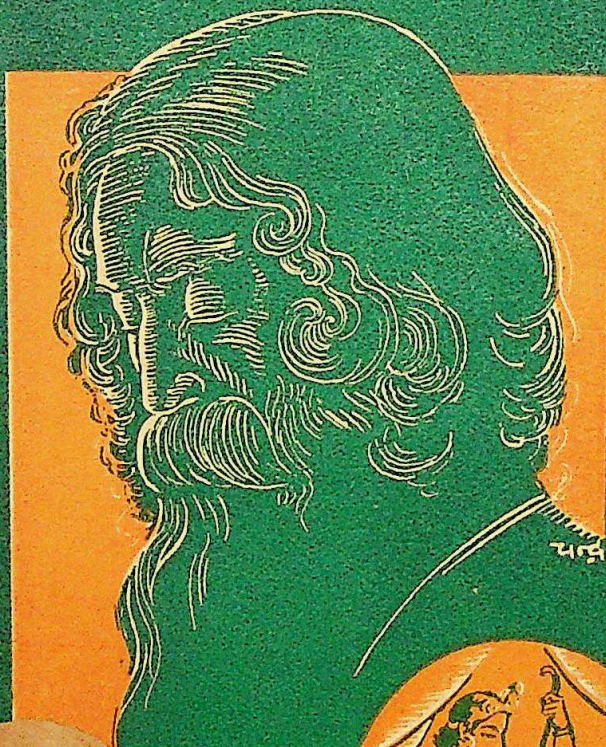

ଜୀବନ ଟାଗିରନା

୫୮
—
୨୬

ଭୂତାନ୍ତରୀ ଗାଥା

विष्णु विष्णु विष्णु

હવિષ્કર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરનું નાટક સર્વેશ્વર
નાનકરી પિસ્તાલીસ પુસ્તકાલયોમાં વિસ્તરેલું છે
છતાં એમાં એટલી બધી તો વિવિધતા છે કે એ
બધાની સામાન્ય તારવણી કાઢી કાઢી ત્રાટકેરી
અશક્ય છે. એક બીજીથી ખૂબ ખૂબ જુદા પડતાં
એ નાટકોને ન્યાય આપતા એક ધોરણ શોધી કાઢવું
મુશ્કેલ છે. એમનાં નાટકો વિચારપ્રધાન છે કે
રૂપનાપ્રધાન, એમાંની ક્રિયા પ્રદર્શક છે કે
રૂપકાત્મક છે, વાસ્તવિક કે અદ્ભુત છે તે નક્કી
કરવું અઘરું છે. એમનાં નાટકોમાં વિવિધતા રબૂ
કરતાં બધાં વિવિધ બળોએ એમના માનસ ઉપર
અસર પહોંચાડી છે.

નાટ્યકાર તરીકે ટાગોરનું મુખ્ય લક્ષણ
પૌર્વાત્મ અને પાશ્ચાત્ય શૈલીનું મિશ્રણ જ છે. નાટકો
લખતી વખતે હવિષ્કર ગીતશું બનમાં ડોલી રહે
છે. નાટ્ય પ્રજાગોની પરંપરા ગીતના હોર પર
ગૂંથી લેવામાં આવે છે. આખો અંતર ગીતોની
માલા તે નાટકનું વસ્તુ ગીતનો હોર છે. ભાવના જ
એનું મુખ્ય અંગ છે.

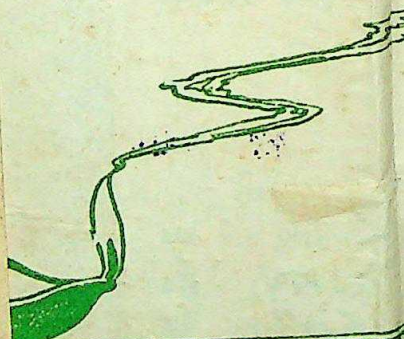
રવીન્દ્રનાથે ચારિત્ર્ય પ્રદર્શનની શૈલી
અપનાવી છે. આનંદ આત્માનો મૂળમત સ્વભાવ
છે. વિષાદ, ભય, ધિક્કાર, બેપરવાઈ અને શંકા
વગેરે તરવો અખંડ આનંદ પ્રાપ્ત કરવામાં
અંતરાય રૂપ છે. તેમની વચ્ચેનું અનંત ધર્મ
ટાગોરનાં નાટકોમાં આલેખાય છે.

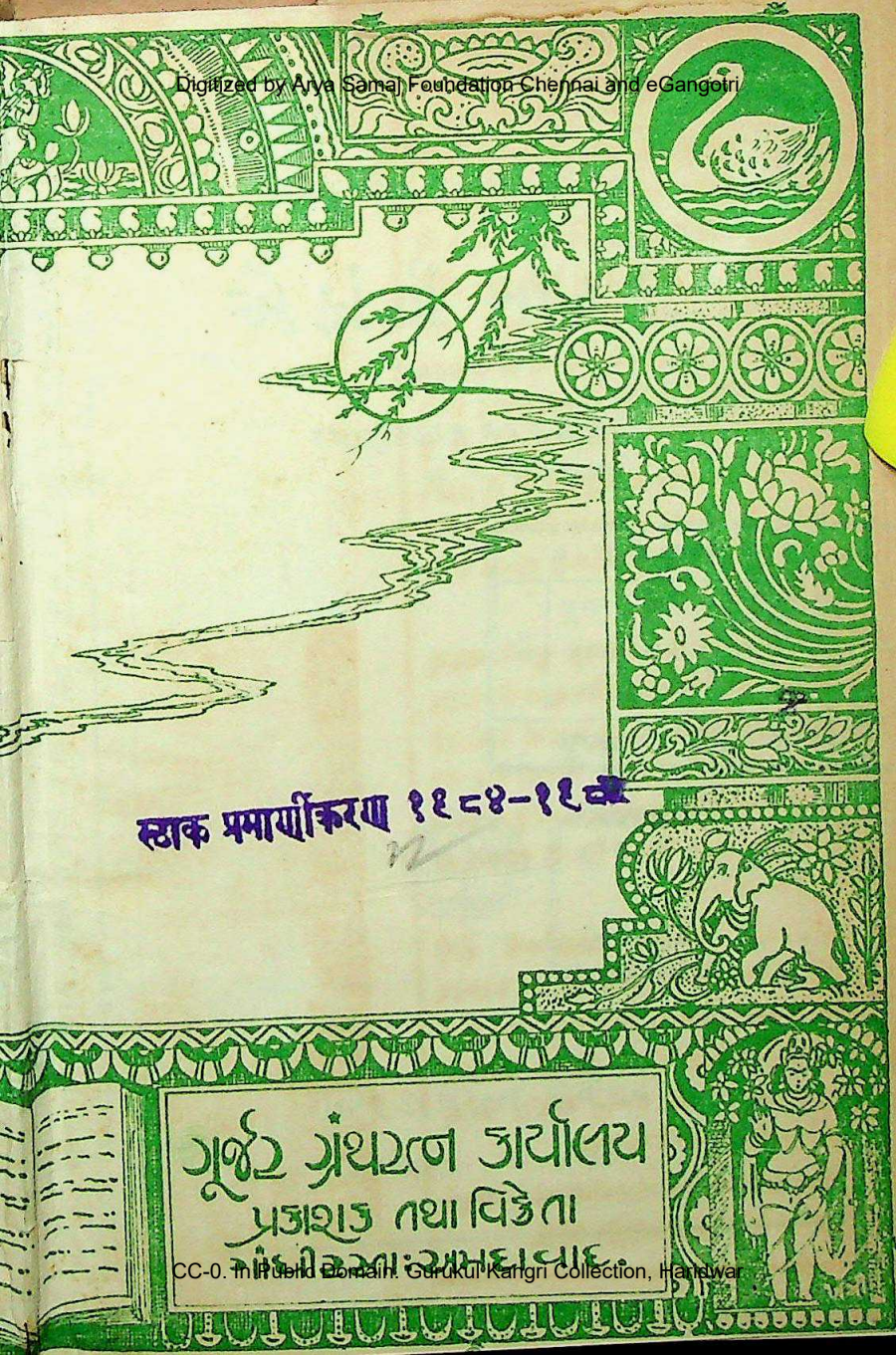
રવીન્દ્રનાથે જમતની નાટ્યકલામાં જે અપૂર્વ
જાળો આપ્યો છે તે ચિરમરણીય રહેશે.

68 7/23

૨૨૨૨૬

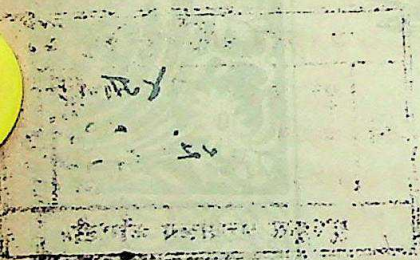
સર્વ પ્રકાર કી નિશાનીયાં
કોઈ સજ્જન પન્નહ દિન સે
સ્તક અપને પાસ નહીં રચ
તક રચને કે લિયે પુનઃ આજ્ઞા

सूक्त प्रमाणीकरण ११८४-११८५

गुरुकुल ग्रंथालय
प्रकाशक तथा विक्रेता
गुरुकुल, रायभद्राबाद

39-8-39 10/11/1939

કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરનાં

એ કાં કી નાટ કો

અવતરણકાર

રમણીકલાલ જી. દલાલ

બી. એ, એલએલ, બી

● ગ્રંથ દેશનાથ મુકિ:		
પુસ્તક સં.	૬૪૪	
ભાગ સં.	૨૨૧	૨૬
તારીખ		
ગુરુકુલ ગ્રંથાલય કોંગ્રેસી.		

CHECKED 1973

Initial — *[Signature]*

ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય

ગાંધીરસ્તો : અમદાવાદ

આવૃત્તિ પહેલી

દેવદિવાળી : ૨૦૦૩

કિંમત : અઢી રૂપિયા

પ્રકાશક :

શંભુલાલ જગશીભાઈ શાહ

ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય

ગાંધીદરો

મુદ્રક :

ગોવિંદલાલ જગશીભાઈ શાહ

શા ર. દા મુદ્રણાલય

ગાંધીદરો

In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

નિવેદન

જયંત્રિકાશ એવા આ નાટકોને નિવેદનની જરૂર ખરી ? કવિવર રવિન્દ્રનાથ ટાગોરનાં છૂટાં છૂટાં કેટલાંક નાટકો ગુજરાતીમાં રજુ થયાં છે. પરંતુ એકાંકી નાટકોનો આવો સંગ્રહ બહાર પડે તો સાફ, એમ ઘણા વખતથી થયા કરતું હતું. આમ તો આ નાટકો Sacrifice and other plays છેક ઈસ્વી સન ૧૯૨૪માં અંગ્રેજીમાં નજરે પડ્યાં. ત્યારબાદ ઈસ્વી સન ૧૯૨૫ માં જ લખેલાં, 'સંન્યાસી' ને માલિની 'શારદા'માં છપાયેલાં, 'રાજની રાણી' ને 'રથયાત્રા' 'સમાલોચક'માં પ્રગટ થયેલાં. એ સાથે 'ચિત્રા' ને 'બલિદાન' આ પુસ્તકમાં ઈસ્વી સન ૧૯૪૯ માં અંતરથ થાય છે. એ હર્ષની વાત નથી ? પ્રકાશકો કહે છે કે વાચકોને નાટકો પ્રત્યે ઓછી રૂચી છે. અંતરથ કરવામાં વિઠ્ઠલ તેનું જ પરિણામ છે પરંતુ કવિવરનાં પિસ્તાલીસે નાટકો ગુજરાતીમાં રજુ થાય એવું તો પ્રત્યેક સાહિત્યરસિક વાંછે છે અને તેથી જ મળી શકે તે બધાં જ નાટકો ગુજરાતીમાં રજુ કરવાનો આ પ્રારંભ છે. અત્યારે લોકરુચિ નાટકો પ્રત્યે અમીમય બની છે. અવેતન રંગમંચને પણ આવાં નાટકોની જરૂર છે. એ સંયોગોમાં ગુજરાતીમાં ભજવવા જેવાં નાટકો નથી, એ ફરિયાદને આ પ્રકાશનથી કંઈક અંશે પહોંચી વળાશે તો આ પ્રયત્ન સાર્થક લેખાશે.

રમણીકલાલ જયચંદલાઈ દલાલ.

દેવદિવાળી : ૨૦૦૬

જયનિવાસ : લાખીઆની પોળ : ખાડિયા. અમદાવાદ.

अनुक्रम

१. चित्रा	१
२. संन्यासी	३१
३. राज-राज्ञी	५५
४. भाविनी	६१
५. रथयात्रा	११७
६. अविदान	१४३

चित्रा

પાત્રો

માનવો—

ચિત્રા : મણિપુરની રાજકન્યા

અર્જુન : કુરુવંશી ક્ષત્રિય રાજકુમાર : આ નાટકના સમયે અરણ્યમાં
નિવૃત્તિવાસ સેવતો.

[મણિપુરના આનુબાનુના વિસ્તારના ગ્રામ્યજનો]

દેવો—

મદન : કામદેવ

વસંત : કામદેવનો મિત્ર

નોંધ

[ચિત્રાની કાવ્યનાટિકા સીનસિનેરી સિવાય બજવી શકારો. ચોમેર
વર્તુલાકારે પ્રેક્ષકગણ બેઠા હોય ને વચમાં કલાકારો કામ કરી શકશે.]

[રંગભૂમિ પર રાજકુમારી ચિત્રાનું અંતઃપુર, અરણ્યનું દેવમંદિર : એ
બે દર્શકો ને ઉપર જણાવેલાં ચારમુખ્ય પાત્રો ઉપરાંત ત્રણચાર ગ્રામ્ય જનોનાં
ગાણુ પાત્રો આ નાટિકા માટે પૂરતાં છે.]

[અંતઃપુરમાં ચિત્રા રાજકુમારી વેશે ને દેવાંલયમાં સાદે વેશે રજૂ
થાય : છેલ્લા પ્રવેશમાં પુરુષવેશે. અર્જુન સાદા તપસ્વી વેશે, આત્મમંજરીનાં
બાણ સાથે મદન અને પુષ્પરાશિ સાથે વસંત, દેવસ્વરૂપે.]

પરિચય

મહાભારત યુગની વાત છે.

કુરુવંશી રાજ યુધિષ્ઠિર સાથેની શરત મુજબ અર્જુન નિર્વાસિત થયો હતો. પ્રવાસે નીકળેલો ધનુર્ધર અર્જુન મણિપુર આવી પહોંચ્યો. ત્યાંના રાજવી ચિત્રવાહનની સુંદર કન્યા ચિત્રા એની નજરે પડી. પ્રથમ દૃષ્ટિપાતે પ્રેમ સર્જ્યો. અર્જુને રાજકન્યાનું માગું કર્યું. રાજ ચિત્રવાહને જણાવ્યું, “મણિપુરના રાષ્ટ્રપિતા પ્રભાંજન અપુત્ર હતા. રાજ્યનો ઉત્તરાધિકારી મેળવવા એમણે ભારે તપશ્ચર્યા આદરી. ભગવાન રુદ્રે પ્રસન્ન થઈ, એમને અને પછીના ઉત્તરાધિકારીઓને એક એક સંતાન થશે એવું વરદાન આપ્યું. આજસુધી આ ગાદીનો દરેક રાજ પુત્ર મેળવવા ભાગ્યશાળી થયો હતો. પરંતુ મને કિસ્મતે પુત્રી આપી. એનાથી જ મારે વંશવેલો લંબાવવાનો છે. એટલે આજ સુધી મેં એને પુત્રસમી ઉછેરી છે ને મારી વારસ કરાવી છે. મારો વંશ હવે દોહિતથી કાયમ રાખવાનો છે. એટલે લગ્ન માટે મારો ઇન્કાર નથી પરંતુ એનો પુત્ર અહીં જ રહેશે. એ શરત કબૂલ હોય તો ભલે પાણિગ્રહણ કરો.”

અર્જુને ચિત્રવાહનની માગણીનો સ્વીકાર કર્યો ને ચિત્રા સાથે લગ્ન કર્યું. ચિત્રવાહનના પાટનગરમાં એ ત્રણ વર્ષ રહ્યો. ચિત્રાને પુત્ર થયો એટલે એને પ્રેમપૂર્ણ આસિંગન દઈ, અર્જુને પત્ની અને શ્વસૂરની વિદાય લીધી. એણે પ્રવાસ પુનઃ શરૂ કર્યો.

[૧]

ચિત્રા : આપ પ્રણયદેવતા પંચબાણુ તો નથી ને ?

મદન : સર્જનહારના હૈયે પહેલો હું પ્રગટયો. પુરુષ અને પ્રકૃતિના હૈયાને સુખદુઃખનાં બંધને બાંધવાનું કામ મારું.

ચિત્રા : હું બાણું છું. દર્દ અને દર્દનાં બંધનોનો મને પરિચય છે. અને જલા, આપ કાણુ છો ?

વસંત : હું એમનો મિત્ર, ઋતુરાજ વસંત. મૃત્યુ ને જરા તો જગતને છેક અસ્થિ સુધી દોરશે, પરંતુ હું તો મદનરાજને અનુસરું છું અને મારું આક્રમણ ચાલુ રાખું છું. ઋતુરાજ વસંત એટલે અનંત યૌવન.

ચિત્રા : વંદન હો, વસંતદેવ તમને.

મદન : અરે ! આ તે તારું કેવું કઠોર વ્રત ? અગતસુંદરી ! તપશ્ચર્યા ને દમનથી તારું આ તાઝગીબરું યૌવન શાને કરમાવી રહી છે ? સ્નેહભાજન માટે આવું બલિદાન અયોગ્ય છે. તું કાણુ છે ? તારી શી પ્રાર્થના છે ?

ચિત્રા : હું ચિત્રા, મણિપુરની રાજકન્યા. જગવાન શંકરે દેવકૃપા વરસાવી મારા પિતામહને પુત્રસંતાનનું વરદાન આપ્યું. પરંતુ મારી માતાના જીવનગર્ભનો પદ્ધો કરવા એ દૈવી

CC-0. In Public Domain. Digitized by eGangotri Collection. Digitized by eGangotri Collection. પુત્રી રૂપે

• જન્મી. છતાં ય મારી પ્રકૃતિ પ્રથમથી જ પુરુષસમોવડી અમોઘ રહી છે.

મદન : એથી જ તારા પિતા તને પુત્રની જેમ ઉછેરે છે. એથી જ તને ધનુર્વિદ્યા ને રાજનીતિમાં પારંગત કરી છે.

ચિત્રા : હા. તેથી જ હું આપની સમક્ષ પુરુષવેશે ઊભી છું. તેથી જ મેં અંતઃપુરનો ત્યાગ કર્યો છે. તેથી જ હું સ્ત્રીસુલભ શૃંગાર કલાએથી અજ્ઞાત છું. મારા હાથ કમાન વાળવા સમર્થ છે પરંતુ મદનની ધનુર્વિદ્યા ને વસંતની નયનકીડા તો, મને કદીયે આવડી નથી.

મદન : મારી એ વિદ્યા તો કોઈનેય શીખવવી પડતી નથી. સુંદરી, માનવનયનો તો વણુશીખવે જ પોતાનું કાર્ય કર્યા કરે છે. જેને હૈયે મારું બાણ વાગે છે તે એની વ્યથા પણ પૂરેપૂરી સમજે છે.

ચિત્રા : સાચી વાત છે, હે મદનદેવતા ! મારી જ વાત કહું ! એક દિવસ પૂર્ણા નદીને કિનારે કિનારે લંબાતા અરણ્યમાં પુરુષવેશે હું એકલી મૃગયા ખેલવા ગઈ હતી. એક વૃક્ષ સાથે મારો અશ્વ બાંધી એક હરણની પાછળ હું જંગલની ઝાડીમાં ઘુસી. એક ખીજમાં ગૂંથાયલાં વનતરુઓની છાયામાં મેં એક સાંકડી કેડી લીધી. ચોમેર પથરાયલી વનરાજી મધુર કલરવે ગુંજી રહી હતી. મારા માર્ગમાં શુષ્ક પર્ણોની પથારીમાં પડેલા એક યુવાનને મેં અણુધાર્યો દીડો. રોષથી મેં એને દૂર હઠવા આજ્ઞા કરી. એણે તો ગણકાર્યું જ નહિ. મારા ધનુષ્યના તીક્ષ્ણ છેડાથી મેં તેને પ્રહાર કર્યો. પ્રહાર થતાં જ ઊંચાં પડેલું અંજવાળો એક આકૃતિ મારી સમક્ષ ખડી થઈ : જાણે ભરમના ઢગમાંથી ઓચિન્તી અગ્નિશિખા પ્રગટી એના મુખકેમલના ખણે કેઈ મનોરમ

સ્મિત રમી રહું હતું. કદાચ મારા છોકરવાદ દેખાવથી એને કુતૂહલ થયું હશે. હે દેવતા, જૂહું નહીં ભાખું ! ત્યારે જીવનભરમાં પહેલી જ વાર મને સમજ પડી કે હું નારી છું તે એક નર મારી સન્મુખ ખડો છે.

મદન : આવા મંગલ અવસરે જ પુરુષને અને પ્રકૃતિને પોતપોતાના આત્માને ઓળખવા હું દૈવી આદેશ આપું છું. હા... પછી શું થયું ?

ચિત્રા : જય તે આશ્ચર્યથી મેં પ્રશ્ન કર્યો, “આપ કોણ છો ?” “હું અર્જુન છું” જવાબ મળ્યો, “મહાન કુરુનો વંશજ” એક પૂતળા જેવી હું જમીન સરસી જડાઈ ગઈ. એમને વંદન કરવાનું પણ વિસરી ગઈ. મારાં સોનેરી શમણાં અધિદેવ અર્જુન, આ !!! — આર આર વર્ષ સુધી નૈષ્ઠિક ષ્ણચર્ય પાળવાની એણે પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી. યૌવનના થનગનાટમાં ઘણીવાર એની સાથે ધનુર્વિદ્યા અજમાવવાના મનોરથો મેં સેવ્યા હતા. દંડયુદ્ધનું આવાહન આપવા ઘણા ય મનસૂઆ કર્યા હતા. મારા બાહુબલમાં એટલો મને અટલ વિશ્વાસ હતો. એ મૂર્ખ હોય ! આજ ક્ષણભરમાં, એ તારી બધી ખુમારી ક્યાં એસરી ગઈ ? અખૂટ મહત્વાકાંક્ષાભર્યા મારા અક્રાંટ યૌવનને એની ચરણરજ બનાવવા હું કેમ કંખી રહી ? જાણે મને મારા જીવનની એ ધન્યઘડી ભાસી ! કેવા વિચારવમળમાં હું ખોવાઈ ગઈ તેની પણ મને ગમ ન રહી. ત્યાં એ અણધાર્યો વૃક્ષોમાં અદૃશ્ય થઈ ગયો. એ મૂર્ખ રમણી ! ન તો તેં એનું સ્વાગત કર્યું, ન તો કોઈ વિવેક-બોલ બોલી કે ન તો તેં એની ક્ષમા માગી ! જડભરત જેવી જીબી તે જીબી જ રહી. રોષભર્યા એ વિદાય થઈ ગયા. ખીજે જ દિવસે મેં મારે પ્રત્યક્ષે કિતારી નાખ્યો. રાત્રે રેશમી

અંબર પરિધાન ક્યું. સુવર્ણકંકણો ને કટિમેખલા ધારણ
ક્યાં. અણુકાવતો મારો એ પોશાક સંક્રાંત્ય પામતી મારી
લજ્જાને વીંટાઈ વળ્યો ને હૈયાના પ્રીતમની મારી શોધ ચાલુ
જ રહી. અન્તે અણુનને મેં એક શિવાલયમાં શોધી કાઢ્યો.
પછીનું, આહ! કેમ ભૂલી જવાય છે! કંઈ યાદ રહેતું નથી!

મહન : મારું જન્મસ્થાન હૃદય છે. આવી વાતો હું વધારે સમજી
શકું છું. તારી વાત પૂરી કર.

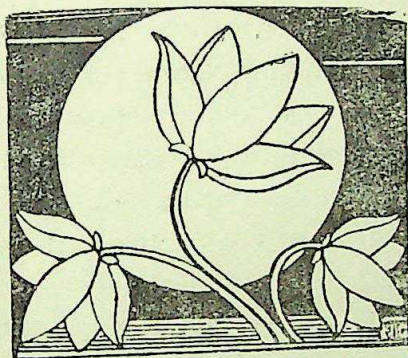
ચિત્રા : મેં એને શું કહ્યું એ બરાબર યાદ નથી. મને શા ઉત્તર મળ્યા
એ પણ યાદ નથી. એ બધું જાણવા તમારે આગ્રહ કરવાની
પણ જરૂર નથી! લજ્જાને મારા પર વજ્રપાત થયો
છતાં ય હું ટકી રહી. કેવી કઠોર! રે દંભી પુરુષસમોવડી!
હું પાછી વળી ત્યારે એનાં છેલ્લાં વચ્ચેનાં સળગતાં શૂળ
સમોવડાં મારા કર્ણપટલને દઝાડી રહ્યાં હતાં, “મેં બ્રહ્મચર્ય
પાળવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી છે. હું તારો પતિ થઈ શકું
તેમ નથી.” પુરુષનું કેવું કઠોર વ્રત! સાચ્યે જ તું જાણે
છે, એા પ્રણયદેવતા! અસંખ્ય મુનિવરોએ જન્મજન્મ-
ન્તરની તપશ્ચર્યાનાં પુણ્ય નારીચરણે નથી ધરી દીધાં? મેં
મારા ધનુષ્યના ટુકડા કરી નાખ્યા. મારાં બાણ મેં
સળગાવી મૂક્યાં. ધનુર્ભંગથી કર્કશ બનેલા મારા હાથ
પર મને રોષ આગ્યો. એા પ્રણયદેવતા, તેં મારી પુરુષ-
શક્તિના ગર્વનું સમૂળ ખંડન કર્યું. પુરુષને શોભતી મારી
તમામ વિદ્યાઓ તારી આગળ મિથ્યા થઈ. હવે મને તારા
પાઠ પઢાવ. નારીના નિઃશસ્ત્ર નિર્બલ હાથમાં વસતી
સૃજનજૂની પ્રચંડ શક્તિની મને ઝાંખી કરાવ.

મહન : બલે. હું તારો મિત્ર બનીશ. વિશ્વવિજય કરનાર અણુનને
બંદીવાન બનાવી તારી સમક્ષ રજૂ કરીશ. પછી તારે
હાથે જ રેનારી! તારા હૃદયકારને એને તપાસ દાંડ દેજ.

ચિત્રા : સમય હોત તો હું પણ ધીમે ધીમે એનું હૈયું જીતી લેત. દેવતાની સહાયનું અવલંબન ન લેત. એને પડખે એક સહચર બની ખડી રહેત. એના સંગ્રામરથોના ભયંકર અશ્વોને કાબૂમાં રાખત. મૃગયાખેલનમાં એને પૂરેપૂરો સાથ આપત. રાત્રે એના શિબિરની ઓકડી કરત. ક્ષત્રિય તરીકેના એના તમામ ધર્મયજ્ઞોમાં સાચી સાથીદાર બનત. નિર્બલનું રક્ષણ કરત. ન્યાયનું પાલન કરત. એક દિવસ જરૂર એવો ઉગત કે આશ્ચર્ય પામી મારા પ્રતિ એણે સ્નેહદ્રવ્ય તો દષ્ટિપાત કર્યો હોત. 'કાણુ છે આ સુકુમાર ? મારાં પુણ્યકાર્યો પેઠે ગયા જન્મનો મારો કોઈ દાસ તો આ જન્મમાં સદેહે હાજર થયો નથી ને ?' કોઈ એકાન્ત ખૂણામાં નિરાશાથી ઝૂંરી મરું એવી નારી હું નથી. વિધવા 'રમણી પેઠે, દિવસે ધૈર્યભર્યું' સ્મિત રેલાવી, રાત્રિના અશ્રુપ્રવાહે મારા જીવનને પોષું તેવી હું નથી. મારું ઇચ્છાપુષ્પ ફલપ્રાપ્તિ કર્યાં સિવાય ધૂળમાં રગદોળાવા નથી જ નિર્માયું. આત્માની સાચી સાખ પુરાવવા તો જન્મજન્માન્તરનાં તપ તપવાં પડે. એટલે જ હું તારે દ્વારે આવી છું. ઓ વિશ્વવિજેતા કામદેવ ! ઓ ઋતુરાજ વસંત ! મારા યુવાન દેહમાંથી આ અનાકર્ષક સાદાઈ, આ સાજના અંબાર, દૂર કરો. ફક્ત એક જ દિવસ માટે મને કોઈ અલૌકિક સૌંદર્ય બક્ષો : મારા હૈયામાં ઓચિન્તો સ્નેહરોપ જગ્યો હોય એમ. સંપૂર્ણ સૌંદર્યનો ફક્ત એક જ દિવસ મને આપો ને જુઓ કે હું શું કરું છું.

મહન : તથાસ્તુ ! સુંદરી.

વસંત : એક જ દિવસ નહિ. આખું એ વર્ષ વસંતપુષ્પની મોહિતી તારા અંગે પાંગોને ઉજાળી રહે.

[૨]

અર્જુન : મને શું સ્વપ્ન આવ્યું ? રહો, રહો ! સરોવરની પાળે જે જોયું
 એ સત્ય હતું કે સ્વપ્ન ? લીલીછમ હરિયાળી ભૂમિ પર હું
 ખેડો હતો. સંધ્યાની ઢળતી છાયામાં વીતેલાં વર્ષોના
 વિચારમાં લીન હતો. ત્યાં વનરાજિમાં જામતા અંધકારમાંથી
 સંપૂર્ણ સ્ત્રીસ્વરૂપે એક સૌંદર્યમૂર્તિ નીકળી આવી.
 જલાશયની પાળે પડેલા સફેદ પથ્થર પર જોભી. એના
 ખૂણા શ્વેત ચરણકમલના સ્પર્શથી વસુંધરાનું હૈયું પણ
 જાણે હર્ષાતિરેકથી નાચી જાયું. એના દેહ પરનાં આછેરાં
 આવરણો પણ જાણે રસધેણા હવામાનમાં લળી ગયાં : જાણે
 પૂર્વની ગિરિમાલાનાં હિમશૃંગોથી પ્રભાતનાં રમ્ય કિરણોએ
 ઝાકળની હેલી કરી. સરોવરના ઉજળા અરીસામાં એણે
 જરા નીચા વળી પોતાના વદનકમલનું દર્શન કર્યું.
 અણુધારી નેજસ્વિતા જાણે જમીન પર જડાઈ ગઈ.
 એણે સ્મિત કર્યું. કાયા હાથે ખેપરવાઈથી એણે વેણી
 છોડી એના શ્યામલ કેશકલાપ ચરણ ચૂમતો છેક ધરણી

સુધી ઢળી રહ્યો. નાભિપ્રદેશ જરા ખુલ્લો કરી એણે પોતાના હાથનું અવલોકન કર્યું. કેવા સુંદર હસ્ત ! કોઈ અંતર્ગત પ્રેરણાથી એ પોતાના હસ્ત પંપાળી રહી. મસ્તક નચાવતાં જ એણે પોતાના યૌવનકુસુમોનો મધુર વિકાસ પ્રસાર્યો. નાભુક બદનની કુમાશભરી પ્રકૃલ્લતા ને ત્વચાની લજ્જાલહરીથી એ પ્રસન્નચિત્ત બની. એના બાલપ્રદેશ પર આનંદભરી આશ્ચર્યરેખાઓ ઝળકી ઊઠી. ગાણે કોઈ શ્વેત કમલકલિકા પ્રભાતના પુનિત સ્પર્શે નયન ઉઘડતાં જ નીચી નમી જલદર્પણે પોતાની જ પ્રતિકૃતિનું દર્શન કરે અને આખો દિવસ એના આશ્ચર્યાનંદમાં લીન બની રહે. પરંતુ એક ક્ષણમાં જ એના અંધર પર રમતું સ્મિત અદસ્ય થયું. એનાં નેત્રકમલમાં કોઈ અગમ્ય વિવાદ છાયા છવાઈ ગઈ. ત્વરાથી એણે પોતાની વેણી ખાંધી લીધી. ઉત્તરીયથી કરકમલ આચ્છાદિત કર્યાં. એક ઠંડો નિઃશ્વાસ નાખી કોઈ સુંદર સંધ્યાં વિભાવરીમાં અદસ્ય થઈ ગયે એમ, એ વિદાય થઈ. ગાણે મારા મનોરથ સંપૂર્ણ થયા ને ઊડી પણ ગયા...

[કોઈ દ્વાર ખટખટાવે છે.]

અર્જુન : કોણ ! કોણ બારણું ઠોકે છે ?

[શ્રીવેશે સુસન્નિબ્ધ ચિત્રા પ્રવેશ કરે છે.]

હા, એ જ. એ દિલ, જરા થંબી ગ. ડરનું કાંઈ કારણ નથી. સુંદરી, હું ક્ષત્રિય છું.

ચિત્રા : મહાનુભાવ, આપ તો મારા મહેમાન છો. આ મંદિરમાં મારો વાસ છે. આપનો હું કેવી રીતે આતિથ્યસત્કાર કરું, એની મને ગમ નથી.

અર્જુન : સુંદરી, તમારું દર્શન જ મારો સત્કાર છે. આપ અન્યથા ન ધારો તો એક પ્રશ્ન કરું.

ચિત્રા :

ચિત્રા : ભલે.

અર્જુન : એવી તે શી કપરી પ્રતિજ્ઞા આપે લીધી છે કે આ એકાંત મંદિરમાં પુરાઈ રહ્યા છો ? સમગ્ર માનવજાતને આપનાં મનોરમ દર્શનથી શા માટે વંચિત રાખો છો ?

ચિત્રા : એ તો મારા હૈયાની છૂપી આકાંક્ષા છે. ફળીભૂત થાય તે માટે તો હું સદૈવ ભગવાન શંકરની પ્રાર્થના કરું છું, ને ત્રિવિધ આરતી ઉતારું છું.

અર્જુન : તમારે વળી આકાંક્ષા ! તમે તો સમગ્ર જગતની આકાંક્ષાનાં અવતાર છો. ઉષારાણી જ્યાં પોતાની પહેલી તેજપગલી પાડે છે એ દૂર દૂર પૂર્વનાં ગિરિશૃંગોથી માંડીને સૂર્યાસ્તની ભૂમિના અંતભાગ સુધી મેં પ્રવાસ ખેડ્યો છે. વિશ્વભરમાં સુંદરમાં સુંદર, અમૂલ્યમાં અમૂલ્ય ને મહાનમાં મહાન સર્જનોનાં મેં દર્શન કર્યાં છે. એ અધુનું ય જ્ઞાન તમારે માટે ન્યોછાવર કરવા હું તૈયાર છું. કહો, તમે શું ઝંખી રહ્યા છો ? તમારી કઈ મહત્ત્વાકાંક્ષા વણપૂરી રહી છે ?

ચિત્રા : હું કોઈને શોધી રહી છું. રે, જોને હું શોધી રહી છું એને બધા ય ઓળખે છે.

અર્જુન : ખરેખર, એવો બડભાગી કાણ છે ? કોની યશપ્રભાએ તમારું સુંદર હૈયું અજવાળ્યું છે, દેવી ?

ચિત્રા : સર્વશ્રેષ્ઠ રાજકુલોત્પન્ન યુગશ્રેષ્ઠ વીર પુરુષ.

અર્જુન : જૂહી કીર્તિની વેદી પર આપનો આ સૌંદર્યવૈભવ વેડરી ન મારતાં. સુંદરી ! સૂર્યોદય પહેલાં વહેલી પ્રભાતે પથરાતા ધુમ્મસ પેઠે કીર્તિની જૂહી પ્રભા બિહાએ બિહાએ ફેલાતી જાય છે. સર્વશ્રેષ્ઠ રાજકુલોત્પન્ન એ મહા વીર કાણ છે ?

ચિત્રા : તપસ્વી, અન્યની યશગાથાના ધર્ષાણુ બન્યા જણાઓ છો.

જમતભરમાં કુરુરાજનું કુલ વિખ્યાત છે, એ શું તમે નથી જાણતા ?

અર્જુન : કુરુકુલ !

ચિત્રા : અને એ વિશ્વવિખ્યાત કુલના મહાભાગી યુગવીરનું નામ પણ તમે સાંભળ્યું નથી ?

અર્જુન : તમારે જ મોંએ સાંભળું તો !

ચિત્રા : એ સુંદર મનોરમ નામ, અર્જુન. વિશ્વવિખેતા અર્જુન ! એ મહાવીરની યશગાથા મેં અસંખ્ય મોંએ સાંભળી છે. એ અમર નામને મેં મારા સુકુમાર હૈયામાં સંભાળપૂર્વક ધ્રુપાવી રાખ્યું છે. તપસ્વી, આમ અકળાય છે જ્ઞાને ? એ નામની પ્રભા જૂઠી છે ? કહે, કહે. એમ હશે તો મારી હૃદયમંજુષા છિન્નભિન્ન કરી નાખતાં મને ખિલકુલ સંક્રાંચ થશે નહિ. જૂઠા રતનને ધૂળમાં ફગાવી દેતાં મને જરા પણ વાર નહિ લાગે.

અર્જુન : એનું નામ કે એની યશગાથા, એની વીરતા કે અમોઘ શક્તિ, સાચી હો વા જૂઠી. પરંતુ કૃપા કરી એને તમારા હૈયામાંથી હૃદયપાર ન કરશો. હે રૂપયૌવના કુમારી ! આ પળે જ એ તમારે ચરણે પડે છે.

ચિત્રા : તમે, અર્જુન !

અર્જુન : હા. હું જ અર્જુન. તમારા દાર પરનો સ્નેહભૂખ્યો અતિથિ.

ચિત્રા : ત્યારે બાર સુદીર્ઘ વર્ષો સુધી અખંડ ષલ્લચર્યપાલનની અર્જુને પ્રતિજ્ઞા લીધી છે, એ વાત ખોટી ?

અર્જુન : વિભાવરીની દ્રુપા રહેવાની પ્રતિજ્ઞા જેમ ચંદ્ર વિદારે છે તેમ તમે મારી પ્રતિજ્ઞા ચળાવી નાખી છે.

ચિત્રા : શરમ છે, તમને. મારામાં તે એવું શું જોયું કે તમે તમારા

મહાત્મતથી ચલિત થાયો છો ? આ શ્યામ નયનોમાં તમે કોને શોધો છો ? આ ચેત હસ્તકમલમાં તમે શું નિહાળો છો ? તમારા અમોઘ તપનું પુણ્ય પરવારી જવા તમે શા માટે તૈયાર થયા છો ? એથી હું તમને નહિ મળું ! એ સ્નેહ નથી. એ પુરુષ-પ્રકૃતિનું સ્વાર્પણ પણ નથી. અરે રે, આ શરીર, આ જૂઠી માયા, તમારા જેવા બ્રહ્મચારી તપસ્વીને પણ અનન્ત આત્માના જ્યોતિ-પ્રકાશ પ્રત્યે અંધ બનાવી દે છે ! હા. હવે જ મને ખબર પડી, અર્જુન, કે તમારા ત્રીર પુરુષત્વની કીર્તિ માત્ર એક જુઠાણું છે.

અર્જુન : હા. કીર્તિ કેવી વૃથા છે એ હવે મને સમજાય છે. શક્તિનું એ વ્યર્થ શુભાન છે. એ બધું જ મને એક સ્વપ્નસમોવકું લાગે છે. માત્ર તું જ સંપૂર્ણ છે. તું જ વિશ્વની જયશ્રી છે. ચતન માત્રનું આંતરિયર તું જ છે. જીવન દારિદ્ર્યનો અંત તું જ છે. એક સ્ત્રી જ જીવનસર્વસ્વ છે. બીજી બધું જ ધીમે-ધીમે પછીથી પરખાશે. એક ક્ષણભરનાં તારાં દર્શન સદૈવ સંપૂર્ણતાની અવધિ છે.

ચિત્રા : એ હું નહિ, અર્જુન. એ તો દૈવી માયાની મોહની. મારા હૈયાના હાર. જુઠી માયામાં ન ફસા. મને તારું દિલ ન દે. જા !

[૩]

ચિત્રા : અશક્ય. એ ભાવભરી દૃષ્ટિ ભૂંસી નાખવી અશક્ય. ભૂખ્યા આત્માની આતુર અંગુલિઓ એને ઝડપી લેવા અધીરી બની છે. શેમે શેમથી ગાછ ઊઠતો એના અંતરનો ઘેરો અવાજ પોતાના અંધન ક્ષમાવી દેવા મથી રહ્યો છે, છતાં એક બિલ્લુકને પાછો વાળીએ એમ એને જવા દેવો ? અશક્ય.

[મદન ને વસંત પ્રવેશ કરે છે.]

એ પ્રણયદેવતા, આ કઈ ભયંકર જ્વાલામાં આપે મને આવરી લીધી છે ? હું સ્વયં સળગી રહ્યો છું. જેને સ્પર્શ કરું છું એને પણ બાળી ખાખ કરી મૂકું છું.

મદન : ગઈ રાત્રે શું બન્યું હતું ?

ચિત્રા : સંધ્યા સમયે હું તૃણશય્યા પર જરા આડી થઈ હતી. મારી પથારી પર વસંત પુષ્પોની મનોરમ ચાદર ખિચાવેલી હતી. મારા સૌંદર્યનું અભૂતે કરેલું અલૌકિક વર્ણન હું સંભારી રહી હતી. દિવસ ભરમાં પળે પળે સંગ્રહિતો એ મધુરસ હું ટીપે ટીપે પી રહી હતી. મારા ગત અવતારો પેઠે મારા આદિજીવનનો ઈતિહાસ મેં વિસારી મૂક્યો હતો. જાણે હું કુસુમસમોવડી બની ગઈ હતી. વૃંદાવનનો મુદ્દલ શું જાનવ

ને મીઠી વાર્તાલહરી સાંભળવાનો મારી પાસે ધણો જ ઓછો સમય હતો. આકાશ પ્રત્યે માટેલી મીટ ખસેડી જરા સરખો પથ્થુ ચિત્કાર કર્યા સિવાય મારે માટી ભેગું મળી જવાનું હતું. ભૂત અને ભાવિ વિહોણી એ સંપૂર્ણ ધન્ય ધડીની નવલિકા એમ જ પૂરી થવા નિર્માયલી હતી.

વસંત : યશપ્રભાનું અનંત જીવન પ્રભાતે પુનઃ પ્રગટવાનું જ.

મહન : ટૂંકાક્ષરી ગીતની અનન્ત ભાવના સમોવડું.

ચિત્રા : ત્યાં દક્ષિણની મૃદુલ વાયુલહરીએ મારાં નયનોમાં નિદ્રા ભરી. હાયા કરી રહેલા પ્રકુલિત માલતીમંડપથી મારી દેહકલા પર પુષ્પપાંખડીઓ વરસી રહી. મારા કેશકલાપમાં, મારા વક્ષઃસ્થલે, મારા ચરણકમલે, સ્થલે સ્થલે એક એક પુષ્પે પોતાનું જીવન ન્યોઝાવર કરવું ધન્ય માન્યું. હું નિદ્રાવશ થઈ. નિદ્રાના એ ઘેરા ઉંડાણમાં કોઈ આતુર બાંડી દષ્ટિ ઝગમગતી જવાલાની અંગારઝરતી અંશુલિઓ પેઠે મારી શરીરચષ્ટિને સ્પર્શી રહી. હું ઝબકી ઊઠી. પેલો તપસ્વી મારી સન્મુખ ઊભો હતો. ચંદ્ર પશ્ચિમ તરફ ઢળ્યો હતો. ક્ષણભંગુર માનવશરીરમાં અદ્ભુત દૈવી કલા પારખવા નીલવર્ણીં પર્ણવાતાયનો દ્વારા ચંદ્ર ડોકિયાં કરી રહ્યો હતો. પરિમલભર્યો સમીરણુ વાતાવરણુ બારે ખનાવતો. રાત્રિનું મૌન જંતુરવે જગતું જણાતું. સરોવરની વૃક્ષહાયા પથ્થુ સ્થિર ખતી ગઈ. હાથમાં દંડ લઈ એ ઊભો હતો, ઊંચો, ટટાર ને સ્થિર. જાણે અરણ્યનું કોઈ મહાવૃક્ષ. નયનો ઉઘાડતાં જ જાણે જીવનની તમામ વાસ્તવિકતાથી હું પરવારી ગઈ. કેા માયાવી ભૂમિ પર સ્વપ્નાવતાર પામી. ઢીલાં વસ્ત્રો પેઠે લજ્જા છેક મારા ચરણ સુધી પહોંચી. એનો અવાજ સાંભળાયો, 'પ્રિયે

પ્રિયે !' ને વિસારે પડેલા મારા જન્મજન્માન્તરો એકરૂપે ઉપસ્થિત થયા. ભાવભર્યા એ પડકારને એમણે ઝીલી લીધો, "આવી નાથ, આવી." મારા હસ્ત લંબાયા. ચંદ્ર પણ વૃક્ષોની આડમાં છૂપાઈ ગયો. સઘળું અધારપીછોડે ઢંકાઈ ગયું. પૃથ્વી અને સ્વર્ગ, સમય અને સ્થળ, સુખ અને દુઃખ, જીવન અને મૃત્યુ, અસલ ઉન્માદમાં અમે એકાકાર બની રહ્યાં. જ્યોતિના પ્રથમ ચમકારે, પંખીના પહેલા કલરવે, હું ઊઠી. ડાબા હાથમાં મસ્તક નાંખી બેઠી. એ નિદ્રાધીન હતો. એના અધરદ્વય પર આંધરું સ્મિત રમી રહ્યું હતું. જાણે પ્રભાતે ખીજતો ચંદ્ર ! અરુણોદયની ગુલાબી લાલો એના ભાલપ્રદેશને આવરી રહી હતી. મેં નિઃશ્વાસ મૂક્યો. હું ઊભી થઈ. તરુપાંદડીઓ ભેગી કરી. એના આંધરા આંવરણે સૂર્યકિરણોનો પ્રવાહ થંભાવ્યો. મેં ચોમેર નજર કરી. પૃથ્વી તો એની એ જ હતી. હું ડોકણ હતી એ યાદ આવ્યું. પોતાના જ પડછાયાથી ભડકતા મૃગલા પેઠે હરણુફાળે હું નાડી. શેફાલીનાં પુષ્પોથી છવાયેલી અરણ્યકેડીની યે મને પડી નહોતી. એક એકાંત ખૂણે મેં શોધી કાઢ્યો. જન્મે હાથે મારા વદનકમળને છુપાવી દીધું. મન મૂકીને રડવા પ્રયત્ન કર્યો. છતાં અશ્રુ આંખે ન આવ્યાં તે ન જ આવ્યાં.

મદન : અરે રે, માનવકન્યા ! હું સ્વર્ગની સુગંધિદાર સુરા ચોરી લાવ્યો. દૈવી ભંડારમાંની ઐહિક રાત્રિની એ પ્યાલી જલોજલ ભરી એ મધુપાન તારા હાથમાં મૂક્યું; છતાં ય આ દર્દભર્યું આક્રંદ ?

ચિત્રા : (કડવાશથી) કોણે પાન કર્યું ? જીવનની મહત્ત્વાકાંક્ષાઓની વિરલ સંપૂર્ણતા. પહેલું જ સ્નેહમિલન મને સાંપડ્યું. છતાં એને હું ઝંકપી શકી નહિ. આ ઉઘીનું સૌંદર્ય,

ચિત્રા

૧૭

અણુધાર્યું સરી જશે, આ જુઠ્ઠાણું મને ઘેરી લેશે. એ મધુર મિલનનું સ્મરણ પણ ઊડી જશે. કુસુમપાંદડી પેઠે કરમાઈ ખરી પડશે. નર્યા દાગિયથી લન્નિજત સ્ત્રી રુદન કરશે. ઓ પ્રણયદેવતા, મારું આ શાપિત રૂપ મારાં સ્નેહના સાક્ષ્યને ઝૂંટવી રહ્યું છે. મારા હૈયાની તૃષા અણુછીપી જ રહેવા સર્જાઈ છે.

મદન : અરે રે, તારી રાત્રિ વ્યર્થ ગઈ. જીવનનોકા નજરે પડી પણ કિનારો લાધ્યો નહિ.

ચિત્રા : અરે, સ્વર્ગ મારા હાથમાં હતું. એક ક્ષણ હું જ્ઞાન જ્ઞાન ભૂલી ગઈ. સવારે સ્વપ્નથી જાગી. મારું શરીર જ મારું પ્રતિરૂપધી બન્યું છે. રોજ રોજ હું એને શૃંગાર સગવું છું. રોજ એને મારા પ્રિયતમ પાસે મોકલું છું. રોજ એને વહાલથી પસવારતો જોઉં છું. ઓ મદન દેવતા, તારું આ વરદાન લઈ લે: પાછું લઈ લે.

મદન : એ લઈ લઉં? પછી તું તારા પ્રિયતમ પાસે શી રીતે જાતી રહીશ? હજી સુખાસ્વાદનો પહેલો ઘૂંટડો તો એણે પીધો નથી. ત્યાં એની એ અમૃતખાલી ઝૂંટવી લઉં? કેટલી બધી કઠોરતા! તારા પર એ કેટલો રોષે બરાશે?

ચિત્રા : તો પણ સારું થશે. મારું સાચું સ્વરૂપ એને પરખાશે. આ વેશ કરતાં તે ઉત્તમ હશે. એને તે ઉવેખશે, મારો ત્યાગ કરશે, આ હૈયાના ટુકડા થશે છતાં ય ધીરજથી એ બધું હું સહન કરીશ.

વસંત : તો સાંભળ. પાનખર પછી વનરાજિ પુષ્પશૃંગાર ધારણ કરે છે. પછી તે ફલાન્વિત બને છે. એક એવો પણ દિવસ આવશે જ્યારે તારી આ કાયા કરમાશે, ત્યારે અમૃતફલ સમોવડું સત્ય એને પરખાશે. અબ્બુન તારો સ્વીકાર કરશે.

જા પુત્રી જા તારા હિંમવનો હિંમવનો હિંમવનો માણી લે.

[૪]

ચિન્તા : હે વીરશ્રેષ્ઠ, મને આમ કેમ નિહાળી રહ્યા છો ?

અર્જુન : તમે માલા ગૂંથો છો તે હું જોઈ રહ્યો છું. શક્તિ ને શોભા એ જોડિયાં બાઈએન. તમારી અંગુલિશિખા પર એ નૃત્ય કરી રહ્યાં છે. એ સુરમ્ય દર્શન હું વિચારી રહ્યો છું.

ચિન્તા : કે ?

અર્જુન : સ્પર્શ ને મધુરતાની એજ મુદ્રતાથી તમે મારા દેશાટનના દિવસોની અમરમાલા ગૂંથી રહ્યાં છો. હું વતન પહોંચીશ ત્યારે એ મારી મુગટમણિ બની વિરાજશે.

ચિન્તા : વતન ! આ વતન પ્રેમ નથી ?

અર્જુન : વતન માટે નથી ?

ચિન્તા : ના એવી વાતો ન કરશો. સર્વદા નિત્ય ને સમર્થ હોય એને જ વતન લઈ જાઓ. જંગલના ફૂલને તો એ જન્મ્યું છે ત્યાં જ રહેવા દો. અનેક પર્ણો ઉછરીને સુકાય છે. અનેક કુસુમો ખીલી ને કરમાય છે. તેમ એને પણ દિવસાન્તે એના સૌંદર્યમાં જ વિક્સીન થવા દો. તમારા રાજમહાલયમાં એનું સ્થાન નથી. પથ્થરની દિવાલ સાથે એને અકાળશો નહિ. કરમાતી ને વિસ્મરાતી વસ્તુઓ માટે એ પથ્થરશા હૈયામાં કરુણા નથી.

CC-0. In Public Domain, Gurukul Kangri Collection, Haridwar

અર્જુન : આપણો સ્નેહ શું એવો છે ?

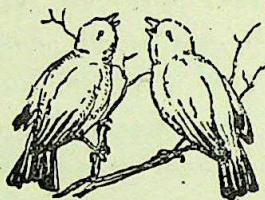
ચિત્રા : એવો જ. એમાં જરા પણ ફરક નથી. એ માટે વિમાસણનું કશું જ કારણ નથી. નવરાશની વેળાનું રમકડું રોજ યાદ કરવાનું ન હોય, આનંદને વિદાય થવાનું દાર બંધ કરીએ તો દર્દ ઊભું થાય. ઉદ્ધાસ હોય ત્યારે જ એને માણવાનો. પ્રાતઃકાલની મહત્ત્વાકાંક્ષા જેટલું ઉપાજન કરી શકે એથી વધારે તમારી સંધ્યાલોલુપતા કદી ન માગે. આપણો દિવસ આયમ્યો છે. આ માલા ધારણ કરો. હું શ્રમિત છું. મને ટેકા કરો. પ્રિયતમ, આપણા અધરનાં મધુરમિલને નિરાશાનાં તમામ દર્દ દફનાવી દો.

અર્જુન : સાંભળ, પ્રિયતમે, દૂર દૂરના ગામડાના મંદિરમાંથી પ્રાર્થનાનો મધુર ઘંટારવ સંભળાઈ રહ્યો છે. સંધ્યા આરતીના એ મધુર પડછંદો મૂક વૃક્ષરાજી ને મીઠા સંધ્યાસમીરને નવાજી રહ્યા છે.

[૫]

વસંત : તારે પગલે પગલે હું ડગ ભરી શકતો નથી. પરમ મિત્ર, હું થાકી ગયો છું. તેં પ્રગટાવેલો હુતાશન પ્રજ્વલિત રાખ્યો એ કપરું કાર્ય છે. હું નિદ્રાથી ઘેરાઈ રહ્યો છું. મારા હાથમાંથી પંખો પડી જાય છે. શીતલ ભસ્મ અગ્નિ-ચમકારને આવરી લે છે. તંદ્રામાંથી હું ચમકી ઊઠું છું. હેલ્લો પ્રયાસ કરી હું એ જ્યોતને જલતી રાખવા મથું છું. પણ આમ ક્યાં સુધી નભશે ?

મહેન : તું બાલક જેવો ચંચલ છે. સ્વર્ગ કે પૃથ્વી-ગમે ત્યાં, તારી રમત અસ્થિર છે, દિવસોની મહેનત લઈ ઝીણી ઝીણી વાતો વણી હું રચના કરું છું. છતાં જરા પણ આહ સિવાય એક ક્ષણમાં એને વિદારું છું. પરંતુ આ કામ તો હવે પૂરું થયું છે. સુખપંખાળા દિવસો આયમી રહ્યા છે. વર્ષ પણ અંતભાગે નિરામય ઉદ્ધાસમાં ડૂબી રહ્યું છે.

[૬]

અર્જુન : સવારે હું જાગ્યો તે જોયું. મારા શમણાએ એક રત્ન પારખ્યું. એ મૂકવાની ડબ્બી મારી પાસે નથી. એને જડવા રાજમુગટ નથી. એને લટકાવવા માલા પણુ નથી. એને નાખી દેવા પણુ દિલ ચાલતું નથી. ક્ષત્રિયનો આ જમણો હાથ એને સાચવતાં ખીજાં કર્તવ્યો ભૂલી જાય છે.

[ચિત્રા પ્રવેશ કરે છે.]

ચિત્રા : શું વિચારી રહ્યા છો ?

અર્જુન : આજ મૃગયા ખેલવા દિલ થાય છે. જો તે, કેવો ધોધમાર વર્ષાદ પડી રહ્યો છે ? ગિરિશૃંગો પર કેવાં ઝાપટાં વાગી રહ્યાં છે ? અરણ્ય પર ગાઢ ગોરંબો છાયો છે. નદીનાળાં યૌવનમસ્ત બની છલકાઈ ગઈયાં છે. એમના હાસ્ય કિલકિલાટે અનેક અંતરાયો ભેદાઈ જાય છે. આવી વર્ષાઋતુમાં અમો પાંચે ભાઈઓ ચિત્રકારણ્યમાં મૃગયાખેલન માટે જતા. કેવા એ સુખી દિવસો હતા ? રમતિયાળ વાદળોએના દુંદુભિનાદે અમારાં હૈયાં ડોલી ગઈતાં. મયૂરકેકાથી વનશ્રી ગાજી રહેતી. ભયત્રસ્ત હરણો અમારાં વર્ષાઋતુ પગલાં પારખી શકતાં નહિ. જલધોધના નિનાદમાં અમારા પગરવ ક્યાંય ભળી જતો. બીની ભૂમિ પર દીપકાનાં પગલાં

ચિત્રા

ગરુકલ કં ગડી ૨૧

એમની બોડની કેડી બતાવતાં. મૃગયાખેલન પછી એમે પાછા વળતાં. ઉન્મત્ત જલતરંગોમાં નાહવા પડતાં. આજે પણ એ જ જીવ જાગ્યો છે. મૃગયાખેલન માટે દિલ તલસી રહ્યું છે.

ચિત્રા : તમે લીધી છે એ કેડીએ પહેલાં દોડી જાગ્યો. તમે પાછળ પડ્યા છો. એ મોહક મૃગલું પકડાશે જ એની ખાત્રી છે? ના. હજી વાર છે. સરી જતા શમણાની પેઠે જંગલનું એ પ્રાણી પણ તમને જુલાવામાં નાખે છે. તમને લાગે છે કે એ ઝડપાર્થ ગયું. સમીર લહરી પાછળ વર્ષાદ કેડ બાધીને પડ્યો છે; ઘેરી બાણવર્ષા કરી રહ્યો છે છતાં વિજેતા વાયુ એના હાથમાં આવતો નથી. આપણું ખેલન પણ એવું જ છે. પ્રિયતમ, તમે ચંચલ સૌંદર્ય પાછળ પડ્યા છો. તમારા બાથાનું પ્રત્યેક બાણ તમે તાકો છો. છતાં એ જાદુઈ શિકાર નથી સપડાતો તે નથી જ સપડાતો. એ સુવર્ણમૃગ સ્વતંત્ર ને અસ્પૃશ્ય જ રહે છે.

અર્જુન : પ્રિયતમે, ભાવભર્યાં હૈયાં વાટ જોઈ રહ્યાં હોય. એવું તમારે વતન નથી? વિનમ્ર સેવાભાવે એવું વતન મેં તો એક વાર જરૂર અજવાળ્યું છે. આ નિવૃત્તિનિવાસ સ્વીકારી તમે તમારા વતનનો ત્યાગ કર્યો ત્યારથી, એનો ધરદીવડો દૂર થયો છે, એમ નથી લાગતું?

ચિત્રા : આવી પ્રશ્નપરંપરા શાને? વિચારનો વાયુ પણ ન વાય એવી ઉદ્ધાસ ધડીઓ ઓસરી મઈ? તમારી સન્મુખ છું એથી હું કાંઈ જ વધારે નથી. મારે માટે બીજે ક્યાંય સ્વર્ગ નથી. કિંશુકપર્ણ પર પડેલા ઝાકળખિંદુનું નામનિશાન હોતું જ નથી. કાંઈ પણ પ્રશ્નનો ત્યાં ઉત્તર નથી. તમારી કોરડી એવા ઝાકળખિંદુ તમે વડી છે.

૨૨

ચિત્રો

અર્જુન : જગત સાથે એને કશી જ લેવાદેવા નથી ? કાઈ એપરવા
દેવે દુનિયા પર ફેંકી દીધેલા સ્વર્ગના ટુકડા જેવી જ છે ?

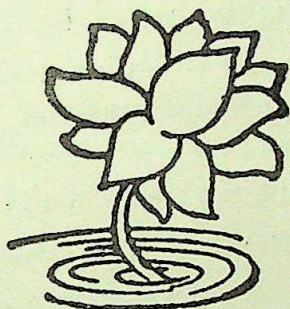
ચિત્રા : હા.

અર્જુન : ખરેખર, તેથી જ તું સદૈવ ખોવાઈ જતી લાગે છે.
મારા હૈયામાં નિરાંત નથી. મારા દિલમાં શાંતિ નથી.
મારી નજીક આવ. ઓ અપ્રાપ્ય વનિતા, તું નામ, વતન ને
પિતૃઓનાં બંધન સ્વીકાર. ચોમેર તારો વાસ છે એની
મારા હૈયાને ખાત્રી થવા દે. સ્નેહની શાંતિભરી સેજમાં
શ્રદ્ધાથી નિદ્રાધીન થવા દે.

ચિત્રા : વાદળના મનોહર રંગો, કલ્લોલનાં તૃષ્ણા અને પુષ્પની
સુગન્ધિયાંધી રાખવાના આ મિથ્યા પ્રયાસ શાને ?

અર્જુન : પ્રિયતમે, હવામાં બાયકા ભરાવી સ્નેહની શાંતિની આશા
રાખવી નકામી છે. મારી પકડમાં આવે એવું કંઈક આપ.
સુખ કરતાં ય વધારે ટકે એવું. દર્દમાં ય ટકી રહે એવું.

ચિત્રા : ઓ વીરશ્રેષ્ઠ, હજી વર્ષ તો પૂરું થયું નથી. ત્યાં થાકી
ગયા ! પુષ્પનાં જીવન ટૂંકાં હોય છે, એનું કારણ હવે મને
સમજાયું. આ દેહલતા પશુ, ગર્ભ વસંતે પુષ્પપાંદડી પેકે
કરમાઈ અવસાન પામી હોત તો એનું બહુમાન થાત.
જતાં એના દિવસો ભરાઈ ચૂક્યા છે. પ્રિયતમ, એની
જરા પશુ દયા ન ખાશે. જે હિપભોગ થાય એ કરી
શે. રખેને તમારું બિશ્વક હૃદય વણપુરી લાલસાથી ફરી
ફરી પાછું આવી એને વળગે નહિ. ગ્રીષ્મ પુષ્પો કરમાઈ ખરી
પડ્યાં હોય છતાં તૃષાતુર મધુમક્ષિકા એને છોડતી નથી એમ.

[૭]

મહન : આજે તારી છેલ્લી રાત છે.

વસંત : કાલે તારું દેહસૌંદર્ય વસંતના અખૂટ કુંડમાં સ્નાન કરશે.
અભૂંનનાં ચુંબનોની સ્મૃતિથી છૂટેલા તારા અધરનો
રતુંબડો રંગ તાજાં અશોકપાંદડી પેઠે ફરીથી ખીલી ઊઠશે.
તારી ત્વચાનો શ્વેત કુમાશભર્યો ઉગમ પથ ભુઈનાં
હજારો પ્રુબની મુગન્ધથી મધમધી રહેશે.

ચિત્તા : ઓ પ્રભુ, મારી પ્રાર્થના પૂરી કર. આજ રાત્રે, છેલ્લી
મિલનધડીએ મારા સૌંદર્યને મુરઝાતા દિપકની છેલ્લી
ચમક પેઠે ચમકાવી દે.

મહન : તથાસ્તુ,

[૮]

આમ્યજનો : કાણ આપણી ંહારે ધારે?

અભૂંન : પણ છે શું? શા ભય છે?

આમ્યજનો : ઉન્નત ગિરિશૃંગાથી ઘોડાપૂરની ઝડપે લૂંટારુઓ આવે
છે. આપણા ગામનો એ વિનાશ કરશે.

અર્જુન : તમારો આમરક્ષક ક્યાં ગયો ?

આમ્યજનો : રાજકુમારી ચિત્રા દુષ્ટોનાં દિલ કંપાવી મૂકતી. આ સુખી ધરતી પર એ ધૂમતી ત્યાં સુધી અમે નિરાંતે ઊંઘતાં. અમને કોઈ વાતનો ડર નહોતો. પણ એ યાત્રાએ ગઈ છે; કોણ જાણે ક્યારે ય આવશે ? એને ક્યાં શોધીએ ?

અર્જુન : એટલે આ પ્રદેશની રક્ષા કોઈ સ્ત્રી કરે છે ?

આમ્યજનો : અરે, એ તો અમારા પિતૃસ્થાને છે.

[જમ છે.]

[ચિત્રા પ્રવેશ કરે છે.]

ચિત્રા : કેમ એકલા બેઠા છો ?

અર્જુન : રાજકુમારી ચિત્રા કેવી હશે તેની હું કદપના કરું છું. પ્રત્યેક વ્યક્તિ એની વાત કરતું આવે છે.

ચિત્રા : હશે, પણ એ સુંદર નથી. મારા જેવાં મૃત્યુમનોહર શ્યામ નયનો એ ધારણ કરતી નથી. એ ધાર્યું નિશાન તાકતી હશે પણ વીરશ્રેષ્ઠનું હૈયું એ કદી બેઠી શકતી નથી.

અર્જુન : લોકો કહે છે, પરાક્રમે એ પુરુષ સમોવડી છે: કુમાશર્મા સ્ત્રી છે.

ચિત્રા : એ જ એની કમનસીબી છે. એક સ્ત્રી કેવળ સ્ત્રી જ હોય, હાસ્ય ને આકન્દ, સેવા ને સુવાળા સહચારથી એ પુરુષ હૃદયોને વીંટાઈ વળતી હોય, તો જ એ સુખી. વિદ્વાનો એને શો ઉપયોગ ? સામર્થ્યને એ શું કરે ? અરણ્યકેડીએ આવેલા શિવાલયમાં ગઈ કાલે જ એને દીડી હોત તો એક દષ્ટિપાત પણ કર્યા સિવાય તમે ચાલ્યા ગયા હોત. પરંતુ તમે સ્ત્રીસૌંદર્યથી કંટાળ્યા તો નથી ને ? કે આમ પુરુષશક્તિનાં શમણાં માણી રહ્યા છો ?

જલધોધના ઉછળતાં શીકરેથી ભીંજાયલાં નીલ
પહોંથી રાત્રિના અંધારભરી ગુફામાં મેં આપણી મધ્યાહ્ન
શૈયા રચી છે. શ્યામળી ને મદઝર શિલાઓની શીળા ને
સુંવાળી લીલોતરી નયનો ચૂમી તમને નિદ્રાને ઓળ
જુલાવશે. ચાલો આપણે જઈએ.

અર્જુન : આજે નહિ, પ્રિયતમે.

ચિત્રા : આજે કેમ નહિ ?

અર્જુન : લુંટારુનું ઘોડાપૂર ગામ તરફ ધસી રહ્યું છે. લયધેર્યા
બ્રાહ્મણોના રક્ષણ કાળે મારે શસ્ત્રસજ્જ થવું છે.

ચિત્રા : એવું કાંઈ કરવાની જરૂર નથી. રાજકુમારી ચિત્રા યાત્રાએ
ગઈ તે પહેલાં સરહદના ઘાટે મજબૂત પહેરો મૂક્યો છે.

અર્જુન : પરંતુ મારો જીવ ક્ષત્રિયનો છે ને ? ધડીક મને જઈ
આવવા દે. મને થાય છે કે આ દરિદ્ર હાથને કાંઈ નવા તેજે
ઝખ્ખાવી લઉં, તો જ તારા મસ્તકનું એ લાયક અવલંબન થશે.

ચિત્રા : પણ તમને ન જવા દઉં તો ? મારું આલિંગન ન વધૂટે
તો ? તમે પરાણે મુક્ત થઈ મારો ત્યાગ કરશો ? જાઓ,
એક વાર તૂટેલા તાર કદી સંધાતા નથી, એ ન ભૂલશો.
જાઓ, તમારી તૃષા વળી ગઈ હોય તો વિદાય ચાઓ.
ભાગ્યલક્ષ્મી ચંચલ છે. એ કોઈની ચે વાટ જોતી નથી.
ધડીક ઊભા રહો. સ્વામી, તમને શું સતાવે છે ? કહો,
આજે તમારા દિલમાં કોણુ વસ્યું છે ? ચિત્રા તો નથી ને ?

અર્જુન : ખરેખર, આજે ચિત્રાએ જ મારા દિલમાં વાસ કર્યો
છે. કઈ મનોકામના પાર પાડવા એ યાત્રાએ ગઈ હશે ?
એને તે વળી શાની જરૂર હશે ?

ચિત્રા : એને શાની જરૂર ? કમનસીબ કહીંની. એની પાસે બધું જ હતું. એની શક્તિઓએ જેલની દિવાલો ઊભી કરી હતી. એનું સ્ત્રીહૃદય અંધારોકોટડીમાં પૂરાઈ રહ્યું હતું. એ અગ્નાત હતી. એની મનોકામના અપૂર્ણ હતી. એની સ્ત્રીસુલભ પ્રશ્ન્યભાવના તૂટ્યા ફૂટ્યા ધાગાથી ઢંકાયેલી હતી. સૌંદર્ય એનાથી દૂર ભાગતું. ઉદ્વેગસવિહોણા પ્રભાતના આત્મા પેઠે પથ્થરની કો એકલવાથી શિલાટોએ એ ખેઠી હતી. શ્યામળાં વાદળવૃંદો એની પ્રકાશવિભૂતિને આવરી લેતાં. એના જીવનની વાત મારી પાસે ન બોલાવશો. પુરુષના કર્ણપથે એ કદી એ મધુર નહિ લાગે.

અર્જુન : એની બધી એ વાત જાણવા આજે મને તાલાવેલી લાગી છે. અગ્નાત નગરીના દ્વારે મધ્યરાત્રિએ આવી ઉભેલા કો પ્રવાસી સ્વપ્નાવડો હું ઊભો છું. એના મંદિરધુમ્મટો ને દુર્ગમિનારા અસ્પષ્ટ છાયા પ્રસારી રહ્યા છે. એના ઉપવન વૃક્ષોના પડછાયા રાત્રિના એ અધિકારને વધારે ભયંકર બનાવે છે. નિદ્રાનું સાત્રાજ્ય તોડી, દૂર દૂરના જલધિતરંગોનું આકંઠ ધેરું બની રહ્યું છે. વિચિત્ર મનોહરતા પ્રત્યક્ષ કરવા એ પ્રભાતકિરણો હું ઝંખી રહ્યો છું. મને એની વાત કરો.

ચિત્રા : હવે કહેવાનું બાકી થું રહ્યું છે ?

અર્જુન : મારાં આંતરચક્ષુ દ્વારા હું એનાં દર્શન કરી રહ્યો છું. કોઈ શ્વેત અશ્વ પર એણે સવારી કરી છે. ગૌરવભેર એની લગામો કામે હાથે સાચવતી, જમણે હાથે ધનુષ્ય રમાડતી, વિજયશ્રી વરી, એ ચાલી જાય છે. ચોમેર ઉદ્વેગસ ભરી આશાની વર્ષા વરસે છે. સદાસતેજ સિંહણ પેઠે ભયંકર વાતસલ્યથી એ બાલસિંહોનું સંરક્ષણ કરી રહી છે. સ્ત્રીના એ કરકમલ પર એકેકે સ્ત્રીસુલભ અલંકાર નથી.

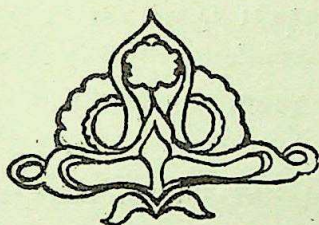
જતાં અમોઘ શક્તિથી એ શોભી રહ્યા છે. મારું હૈયું ડોકી
જોડે છે. સુંદરી, શિયાળાની લાંબી તંદ્રા ત્યાગી નાગદેવતા
જાગ્રત બન્યા છે. ચાલ, સખી, આપણે પણ ચપલ અશ્વો
પર સ્વાર થઈ એની પડખે થઈ જઈએ. એ જ્યોતિતારલા
નભમંડળમાં સાથેસાથ ધૂમી રહે તેમ, આ નીલવર્ણી
વિષાદ છાયાના નિદ્રાળુ બંધનમાંથી મુક્ત થઈ ઉન્માદ
ભરી સુગન્ધિત મનોહરતા પીતાં પીતાં આપણે પણ
આગળ ને આગળ પ્રયાણ કરીએ.

ચિત્રા : સાચું કહો, અર્જુન ! કોઈ જનદુર્ઘ દંડની માયાથી હું આ
મોહક કુમાશ ને જગતના આરોગ્યભર્યા કઠોર સ્પર્શથી
સંકોચાતા આ ડરપોક સૌંદર્યવિકાસથી મુક્ત થઈ જઈ
ને ઉછીનાં આણેલાં વસ્ત્રો પેઠે એને મારા દેહથી દૂર ફગાવી
દઉં તો, એ તમને ગમશે ? કોઈ સાહસિક જિગરનું સામર્થ્ય
ધારી હું મજબૂત ને ટટાર બની જીભી રહું ને વળાંક
લેતી આ નિર્માલ્યતાનાં આકર્ષણ ને કલા ખંખેરી નાખું :
કોઈ ગિરિશૃંગે ઉભેલા જિંચા ને યૌવનભર્યા દેવદાર સમોવડું
મારું શીર્ષ જિંચું રાખી, એને અવલંબતી જાઈની વેલ પેઠે
ધૂળમાં આઘાટતી મટી જઈ, તો એ દસ્ય તમારા પુરુષ
નયનને આકર્ષશે ? ના. ના. એ તમને કદી નહિ ગમે.
ચંચલ યૌવનની સૌંદર્યભરી વાનગીઓ મારી પાસે ભરી
ભરી રાખું ને ધીરજથી તમારી વાટ જોઉં, એ જ ઠીક
છે. તમે પાછા આવશો ત્યારે હસતે વદને હું મારી આ
સૌંદર્યભરી દેહધ્યાલીમાં આનંદસુરા ઠાલવી તમારા મુખે
ધરીશ. એ સુરાપાનથી તૃપ્ત થઈ તમે કામે લાગજો કે
રણખેલને સંચરજો. ને હું જરા પામીશ ત્યારે મારે માટે
જે ખૂણે મળશે તે આભારપૂર્વક અપનાવી તમારા માર્ગમાંથી
હું ખસી જઈશ. વિભાવરીની સખી દિવસના તેજમાં

તમારી સાથીદાર. અને, એ તમારા વીર આત્માને ગમશે ? હા ખો
હાથ ગૌરવશીલ જમણા હાથનો ભાર ઉપાડવા કટિબદ્ધ
થાય, એ તમને રુચશે ?

અર્જુન : જાણે હું તને સાચી પિછાની શક્યો જ નથી. તું તો કોઈ
સુવર્ણપ્રતિમાના બીતરમાં છૂપાયેલી દેવી જેવી લાગે
છે. હું તને સ્પર્શ કરી શકતો નથી. તારા અમૂલ્ય
ઉપહારોનું ઝણુ હું ચૂકવી શકતો નથી. મારો સ્નેહ એવો
અધૂરો છે. કેટલીક વાર તારી વિષાદચેરી દષ્ટિના ઉડાણની
પછીતે, અર્થની જ મળક ઉડાવતા તારા રમતિયાળ
શબ્દોની બીતરમાં, સ્વશરીરની દળદરી નાબુકતા ચીરી
નાખવા મથતા કોઈ ભગ્ય આત્માની હું ઝાંખી કરું છું.
સ્મિતના પવનઝીણાં આવરણુ ઉવેખી, દર્દની કોઈ અમમ્ય
જ્યોતિ બહાર પડવા મથી રહે છે. ભ્રાતિ સત્યની આગાહી
કરે છે. છૂપા વેશે એ પોતાનાં આવરણો ને અસંકારો
દૂર ફેંકી દે છે અને સાચા નગ્ન સ્વરૂપમાં પ્રત્યક્ષ થાય છે.
તારા એ અંતિમ સ્વરૂપનાં દર્શન હું વાંછું છું : સીધા
સાદા ને સાચાં સ્વરૂપનાં.

અરે, પણ પ્રિયતમે ! આ આસું શાને ? આમ હાથમાં
વદન છૂપાવી દેવાની શી જરૂર ? તને મેં દુઃખ દીધું હોય
તો પ્રિય સખિ, મેં કહ્યું એ બધું જ બૂલી જા. મને
વર્તમાનમાં જ સંતોષ છે. સૌંદર્યની પ્રત્યેક ક્ષણ અંધકારમાં
છૂપાયેલા અચાત માળામાંથી જોડી આવતા કોઈ બેદી
પંખી પેઠે સંગીતનો સંદેશ લઈ બસે આવે. એ સુખ
પ્રાપ્તિના કિનારે હરહંમેશ હું આશાભર્યો ખેંચી રહીશ
ને મારા દિવસો પૂરા કરીશ.

[૯]

ચિન્તા : (પિછાડી એટલી છે) સ્વામી આખી યે પ્યાલી પીવાઈ રહી કે ? ખરેખર, અન્ત આળ્યો કે ? ના. અધું ય પૂરું થયું છે છતાં કંઈક બાકી છે. આપના ચરણારવિંદમાં મારું અંતિમ સ્વાર્પણ.

સ્વર્ગના નંદનવનથી અન્નેક સૌંદર્યભર્યાં પુષ્પો હું લાવી છું. મારા હૈયાના હાર, અધી કાર્યવાહી હવે પતી ગઈ હોય, અધાં કુસુમો કરમાઈ ગયાં હોય તો, મંદિરમાથી એને બહાર નાખી આવું. (પીછાડી ઉતારી, અસલી પુરુષ-વેશમાં રજૂ થતાં) જુઓ, તમારા પૂજારી પર એક કૃપા બરી અમીદષ્ટિ કરો.

મેં પૂજા કરી એ પુષ્પો જોવી હું સૌંદર્યસંપૂર્ણ નથી. મારામાં ક્ષતિઓનો પાર નથી. જગતના આ રાજ માર્ગ પર હું તો એક પ્રવાસધેલી પ્રવાસી છું. મારાં વસ્ત્રો મેલાં ઘેલાં છે, મારા પાદપદ્મો કંટકાથી લોહી નીતરતાં છે. હું પેલું પુષ્પસૌંદર્ય ક્યાંથી લાવું ? ક્ષણબર જીવનની અકલંકિત મનોરમતા મારામાં ક્યાંથી હોય ? મારી પાસે તો સ્ત્રીનું હૃદય એ જ એક ઉપહાર છે. ત્યાં તમામ સુખદુઃખો ભેગાં મળ્યાં છે. ધરતીની ધૂળમાંથી પ્રગટેલી એક કન્યકાની આશા નિરાશાઓ ને લગ્ન મસ્તીઓ છે. અમર જીવન પ્રતિ

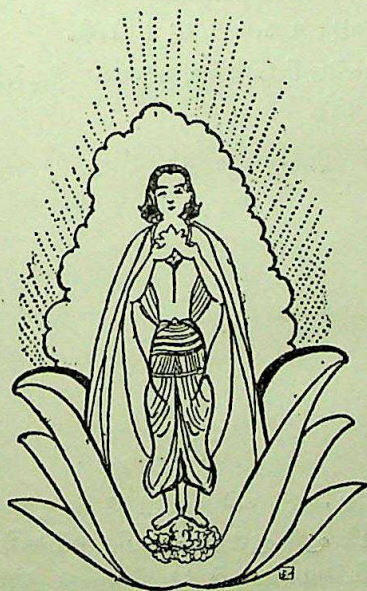
હિંદુતા સ્નેહકુવારા જ અહીં ઉછાળા મારી રહ્યા છે. અહીં એક એવી અપૂર્ણતા છૂપાઈ છે કે એ અનુપમ રમણીયતા ધરાવે છે. કૃષ્ણસેવા પતી ગર્ભ હોય તો સ્વામીનાથ, ભાવિ માટે આ સેવિકા મોજુદ છે. સ્વીકાર કરો.

હું ચિત્રા, રાજકન્યા ચિત્રા, પેલા શિવાલયમાં એક વાર એક સ્ત્રી આપની પાસે આવી હતી. કદાચ આપને એ યાદ હશે જ. એની શરીરચળિટ પર વસ્ત્રાભૂષણોનો ખોજ લદાયલો હતો. ડાઘ પુરુષસમોવડી એ નિર્લજ્જ નારી તમારા સ્નેહ જીતવા નીકળી હતી. તમે એનો ટ્યાગ કર્યો. એ યોગ્ય જ હતું. ભગવન, હું એ જ સ્ત્રી છું. તે દિવસે છન્નવેશમાં હતી. પછી દેવોની કૃપાથી મનુષ્યને અલભ્ય એવું સ્વરૂપ હું પામી ને એ છળથી મારા વીરશ્રેષ્ઠના હૈયાને પજવી રહી. પરંતુ એ મારું સાચું સ્વરૂપ નહોતું.

હું ચિત્રા છું. પૂજની અધિકારિણી ડાઘ દેવી નથી. ખેપરવાઈથી દૂર ઉભેલી દયાના જંતુ જેવી હું દયાપાત્ર પણ નથી. સંકટ ને સાહસના રાજમાર્ગે આપ મને આપને પડખે રાખવા ચાહતા હો, જીવનનાં મહાન ધર્મો ખળવર્તા મને સહભાગી બનાવવા કબૂલ હો તો જ મારા સાચા સ્વરૂપને આપ પારખી શકશો. મારા ગર્ભમાં રહેલું આપનું બાલક પુત્ર રૂપે અવતરશે તો હું એને બીજો અર્જુન બનાવીશ અને વખત આવ્યે આપની પાસે મોકલી આપીશ. ત્યારે જ આપ મને સાચા સ્વરૂપે પિછાનશો. આજે તો આ ચિત્રા... આ રાજકન્યા જ... આપને આત્મસમર્પણ કરે છે.

અર્જુન : પ્રિયતમે, આજે મારું જીવન ધન્ય બન્યું.

संन्यासी

ॐॐ। अंधारेथी प्रभु परम तेने तुं धरि न !

પાત્રો

સંન્યાસી : સંસારદર્શન કરી સંન્યાસ જગવતો મહાત્મા.

વાસંતી : અદ્વૈત વનકન્યા : રઘુની દીકરી.

સ્ત્રીઓ, આમજનો, વિદ્યાર્થીઓ, માલણકન્યાઓ, ગોપકન્યાઓ, યુવકો, વટેમાળુઓ વગેરે વગેરે.

નોંધ

આ નાટિકામાં સંન્યાસી અને વાસંતી બે જ મુખ્ય પાત્રો છે. બાકીનું સંસારદર્શન છે. એટલે જુદી જુદી વયનાં ચારેક સ્ત્રી પાત્રો ને ચારેક પુરુષ પાત્રો હોય તો ચાલે. આ નાટક બે દશ્યથી બનવી શકારો. શુદ્ધાદાર સાથે ગિરિશૃંગ ને અરણ્યકેડી દર્શાવતું એક દશ્ય. બીજું દશ્ય ગામડાનો રાજમાર્ગ.

સંન્યાસી એક પંચિયું, ઉપવસ્ત્ર, ઉપવીત ને દંડકમંડલું ધારણ કરેલો. વાસંતી : અદ્વૈત કન્યા, ફાટચાંતૂટચાં વસ્ત્રોવાળી નાનકડી મનોહર બાલિકા. બાકી સ્ત્રીઓ, આમજનો, વિદ્યાર્થીઓ વગેરે જુદાં જુદાં પાત્રો જુદા જુદા લાક્ષણિક પોશાકોમાં.

પરિચય

એક સંન્યાસી, પોતે સંન્યસ્તનો બરાબર મર્મ પામ્યો છે એમ સમજી, સંસારદર્શન કરવા નીકળે છે. દેવમંદિરના રાજમાર્ગ પર એક સ્થળે તે બેસે છે. તેની આગળથી સ્ત્રીઓ, આમજનો, વિદ્યાર્થીઓ, માલમુકન્યાઓ, વટેમાર્ગીઓ વગેરે, પોતપોતાની લાક્ષણિક રીતે વાતો કરતાં પસાર થાય છે. સંન્યાસીને સંસારની પામરતા પરખાય છે.

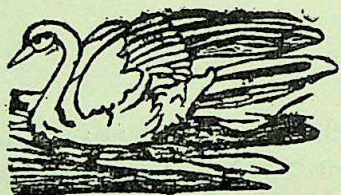
છેવટે અદ્વૈતકન્યા રઘુની પુત્રી વાસંતી ત્યાં આવી ચઢે છે. અસ્પૃશ્યતાની સુગ ધરાવતાં બધાં એ હરિજન કન્યાને હાડછેડ કરે છે. સંન્યાસી એને આશ્રય આપે છે. વિશ્વાસથી વાસંતી નિદ્રાધીન થાય છે. છતાં રોજિંદી દક્ષિત મનોદશાથી ચમકતી હોય છે.

ત્યાં યુવકો ને વટેમાર્ગીઓ બધાં જ વાસંતીને જીવેખતાં ચાલ્યાં જાય છે.

પરિણામે વિશ્વાસ આપેલો હોવા છતાં સંન્યાસી ડગે છે. વાસંતીનો ત્યાગ કરે છે. પરંતુ વાસંતીવિહોણા દિવસો કાપતાં સંન્યાસીનું હૈયું વલોવાઈ જાય છે. પોતે વાસંતીને અન્યાય કર્યો છે એ હકીકત તેને સાહે છે. તેમાં સંસારીજનોની વાતો એના દિલને આળું બનાવે છે.

સંન્યાસીને લાગે છે કે પોતે વાસંતીનો ત્યાગ કરી શકે એમ નથી. સંન્યસ્ત સ્વીકારેલું હોવા છતાં, એને વાસંતીની માયા લાગે છે. વાસંતીને આશ્રય આપેલો, હિંદુધર્મને લાગેલું અસ્પૃશ્યતાનું કલંક ધોઈ નાખતું, એ પરમ ધર્મ સમન્વય છે. વાસંતીની શોધમાં એ પાછો વળે છે.

ત્યાં સમાચાર મળે છે કે, એમના વિશ્વાસભંગથી વાસંતી ગુજરી ગઈ છે. વાસંતીને અવસાન હોય જ નહિ. એનું, હરિજન પ્રભુનું, અવસાન થવા દેવાય જ નહિ. સંન્યાસી એ ગળબ ઋદ્ધાની અંધારા ધૂનમાં મસ્ત રહે છે.

[૧]

સંન્યાસી : [ગુફાના દ્વારે બેઠો છે.] દિવસ કે રાત્રિના ભેદ મારે નથી.
મહિના કે વર્ષના ય નહિ, મારે માટે કાળપ્રવાહ થંભી ગયો
છે. ભલે આખું જગત એના તરંગે નાચી રહે. આ શ્યામળી
ગિરિકંદરામાં હું એકલવાયો બેઠો છું. ચોમેર વિભાવરીની
અનંત પાંખો પથરાયેલી પડી છે, ગિરિગદ્ધરે કેા સરવરિયું
લપાઈ બેઠું હોય તેમ. પહાડની કરાડમાંથી જલબિંદુડાં ઉભરાઈ
રહ્યાં છે. બિછળતાં ઝરણાંએ રચેલાં સરવરિયાની પાળે દેડકાં ડાલે
છે. ત્યાં હું શ્રુત્યનું ગીત ગાતો બેઠો છું. વિશ્વસીમાની
રેખાએ રેખા આછેરી બને છે. કાળની ધમણમાંથી ઉડતા
અંબારતણખા સમોવડા તારલા આભમાં અદૃશ્ય થાય છે.
પ્રલયના અનંત પૂરમાં એકલવાયા બેઠેલા ભગવાન
શંકરની પેઠે હું જગતિમાં નિજનંદ અનુભવું છું. હું સુકા
છું. એકલવાયો છતાં રવૈરવિહારી છું. આજ સુધી, આ
નિર્સર્ગદેવતા! તારે હું ગુલામ હતો. ત્યારે તેં મારા હૈયાને
ઉશ્કેર્યું. સંસારચક્રમાં પીસાતાં આત્મધાતનો સંગ્રામ ખેલવા

એને પ્રેર્યું. મારી મહત્વાકાંક્ષાએને સીમા નહોતી. એટલે એ પોતાનું જ લક્ષણ કરી જીવતી. એથી મારો ક્રોધાનલ પ્રજ્વલિત થતો. હું મારા જ પડછાયાની પાછળ પડતો. વૈભવની વિદ્યુતભ્રમરથી તું મને દોરતી. સંતોષની શૂન્યતામાં હું ફીફાં મારતો. કરાલ દુષ્કાળનો ક્ષુધાપાંખે મારા પર પડતો. ખાવાનું ધૂળભેગું થતું. જલપાન વાયુ રૂપે ઊડી જતું. વિનાશની એ રક્ષામાંથી મારા જગતમાં આસુના ઓધ હમટયા. સસાર પર વેર લેવાની મેં આકરી પ્રતિજ્ઞા લીધી. અનંત દર્શનની ઓ માયાવી મહારાણી! તેથી મેં અંધકારનો આશ્રય લીધો. અમોઘ દુર્ગંથી રક્ષાઈ, દંભની સામે મેં સંગ્રામ ખેલ્યો. એનાં બધાં ય શસ્ત્રો ઝુક્યાં થઈ ગયાં. મારો વિજય થયો. કામવાસના ને ભયથી હવે હું પરછું. ધુમ્મસ બધું વેરાઈ ગયું છે. મારાં આંતરચક્ષુ પુનિત તેજે પ્રકાશી રહ્યાં છે. હવે અસત્યના સામ્રાજ્યમાં વિહરવામાં મને બાધ નથી. અચલ અને અસ્પૃષ્ઠ અસત્યના એ મહાધોધ સામે હું ખડક સમોવરો ઊભો રહીશ.

[સંન્યાસી રાજમાર્ગ પર આવે છે.]

સંન્યાસી : વિરાટ ક્ષિતિજથી વીંટાયલી આ પૃથ્વી કેટલી પરિમિત છે? વૃક્ષો, વસવાટો ને વસ્તુઓ મારી દષ્ટિ ભરી દે છે. અંધારધેરી અનંતતા પ્રકાશપિંજરની બહાર પડી રહી છે અને કાળના સીમાકા પિંજરધેલાં પંખીઓ પેઠે સળિયા ખખડાવી રહ્યાં છે. ધમાલ મચાવતા આ માનવજીવો ધોડાપૂર પેઠે ક્યાં દોડી રહ્યાં છે? શા માટે તેઓ દોડાદોડ કરે છે? હરહંમેશ કશુંક શુભાવી ખેસવાની જ ચિન્તામાં રહે છે છતાં એ કશુંક તો કદી એ એમને હાથ ચઢતું જ નથી.

[લોકોનું ટાણું પસાર થાય છે.]

[ગામનો મુખી ને બે સ્ત્રીઓ પ્રત્યક્ષ થાય છે]

પહેલી સ્ત્રી : જા રે મારી બાઈ, તું તે કેવી હસવા જેવી વાત કરે છે? બહોત ગઈ, થોડી રહી. હવે આપણે શું ?

બીજી : કોણ કહે છે કે તું વૃદ્ધા છે ?

મુખી : બાહ્યદર્શનથી દોરવાતાં મનુષ્યો મૂર્ખ છે.

પહેલી સ્ત્રી : ભોગ લાગ્યા. અમે તો છેક નાનપણથી બાહ્યદર્શન જ કરતાં આવ્યા છીએ. આટલાં વર્ષો થયાં અમને તો એમાં કશોય ફરક જણાયો નથી.

મુખી : જાણે પ્રભાતનો નપસ્વી—

પહેલી સ્ત્રી : ના. વેરાનની જ્યોતિ અખડાવતો પ્રભાતસૂર્ય—

મુખી : સખૂર. તમે ઘણાં આગળ વધી ગયાં. નિર્માલ્ય વસ્તુઓની કિંમત ન આંકો.

બીજી : હવે વાત છોડ, અનંગ. જલદી ઘેર પહોંચીએ, નહિ તો એ લલશે.

પહેલી સ્ત્રી : ભલે પધારો. પણ અમને બાહ્યદર્શન જ પારખજો. અમને એ જ ગમશે . .

મુખી : તમારે આંતર રહસ્ય છે જ કયાં ? [જાય છે.

[ત્રણ ગ્રામજનો પ્રવેશ કરે છે.]

પહેલો ગ્રામજન : મારું અપમાન ! બદમાસ ! જોઈ લેજો હવે.

બીજો : બરાબર સ્વાદ અખાડજો.

પહેલો : કે મરતાં સુધી ન ભૂલો.

ત્રીજો : બરૂર. ભાઈ. બાજથી જ કમર કસ. એને તક ન મળે.

બીજો : કેવો ફાટયો છે ?

પહેલો : હવે મરવાનો.

ત્રીજો : ફીડીઓને પાંખો આવે, એ એના નાશ માટે જ.

બીજો : પણ કાંઈ ઘાટ ઘડ્યો ?

સંન્યાસી

૩૭

પહેલો : એક નહિ, હજાર. એના ધરને ખેદાન મેદાન કરી નાખીશ. અવળે ગધેડે ખેસાડી, એને આખા ગામમાં ફેરવીશ. એના મોં પર ચુનો ને મેંશ ચોપડીશ. જગતમાં જીવવું એને બારે થઈ પડશે.

[નય છે.]

[ખે વિદ્યાર્થીઓ આવે છે]

પહેલો વિદ્યાર્થી : આચાર્ય મહાદેવ ચર્ચા જીતી ગયા.

બીજો : ના. આચાર્ય જનાર્દન.

પહેલો : આચાર્ય મહાદેવે છેલ્લે પાટલે દલીલ કરી હતી. જડમાંથી સૂક્ષ્મ પ્રગટે છે, એમ એમનું મનતબ્બ હતું.

બીજો : સૂક્ષ્મ જડનું મૂળ છે એવું આચાર્ય જનાર્દનને સંપૂર્ણ રીતે પૂરવાર ક્યું.

પહેલો : અશક્ય.

બીજો : દીવા જેવું સ્પષ્ટ.

પહેલો : વૃક્ષ પર બીજ થાય.

બીજો : બીજમાંથી વૃક્ષ થાય.

[પહેલો વિદ્યાર્થી સંન્યાસી પાસે જઈને પૂછે છે]

પહેલો : કહો ને, સંન્યાસી, શું સાચું ? અસલ ક્યું ! સૂક્ષ્મ કે જડ ? વૃક્ષ કે બીજ ?

સંન્યાસી : એક નહિ.

બીજો : બરાબર.

સંન્યાસી : મૂલ અન્ત છે. અન્ત મૂલ છે. એમ બે વચ્ચે એક વર્તુલ બને. જડ ને સૂક્ષ્મનો ભેદ શોધવો, એ અજ્ઞાન.

પહેલો : ખરું ખરું. આચાર્ય મહાદેવ એવું જ કહેતા હતા.

બીજો : આચાર્ય જનાર્દનની વાત બરાબર બંધ ખેસતી આવે છે.

[નય છે]

સંન્યાસી : બિચારા શબ્દ ચણતાં પંખીઓ ! અર્થવિહોણી કાઠી શબ્દજનન એમના હાથમાં આવી કે ચૂંચણી ચૂંચતાં એમનો સમય વીતવાનો.

[બે માલણ કન્યકાઓ ગાતી ગાતી પ્રવેશ કરે છે]

દિવસ ભર ક્ષણ ક્ષણ વહી વહી જાય :

પરિશ્રમમાં નવ કાંઈ કળાય.

ખીલે ફૂલડાં પ્રકાશ માંહે અંધારે કરમાય,

પ્રભાત ઉદયે,

પ્રીતમ પ્રણયે;

હાર ચૂંચવા તલપું દૃઢયે,

પ્રભાત પાંખો ભડે ફફડતી,

સ્વપ્ન તુલ્ય સરી જાય :

ખોખલે ફૂલડાં ના જલકાય,

દિલબર, દૃષ્ટિથી દૂર થાય :

અરે રે, ક્ષણ ક્ષણ વહી વહી જાય.

વટેમાર્ગ : પણ આવી ઉઠાસો શાને ? બાલા, માલા તયાર હશે તો પહેરનારની ખોટ નહિ પડે.

જહેલી માલણકન્યા : પણ આડો આંક મૂકનારનું શું ?

ખીજ : જખરી દેખું ! જરા દૂર ચાલ ને. આમ અડીને શું ચાલતી હશે ?

વટેમાર્ગ : પણ એમાં ઝમઝો શાને ? તારી ને મારી વચ્ચે તો હાથીનું અંતર છે.

ખીજ : છે જ ને. મારાથા તો આટલું જ ન કહેવાત. હું તો સાવ પોચલી...

[એક વૃદ્ધ બિશુક પ્રવેશ કરે છે]

બિશુક : દયાળુ આપા, મારા પર દયા કરો. ભગવાન તમારું બહુ કરે. તમારા ભર્યાભાદર્યા બંડારમાંથી એક ચપટી તો આપો.

[સૈનિક આવી ચડે છે.]

સૈનિક : હટી જાઓ. પ્રધાનપુત્ર પધારે છે.

[આગળ વધે છે.]

સંન્યાસી : મધ્યાહ્ન થયા. સૂર્ય ફરે છે. સળગતા ત્રાંખિયા પેટે આકાશ રક્તાવર્ણુ યન્યું છે. ધરતી ગરમ નિઃશ્વાસ મૂકે છે. ધૂળ વટોળે ચઢે છે. મેં કેવાં કેવાં દશ્યો જોયાં? આ પામર જીવોની ક્ષુલ્લકતા અપનાવવા કરી દિલ થાય ખરું? આ અસાર સંસારનો મોહ થાય ખરો? હું મુક્ત છું. હવે મને કોઈ પાછું વાળી શકે તેમ નથી. જગતની કોઈ જન્મળ મને આવી લેશે નહિ. પુનિત એકાન્ત જ મારું જીવન બની રહેશે.

[અદ્વૈતકન્યા વાસંતી ને એક સ્ત્રી પ્રવેશ કરે છે]

સ્ત્રી : અલિ એ, તું તો રઘુની દીકરી ને? તારે તો આ માર્ગ ન આવવું જોઈએ. જોતી નથી, આ દેવમંદિરનો માર્ગ છે.

વાસંતી : પણ... હું તો છેક છેડે ચાલું છું, ખહેન.

સ્ત્રી : ખેસ ખેસ હવે. હમણાં મારા પાલવને તારો સ્પર્શ થયો હોય એમ લાગ્યું. હું દેવીના દર્શનને જાઉં છું. જોજો, અભડાવી મારતી.

વાસંતી : ના રે આ, હું તમને શું કામ અભડાવું?

[સ્ત્રી જાય છે]

સંન્યાસીજી, પરણામ. હું વાસંતી, રઘુની દીકરી થાઉં. આપની પાસે આવું?

સંન્યાસી : શા માટે નહિ? ખેટા.

વાસંતી : હું આપની પાસે આવું છું.

સંન્યાસી : અભડાઈ જનાર લોકો જ અસ્પૃશ્ય છે? કેવળ અસ્પૃશ્યતાની ધૂનમાં જ એ આજોટી રહ્યા છે. દિલમાંથી સંસાર ઘોઈ નાખ્યો હોય એ જ પવિત્ર. બાકી બધાં જ અસ્પૃશ્ય. આ લોકો તારો શો દોષ કાઢે છે?

વાસંતી : મારા બાપુજી એમના દેવને માનતા નહિ, એમનો ધર્મ આચરતા નહિ ને હવે તો એ ગુજરી પશ્યુ ગયા. -

સંન્યાસી : પણ તું દૂર કેમ જાતી છે?

વાસંતી : તમે અભડાઈ જાઓ ને ?

સંન્યાસી : ના રે ના. હું તો અભડાતો જ નથી. મને તો કશું જ સ્પર્શી શકતું નથી. હું તો અનન્તમાં ભળી ગયેલો છું. તારે અહીં બેસવું હોય તો બેસ.

વાસંતી : (ધૂસકું મુકી) મને પાસે બેસાડો છો? પછી છાંડશો ના.

સંન્યાસી : હું તો સંન્યાસી છું. બેટા, મારા દિલમાં રાગદ્વેષને સ્થાન નથી. તારાં આસું લૂછી નાખ. તું આસનજન છે એવો મારો દાવો નથી, તેમ તારો ત્યાગ કરવાનું જ મારે કારણ નથી. મારે મન આકાશ ને તું સરખા જ છો, મારે મન તું છે ને તું નથી.

વાસંતી : બાપુજી, દેવોએ ને માનવોએ મારો ત્યાગ કર્યો છે.

સંન્યાસી : મેં પણ દેવો ને માનવોનો ત્યાગ કર્યો છે.

વાસંતી : આપને મા નથી?

સંન્યાસી : ના.

વાસંતી : બાપુજી નથી?

સંન્યાસી : ના.

વાસંતી : કોઈ સગુંવહાલું નથી?

સંન્યાસી : ના.

સંન્યાસી

૪૧

વાસંતી : તો હું તમારી સાથે રહીશ. પણ તમે મારો ત્યાગ ન કરશો.

સંન્યાસી : મારે તો હવે કશાનો ત્યાગ કરવાનો રહ્યો જ નથી ને. તું મારી સાથે રહેજે પણ નહક આવવા પ્રયત્ન ન કરીશ.

વાસંતી : આપને હું સમજી શકતી નથી. આપુજી, આ જગતમાં મારે માટે કોઈજ આશરો નથી ?

સંન્યાસી : આશ્ચર્ય ? આ સંસાર તો તળિયા વિનાનો પાતાળ કૂવો છે. શૂન્યતાના દરમાંથી જંતુટોળાં ઉભરાય છે, આશરો શોધે છે, શૂન્યતાના વિસ્ફારિત મુખમાં પ્રવેશી વિલીન થાય છે. જીવંતજીવોની આ ભૂતાવળ છે. એના માયા યજ્ઞરમાં તું ઊભી છે. એ જે વાનીઓ પીરસે છે એ કેવળ છાયાકૃતિઓ જ છે. તારી ક્ષુધાને એ હસે છે, સંતોષતી નથી ! આવતી રહે, ખેટા, આમ આવતી રહે.

વાસંતી : પણ આપુજી, આ જગતનાં લોકો કેવાં સુખી દેખાય છે ? આ રાજમાર્ગની દિનારે ઊભાં ઊભાં એમના ઉદ્ધાસવમળ નિહાળીએ તો ?

સંન્યાસી : એ સમજતાં નથી. જગત અનંત મૃત્યુ છે, એની એમને ગમ નથી. પળે પળે તે અવસાન પામે છે, છતાંય જે જગત કદી નાબુદ થતું નથી, એવા જગતના આપણે જીવો. એ મૃત્યુનું ભક્ષણ કરીને જ જીવનારાં...

વાસંતી : આપુજી, મને કર લાગે છે.

[વટેમાર્ગ પ્રવેશ કરે છે.]

વટેમાર્ગ : આટલામાં કોઈ આશ્રય મળશે કે ?

સંન્યાસી : આશ્રય ? અહીં ક્યાંથી હોય ? ખેટા, આશ્રય તો અંતરના

ઉદ્ધાસનાં સંભારણોનો છે. એવાં સંભારણો જીવતાં જોઈ શકાય છે.

વટેમાર્ગી : પણ હું થાકી ગયો છું. આશ્રય વિના નહિ જ ચાલે.

વાસંતી : મારી ખૂંપડી નજીક જ છે. આવશો ?

વટેમાર્ગી : તું કાણ છે ?

વાસંતી : એ જાણીને શું કરશો ? હું રઘુની દીકરી.

વટેમાર્ગી : પ્રભુ તારું બહું કરે. તારે ત્યાં મારાથી ન અવાય....
દીકરી.....

[જાય છે.]

[કેટલાક માણસો કોઈને સથામાં બંધકી આવે છે.]

પહેલો : બંધતો જણાય છે.

બીજો : હાય બાપ ! કેટલું વજન છે ?

વટેમાર્ગી : કોને લઈ જાઓ છો ?

ત્રીજો : બિન્દુ વણકરને. મરવા-પડ્યો છે.

બીજો : હું તો થાક્યો. લાવો, એને જગાડીએ.

બિન્દુ : ઊં હું...હું...

ત્રીજો : શાનો અરાજ આગ્યો ?

બિન્દુ : અધ્યા ! કાણ છે ? મને ક્યાં લઈ જાઓ છો ?

[ખાટલો નીચે ઉતારે છે.]

ત્રીજો : છાનો માનો મરી રહે ને.

બીજો : ચોતારીની. આ મરી ગયો છે છતાંય વાતો કરે છે !

બિન્દુ : પણ હું નથી મરી ગયો. તમારી ભૂલ છે, હું તો
બંધતો હતો.

ત્રીજો : કેવી શેખી કરે છે ! મરવું મરવું ને વળી ચાળા ?

ત્રીજો : એ સાચું નહિ કહેવાતો. ચાલો ને આપણે જ્યાં ત્યાં એની
ઉત્તરક્રિયા પતાવી દઈએ એટલે પત્યું.

બિન્દુ : પણ હું તો જીવતો છું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar
[હસતા હસતા બધાં આગળ વધે છે].

સંન્યાસી

૪૩

સંન્યાસી : આ છોકરો તો બંધી ગઈ, હાથ પર મસ્તક ટેકવીને
જ. એને અહીં જ રહેવા દઉં ? મારે જવું તો જોઈએ
ને ? કાચર કહીને ! ! ! અહીંથી નાસી જવું છે ? આ કુદ
ચીજથી ડરી ને ? આ તો કુદરતના કરોળિયાની માયાજળ
છે. ફક્ત જવુંએને જ એતો ડર લાગે, સંન્યાસીને નહિ.

[વાસંતી ચમકી બેઠે છે.]

વાસંતી : ક્યાં ગયા ? આપુલું ! આપે મારો ત્યાગ કર્યો ?

સંન્યાસી : ના રે બેટા, શું કરવા ત્યાગ કરું ? છાયાવત મારું
જીવન. મને બય શાનો ?

વાસંતી : માર્ગ પર કાલાહલ સાંભળ્યો ?

સંન્યાસી : પણ મારા હૈયામાં શાંતિ છે ને ?

[એક યુવતી આવે છે : કેટલાક યુવકો એની પૂઠે પડ્યા છે.]

યુવતી : જાઓ હવે. દૂર ચાઓ. મારે પ્રેમની વાતો નથી
સાંભળવી.

પહેલો યુવાન : અમારો કાંઈ વાંક ?

યુવતી : પથરહદયી છો, એ.

પહેલો : ખોટું. એમ હોય તો દામખાણ વાગે શાનાં ?

બીજો : શાખાશ, ઠીક જવાબ દીધો. હવે જવાબ આપો, પ્રિયે !

યુવતી : જવાબ ? ભારે વાત કરી કેમ ? . . . ખાલી લવારો . .

પહેલો : ન્યાય કરો, સજ્જનો, જો અમારાં હૈયા પથરનાં હોય તો—

ત્રીજો : ઉત્તર હોય તો આપે ને ?

પહેલો : સાંભળો. હું સમજાવું. પુરુષોનાં હૃદય પથરનાં છે, એ
વાત સાચી હોય તો અનંગખાણ વાગે જ શી રીતે ?
સમજ્યા.

બીજો : ન સમજાય એ કાંઈ વાત છે ? છેલ્લાં વીસ વર્ષથી શહેરમાં
વેપલો માંડ્યો છે. [જાય છે.]

સંન્યાસી : શું કરે છે ? ખેટા !

વાસંતી : હું તો તમારા વિશાળ પંખે જોઈ રહી છું. આપુજી, આલપંખી સમોવડા મારા હાથનો જાણે આ મનગમતો માળો. સર્વને સમાવતી પૃથ્વી સમોવડો એ સગવડ ભર્યો છે. એની રેખાઓ જાણે સરિતાઓ. એનો માંસલ ભાગ જાણે રમવાની ગિરિકુંજો.

[સંન્યાસીના હાથમાં મોં છુપાવે છે.]

સંન્યાસી : નિદ્રાના સ્પર્શ સમોવડી તારી કુમાશ છે. અનંતનો જદુઈ દંડ આત્માને સ્પર્શે ને નિખીડ અંધકાર છવાય, એવું કંઈક લાગે છે. પરંતુ ખેટા, તું તો દિવસનું પતંગિયું છે. જગતનાં પંખીઓ, કુસુમો ને ક્ષેત્રોનો તને સહવાસ હશે. એક જ મધ્યખિંદુએ ધૂમતો, પરીધવિહોણો, મારા જેવો જીવ તને શું આપશે ?

વાસંતી : મારે કશું જ નથી જોઈતું : તમારું વાત્સલ્ય જ મારે પૂરતું છે.

સંન્યાસી : આ છોકરો જાણે છે કે હું તને ચાહું છું. એ વિચારમાં તે સુખી છે. બિચારી ! ! ! ભલે, હો એ વિચાર તે રાચતી. બ્રાંતિમાં યોષાયલાંને બ્રાંતિ જ સાન્તવન દે ને ?

વાસંતી : આપુજી, મારી આ દેહલતા ધાસમાં આળોટે છે. આધાર માટે કોઈ વિશાળ વૃક્ષ શોધે છે. કોઈ ખાલકના પ્રથમ ચિત્કાર સાથે હવામાં ફૂટી નીકળી. જે જ કુંપળો એણે ધારણ કરી ત્યારથી, એને મેં ઉછેરી છે. રાજમાર્ગને છેવાડે એ વધી છે. એને છુંદી નાંખતાં જરા ય વાર થાય તેમ નથી. આ નાનકડાં સુંદર ફૂલ જોયાં ? આછાં ભુરાં ને સફેદ, વરુએ વરુએ ઝીણાં ખિંદુઓ, એ શ્વેત ખિંદુઓ, એમનાં

શમણાં. જુઓ, તમારા લાલપ્રદેશે જરાક લગાવું. મારે મન તો અણુદીઠી ને અણુપ્રીછી સુંદર સંદુકાની એ ફૂંચીઓ છે.

સંન્યાસી: ના. ના. સૌંદર્ય કેવળ કલ્પના છે. જ્ઞાનીને મન ધૂળ ને પુષ્પ સમાન છે. પરંતુ ઈન્દ્રધનુના રંગોથી મહેલા ઝાકળના આવરણ પેઠે મારા ચક્ષુને શું ઢાંકી રહ્યું છે? મારી રક્તવાહિનીઓમાં આ આળસ ક્યાંથી? નિસર્ગનાં મધુર શમણાં મને ઘેરી કેમ રહ્યાં છે? એના જાદુમાં મારું સર્વ જ્ઞાન લુપ્ત થતું જણાય છે. (વીંટાયલી વેલી સમોવડી એ બાલિકાને દૂર ફગાવી તે ઊભો થઈ જાય છે) સાવધાન, આ તો મૃત્યુ ! આ શી રમત માંડી છે? બાલા, હું તો મુક્તાત્મા છું. ના. ના. મારે અશ્રુપાત ન હોય. મારાથી અશ્રુદર્શન નહિ જિરવાય. મારા હૈયાના આ કોષસર્પોએ ક્યા અંધારા ખૂણામાંથી બહાર આવી ફણા માંડી? હું તો ધારતો હતો કે એ તો મરી ચૂક્યા છે. પણ ના. જીખમરાથી પણ એમનો જીવ ગયો નથી. કોઈ મહાકાકળ જાદુઈ વેણુ વગાડે છે કે હાડપિંજરો સમોવડાં આ નારકી જીવો મારા હૈયામાં ઊભાં થઈ નાચવા લાગે છે. રડીશ ના. એટા, મારી પાસે આવ. તું તો મારે દિલ કોઈ જોવાયલી પૃથ્વીના આકંદ સમોવડી છે, કોઈ પ્રવાસી તારલાનું મીઠું સંગીત છે. આ સૃષ્ટિ, આ સૂર્ય ને આ તારાગણથી પણ અધિક હોય એવું કાંઈક પામી, મારો આત્મા સંતોષ અનુભવે છે. અંધકારથી પણ એ વિરાટ છે. મને એની ગમ પડતી નથી. એને મે કદી યે પીછાની નથી એટલે એનો મને ડર લાગે છે. મારે તારો ત્યાગ કરવો જ ધટે. જા. જ્યાંથી આવી હો ત્યાં વિલીન થા. એા અગ્નાત સંદેશ-વાહક, તારું મારે કામ નથી.

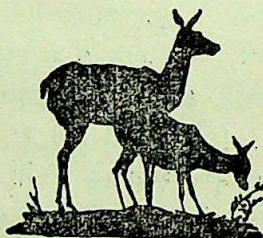
વાસંતી : મારો ત્યાગ ન કરો. આપુજી, તમારા વિના મારું કાષ્ટ નથી.

સંન્યાસી : મારે જવું જ પડશે. હું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી ચૂક્યો છું એમ માનતો. પણ એમ નથી. હજી ઘણું મેળવવાનું બાકી છે. ઓ વનકન્યા, તારી પૂરી પીછાન માટે જ હું તારો ત્યાગ કરું છું, બીજું કંઈ મનમાં ન આણીશ.

વાસંતી : પણ હું મરી જઈશ, આપુજી !

સંન્યાસી : છોડી દે મારો હાથ. મને સ્પર્શીશ નહિ. આ બંધનો તોડીને જ હું જીવીશ.

[દોડી બચે છે.]

[૨]

[બિરિજાંગની કુદીએ પડેલા એક શિશુખંડ પર સંન્યાસી બેઠો છે. એક ગાયબાલ ગીત ગાતો ગાતો પસાર થાય છે.]

અમીઝરતું આ મુખ ના મરોડને :

ઓ સખિ !

જીવનને ધન્ય ધન્ય કરજે

વહાણું વસંતનાં વાયાં મધુરવાં,

ફૂલડાં સુગંધનાં છાયાં નવાં નવાં :

વાયા વનવાયરા રાત્રિના કારમા,

જગ્યા મનના મથૂર રસિયા રસભાવના:

ત્યારે દર્દ દર્શન અમૂલ
ઓ સખિ,

જીવન નવનયોતથી ઉગ્મળજે

[નય છે.

સંન્યાસી : નીલવણી સિંધુપ્યાલીમાં સંધ્યાનો સુવર્ણરંગ ભર્યો છે. ગિરિશૃંગની વનરાજિ પ્રકાશવારિતો છેલ્લો ઘૂંટ ભરી રહી છે. નિદ્રાધીન ખાલકોને ઘૂંઘટમાંથી નિહાળતી કા માતા પેઠે તરુછાયાની આરપાર ગામકાના સંધ્યાદીપકો જલી રહ્યા છે. ઓ, નિસર્ગદેવતા ! તારી સેવાની શી કદર કરું ? આ વિશાળ દીવાનખંડમાં તેં વિધરંગી ખિજાત ખિજાવી. એક ભૂપતિના ગુમાનથી તેના પર હું એકલવાયો બેઠો છું. ઝગમગતા તારલાની કટિમેખલા જૂલાવતી તું નૃત્ય કરે છે. એથી વધારે ધનભાગ્ય કયું ?

[ગોપકન્યાઓ ગીત ગાતી ગાતી પસાર યાય છે.]

કાલિંદી કાળી આ આઘેથી બેદીતે
ગીતોની ઝાલર જગાવે મને :
રાત્રિની શાંતિને કાપીને કોરીને
વેણુના નાદે સતાવે મને.

ઉરના એકાન્તમાં,
શાંતિ ઉછંગમાં ;

રસિયાના રાસે,
હું જૂલું અનન્તમાં :

ત્યારે જાદુ ભરી એ વેણુની મોહિની :
હૈયાના શ્લોકો જલાવે મને.
અણુગણી પ્રીતનો અણુગણ્યો પંથ એ,
મારગડો પ્રીતનો ખતાવે મને.

આપીને અંજલિ,
 કૂલોતી મંજરી;
 આસુના અર્ધે વધાવું તને,
 તારા એ ગીતને,
 મારી આ પ્રીતને:
 ભવભવના બંધનના વાયદા મળે.

[નય છે.]

જન્મજન્માન્તરે આવી સંધ્યા તો મને આજે જ સાંપડી
 જણાય છે. પ્રણય ને સંગીતની પ્યાલી છલોછલ ભરી હું
 ખેઠો છું, ત્યારે આયમતા સંધ્યાતારકમાં છૂપાતા કો
 વદનચંદ્રની સ્મૃતિ મને સતાવે છે. ક્યાં છે, એ કુમાશભરી
 કન્યકા ? ક્યાં છે એ આસુનીતરતાં શ્યામળાં નયન ? એની
 ખૂંપડીએ તો એ નહિ ખેડી હોય ? એ સંધ્યાના અનંત
 એકાન્તમાં, આ જ સંધ્યાતારક ને તો એ નિહાળતી નહિ
 હોય ? અરે રે, એ તારલો તો હમણાં છૂપાઈ જશે. રાત્રિના
 વિરાટ અંધારપટમાં સંધ્યા પણ સમાઈ જશે. નિદ્રાધેલા
 નયનમાંથી આસુ સુકાશે ને હૈયાનાં આ ધ્રુસકાં યશમી જશે.
 ના. ના. હું પાછો તો નહિ જ જાઉં. સંસારનાં એ શમણાં
 ભડે આગેકૂચ કરે. એની આડે આવી નવી કલ્પના સજવાની
 જરૂર નથી હું જોઈશ, વિચારીશ ને જાણીશ.

[એક બાલિકા પ્રત્યક્ષ થાય છે. એની દશા ચિંથરેહાલ છે]

બાલિકા : બાપુજી, ક્યાં છો ?

સંન્યાસી : આવ ખેટા, આ બાલુ. તારું સંબોધન હું વધાવી લઈશ.
 પહેલાં પણ એક જણ મને 'બાપુજી' કહી બોલાવતું.
 એનો સ્વર પણ તારા જેવો જ હતો. 'બાપુજી' હાજર
 છે પણ એ બોલાવનાર ક્યાં ?

બાલિકા : આપ કોણ છો ?

સંન્યાસી : એક સંન્યાસી. તારા 'આપુજી' શું કરે છે ?

બાલિકા : વનમંથી કાઢ લાવે છે.

સંન્યાસી : ને મા.

બાલિકા : એ તો ક્યારની ચે મરી ગઈ.

સંન્યાસી : તારા 'આપુજી' તને વહાલા છે ?

બાલિકા : ઘણા જ. આ જગતમાં મારે બીજું છે પણ કોણ ?

સંન્યાસી : સમજ્યો. તારો હાથ લાવ તો. મારા આ વિશાળ પંજમાં ઘડીક રહેવા દે.

બાલિકા : સંન્યાસી, તમે હાથ જુઓ છો ? મારાં ભૂત ભવિષ્ય વાંચી આપશો ?

સંન્યાસી : પ્રયત્ન કરી જાઉં. એક દિવસ હું જરૂર સફળ થઈશ.

બાલિકા : તો હું જાઉં ? આપુજી વાટ જોતા હશે.

સંન્યાસી : ક્યાં ?

બાલિકા : જંગલની ટૂંડીએ.

સંન્યાસી : પ્રથમ મારી નજીક આવ. તારું મસ્તક ચુમી હું તને આશીર્વાદ દઉં. પછી જાજે.

[બાલિકા વિદાય થાય છે.]

[બે બાલકો લઈ એક માતા પ્રવેશ કરે છે.]

માતા : મેનાનાં છોકરાં કેવાં સુંદર છે ? ઘડીક રમાડવાનું પણ મન થાય. હું ગમે તેટલાં સાચવું છું છતાં ય મારાં આ બાલકો તો જાણે મરવા જ પડ્યાં છે...

ઠીકરી : એમાં અમારો શો દોષ ? અમને શું કહે છે ?

માતા : તમે જરા ય જપતાં નથી, પછી થાય શું ?

ઠીકરી : પણ અમે તારા કામે જ જઈએ છીએ ને ?

માતા : સામું બોલી કે ?

સંન્યાસી : ક્યાં જાય છે ? બહેન.

માતા : ઘેર, બાપુજી.

સંન્યાસી : ઘરમાં કોણ કોણ છે ?

માતા : મારાં સાસુ, પતિ ને બીજાં બે છોકરાં...

સંન્યાસી : જીવન કેમ જાય છે ?

માતા : કંઈ ગમ નથી. ધણી ખેતરે જાય છે. હું ઘર સંભાળું છું. સાંજે અમે થોડુંક કાંતીએ છીએ (છોકરીઓને) પગે લાગો. બાપુજી, આશીર્વાદ.

[જાય છે.]

[બે માણસો આવે છે.]

પહેલો : હવે પાછો ફર. આગળ આવવાની જરૂર નથી.

બીજો : ખરી વાત છે, ભાઈ. જગતમાં આપણે અણુધાર્યા જ મળીએ છીએ, સાથે થોડોક પંથ કાપીએ છીએ ને પછી છૂટા પડવાનું તો છે જ, બધાને.

પહેલો : ફરી મળવાની આશાએ.

બીજો : એ તો જગતની ધટમાળ છે. એની દાઈ ને ગમ નથી.

પહેલો : આપણું મિલન થોડું એ ગ્રહના તો ઓશિંગણ થઈએ, તો ય ધણું છે.

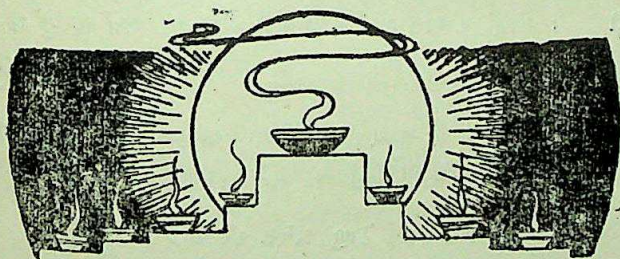
બીજો : જરા આમ જો. અંધકારમાં પેલો જલપ્રકાશ દેખાય છે ? એના રેતાળ કિનારે પેલું કસુંબાનું ઝાડ, આ શામળી છાયામાં આપણું ગામ ઢગલો થઈ પડ્યું છે. માત્ર દીપમાલા જ તગતગે છે. દૂર દૂર આપણા ધરના દીવા પણુ દેખાય છે.

પહેલો : હા.

બીજો : એ વિદાયનાં વંદન દઈ રહ્યા છે. જરા દૂર જઈશ કે અંધારપટ છવાઈ જશે.

[જાય છે.]

સંન્યાસી : રાત્રિ જામતી જાય છે. સૃષ્ટિના જીવોને વેરાનતા સામે છે. કોઈ ત્યક્તા સ્ત્રીનાં અભિજરતાં આંસુડે તારલા મઠી લીધા જણાય છે. ખેટા, તારા નાનકડા હૈયાના વિષાદે, મારી જીવનરાત્રિઓ પણ જામી ગઈ છે. તારું વહાલબધું હાથપસવારણું રાત્રિની હવામાં એનો સ્પર્શ ભરી ગયું છે. મારા બાલપ્રદેશ પર એનો સ્પર્શ અત્યારે પણ હું અનુભવી રહ્યો છું. એમાં તારા અશ્રુની લિનાશ છે. ખેટી, હું નાસી આવ્યો છતાંય તારાં ધૂસકાંએ મારો પીછો નથી છોડ્યો: મારા હૈયાને એ હમેશાં કારી રહ્યા છે. મારી મૃત્યુ ધડી સુધી એને હું વિસરી શકું તેમ નથી.

[૪]

(ગામડાની કેડી પર)

સંન્યાસી : આજે મારા સંન્યસ્તને હું ફાવી દઉં છું. મારા ભિક્ષા-પાત્રને દંડના ટુકડા કરું છું. મહાકાલના સાગરમાં પસાર થતી આ વૈભવભરી જગતનૌકા મને ભલે ઉપાડી લે. એક વાર ફરીથી એનાં યાત્રાળુસંઘમાં હું ભળી જઈ. એકલવાયા તરીને સલામતી સાધવા ઇચ્છનાર એ મૂર્ખ, મારું ને તારાની જીવનની મોટી આગિયાને દીવે,

પર

સંન્યાસી

ભાડી, તું સત્ય શોધવા મથ્યો? અંબરપટે પંખી ભાડે છે પરંતુ
અગાધ શૂન્યતામાં એ અદૃશ્ય થતું નથી. વિરાટ પૃથ્વી પર
એ પાછું જ આવે છે. નકારની શરીરહીન શૃંખલાથી હવે
હું મુક્તિ પામ્યો છું. વસ્તુઓ, આકૃતિઓ ને કર્મભૂમિમાં
વહાર કરવા હું સ્વતંત્ર છું. અન્ત જાતે જ અનંત છે.
સ્નેહ એનું સત્ય પીછાને છે. ખેટા, એ સર્વનો તું આત્મા
છે, તને હું કેમ છોડી શકું?

[ગામનો મુખી પ્રવેશ કરે છે.]

સંન્યાસી : રઘુની દીકરીની કંઈ લાગ છે ?

મુખી : એણે ગામ છોડી દીધું છે. પીડા ગઈ.

સંન્યાસી : એ ક્યાં ગઈ હશે ?

મુખી : એવી પંચાત શાને ? એ ગમે ત્યાં જાય. બધે સરખું જ છે.

[જાય છે.]

સંન્યાસી : નશ્વરતાની શૂન્યતામાં બિચારી વનકન્યા પોતાનું અસ્તિત્વ
શોધવા ચાલી ગઈ છે. મને મળશે જ.

[ગામડિયાનું ટાણું પ્રવેશ કરે છે.]

પહેલો : આજે યુવરાજનાં લગ્ન છે.

બીજો : કેટલા વાગે ?

ત્રીજો : વરવહુ જાણે. આપણે શું ?

ચોથો : મિઠાઈ મળશે ને ?

પહેલો : મિઠાઈ ! ઘેલી છે ઘેલી. મારા કાકા શહેરમાં રહે છે ને ?
એ કહેતા હતા કે શિખંડ પૂરી મળશે.

બીજો : સરસ.

એથો

પહેલો : ભેળું જ નથી. મોતી, આપણે ક્યાં પરસેવો પાડવો છે ?

ચોથો : આપણે રાજકુમારો નથી. પુનમ, આપણે પરસેવો તો એવો પાડવો પડે કે મરીમોના શિખડનું ચે પાણી થઈ જાય.

પહેલો : જુઓ, પેલો કાલસા પૂરનાર હજી કામે લાગ્યો છે. રોકા એને.

બાબો : એ થંભે નહિ તો એને ભઠ્ઠીમાં જ ધકેલી દો.

સંન્યાસી : અધ્યા ભાઈ, કાઈએ રઘુની દીકરીને દીઠી ?

સ્ત્રી : એ તો કચારની ચે દિસતી રહી.

સંન્યાસી : ક્યાં ?

સ્ત્રી : જહનમમાં.

પહેલો : એ કાઈ યુવરાજને પરણવાની નથી !

[સૌ હસતા હસતા વિદાય થાય છે.]

[બાલક સાથે એક સ્ત્રી પ્રવેશ કરે છે.]

સ્ત્રી : પ્રણામ, સાધુ મહારાજ, મારા બાલકના માથે હાથ મૂકો. એ બિમાર છે. આપુજી ! એને આશીર્વાદ આપો.

સંન્યાસી : હું સાધુ નથી. તારું વંદન મને નહિ ખરે.

સ્ત્રી : તમે કાણ છો ? શું કરો છો ?

સંન્યાસી : હું શોધું છું.

સ્ત્રી : શું ?

સંન્યાસી : મારી બોવાયલી દુનિયા, રઘુની દીકરીને તું ઓળખે છે ? એ ક્યાં હશે ?

સ્ત્રી : રઘુની દીકરી તો મરી બધ.

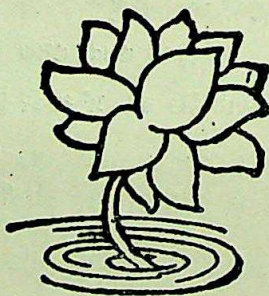
સંન્યાસી : ના. ના. એ મરે જ નહિ.

સ્ત્રી : એ હવે કે મરે તેમાં તમારે શું ? મહારાજ !

સંન્યાસી : મારે શું ? વાસંતીનું મૃત્યુ તો આખી દુનિયાનું મૃત્યુ છે.

સ્ત્રી : આપની વાત ન સમજાઈ.

સંન્યાસી : રઘુની દીકરી કદી મરે જ નહિ.

राज-राणी

પાત્રો

વિક્રમ	: રાજ
સુમિત્રા	: રાણી : કાશ્મીર કન્યા.
દેવદત્ત	: રાજનો મિત્ર
કુમારસિંહ	: રાણીનો ભાઈ : કાશ્મીરના મહારાજ
ચંદ્રસિંહ	: કુમારસિંહના કાકા
રેવતી	: કુમારસિંહની કાકી
અમરસિંહ	: ત્રિચૂરના સરદાર
ઈલા	: તેની પુત્રી : કુમારસિંહની સ્નેહરાણી
શંકર	: કુમારસિંહનો સેવક
પ્રધાન, પુરોહિત, સેનાપતિ, સૈનિકો, દરબારીઓ, પરિચારકો વગેરે.	

નાંધ

આ નાટકમાં વિક્રમ, સુમિત્રા, દેવદત્ત ને ઈલા, એ ચાર મુખ્ય પાત્રો છે. કુમારસિંહ, રેવતી, અમરસિંહ ને શંકર, ખીજાં ન આવતાં સામાન્ય પાત્રોમાં ફરી પણ આવી શકે. એમ દશેક પાત્રોથી કામ સરશે. ત્રણ દૃશ્યોમાં આ નાટક ભજવી શકાશે. રાજગૃહોદ્યાન, દીવાનખંડ ને છાવણી.

એક ખાનુ રાજગૃહ હોય એવા ઉદ્યાનનું દૃશ્ય ચોખ્ખું. રાજ વિક્રમ પીતાંબર ને ઉપરણું પરિધાન કરશે તો ચાલશે. રેશમી પહેરણુ પણ વાપરી શકાય. સુમિત્રા રાણીના વેશમાં. માથામાં વેણી ને કંઠે પુષ્પમાલા. દેવદત્ત બ્રાહ્મણ છે. રાજનો મિત્ર. એ એક રેશમી પંચિયું ને ઉપરણું, જનોઇ ને ભાલપ્રદેશ તેમજ શરીરે ચંદનઅર્ચન, બસ થશે.

ખીજે પ્રવેશ દીવાનખંડ કે દરબારગૃહમાં થાણ શકાશે. વિક્રમ રાજની વેશભૂષા સજ્જને સિંહાસન પર. પ્રધાન વણિક વેશમાં, દેવદત્તનો તો એક જ પ્રકારનો વેશ સર્વત્ર રાખવો.

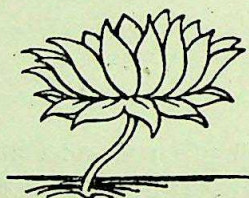
ત્રીજે પ્રવેશ કાશ્મીરમાં લશ્કરી છાવણીનો છે. એક બે નાના શિબિરો ને લશ્કરી મેદાનનું દૃશ્ય પહોં પર રાખવું. મુખ્ય શિબિરમાં આખો પ્રસંગ બને છે. ઇલા યુવાન કોડભરી નવવધુના સ્વાંગમાં. ચંદ્રસિંહ ને અમરસિંહ માંડલિકની વેશભૂષામાં. અમરસિંહ લશ્કરી પોષાકમાં ને શંકર બાલસેવક તરીકે. રાણી સુમિત્રા 'સુવર્ણથાળમાં કુમારસિંહનું' છદ્મ વાળસાથે હસતું મસ્તક લઈ આતે.

પરિચય

રાજા વિક્રમનો રાણી સુમિત્રા પર અત્યંત પ્રેમ છે. પ્રેમથી રાજા પ્રેમસાધનાની ધૂનમાં રાજકાજ વિસારી બેઠો છે. રાણી પ્રત્યેના રાજાના પક્ષપાતને પરિણામે, રાણીનાં પિયરિયાંઓએ રાજ્યમાં પગદંડો નમાવ્યો છે. પ્રજા પરદેશી અમલની નાગચૂડથી ત્રાસી ગઈ છે. પ્રેમપિંજરમાં પુરાયલા રાજાને એની પરવા નથી.

રાણીને કાને આ વાત આવે છે. રાણી રાજાને કર્તવ્યચ્યૂત થતો અટકાવવા નિશ્ચય કરે છે. રાજાને કર્તવ્યનું જ્ઞાન કરાવવા, પ્રજાનાં ફાંખ ફેડવા, ગમે તે પગલાં લેવા-છેવટે રણે ચઢવા પણ વિનવે છે. રાજા કર્તવ્યને બંદલે પ્રેમનું વધુ મૂલ્યાંકન કરે છે.

રાજાની સાન ઠેકાણે આણવા, રાણી પોતાના ભાઈની કુમક મેળવવા વિદાય થાય છે. બાંધી સમજથી રાજાનો વૈરાગિ પ્રજ્વલિત થાય છે. એની નવાલાઓ કાશ્મીરને ભસ્મીભૂત કરે છે. રાજા કુમારસિંહને ભૂગર્ભવાસી બનવું પડે છે. એનાં અંગત સ્વજનો પણ રાજા વિક્રમના પક્ષમાં બાળી નાથ છે. એનો માંડલિક ત્રિચૂરનો સરદાર અમરસિંહ પણ વિજેતાને કન્યા દેવા અધીરો બને છે. ત્રિચૂર કન્યા છતાં કુમારસિંહની સ્નેહરાજી છે. રાજા વિક્રમ આગળ એની સત્ય કથા પ્રગટ થાય છે. પ્રણયમાં હારેલો રાજા વિક્રમ ધલાને વિજય અપાવવા તત્પર બને છે. રાણી સુમિત્રા કાશ્મીર જંગ છોડી દેવા રાજાને વિનવે છે. વિક્રમ કુમારસિંહને પરાજિત કરવાની ધૂનમાં છે. સુમિત્રા રાજા કુમારસિંહનું મસ્તક ભેટ લઈ આવે છે. ત્યાં કર્તવ્યપૂર્તિની ધનિશી થાય છે.

[૧]

[રાજગૃહોદ્યાન : રાજ વિક્રમ ને રાણી સુમિત્રા.]

વિક્રમ : કેમ મોડું થયું, પ્રિયે ?

સુમિત્રા : બીજા કામમાં રુકાવટ થાય જ ને ! છતાં હું ગમે ત્યાં હોઉં પણ તમારી જ છું. મારા રાજ, એ નક્કી માનજો, તમારું ધર ને તમારી સેવા, એમાં જ હું ગૂંથાયેલી હતી ને ગૂંથાયેલી રહું છું. તમારાથી અદશ્ય છતાં તમારાથી જરા ય દૂર નથી.

વિક્રમ : બાળ્યું એ ધર ને બાળી એ સેવા. મને એની પણ ઈર્ષ્યા આવે છે. મારું હૈયું તને એક ક્ષણ પણ અળગી રહેવા ઈષ્ટ શકે તેમ નથી..

સુમિત્રા : રાજન્ તમારા હૈયે હું પ્રિયતમા છું એ વાત કબૂલ, પણ તમારા સંસારવ્યવહારમાં મહારાણી પણ ખરી જ ને !

વિક્રમ : અરે રે, નિર્બંધ સ્નેહના એ સુખી દિવસો ક્યાં ગઈ ગયા ! પ્રિયે, આપણા એ પ્રથમ મિલને તો આવો કોઈ સંસાર, કોઈ વ્યવહાર, જાગ્યો નહોતો. અમાધ

શાંતિથી આપણા અંતરને અજવાળતો આપણા મિલનનો અનુપમ અરુણોદય જ માત્ર આપણે દીઠો હતો. પુષ્પપાંદડી પરનાં ઝાકળગિંદુ સમોવડી લગ્ન તારી નેત્રપલ્લવી પર તરવરતી. આવતી અનિલલહરીથી ફરકતા સાંધ્ય દીપકની જ્યોત જેવી સ્મિતરેખા તારા અધરદ્વય ઉપર ફરકી જતી. પ્રભાત પ્રગટતું ને વિદાય ધડી આવી જીભી રહેતી ત્યારનું તારું સ્નેહભર્યું આતુર આલિંગન હજીયે મને યાદ છે. મારાથી તને દૂર લઈ જતાં, પરાણે ઉપડતાં તારા આગસભર્યાં પગલાં, હજી પણ મારી કદપનામાં રમી રહ્યાં છે. રે પ્રિયતમે ! ત્યારે ધર, સેવા ને તારા આ સંસારવ્યવહારની જાંજળો ક્યાં છૂપાઈ ગઈ હતી ?

સુમિત્રા : પરંતુ ત્યારે તો આપણે કૌમાર્યં પણ વટાવ્યું નહોતું : આજે તો આપણે રાજરાણી બન્યાં છીએ.

વિક્રમ : રાજ અને રાણી ! કેવળ નામ. આપણે તો એથી પણ વધારે છીએ, પ્રણયપંખીડાં !

સુમિત્રા : તમે મારા રાજ છો. મારા પતિ, તમારા પગલે ચાલવા હું હંમેશાં તૈયાર છું. મને તમારા રાજપદથી વધારે ગણી નાહક ન શરમાવો.

વિક્રમ : મારા પ્રેમની તને પરવા નથી ?—

સુમિત્રા : નથી કેમ ? પરંતુ આપના પ્રેમને સંયમિત કરી, મને સત્ય પ્રેમમાં સ્નાન કરવા દો : સત્ય સાદું બની શકે છે એની પ્રતીતિ આપવા દો.

વિક્રમ : સ્ત્રીના હૈયાની મને જમ પડતી નથી.

સુમિત્રા : ઓ મારા રાજ, મારા માટે આપ સર્વસ્વ ન્યોઝાવર કરશો તો, મારું હશે તે ય હણાઈ જશે.

વિક્રમ : એવાં નકામાં વેણ મારે નથી સંભળવાં. રાણી, પ્રણયધેલાં

પંખીડાં જ માળામાં શાન્ત રહે છે. તમારા બોલ આમ નકામા વેડફી ન મારો. તમારા અધરદય પર તાળું દો.

[પરિચારક પ્રવેશ કરે છે]

પરિચારક : રાજ્યના કોઈ ગંભીર પ્રશ્નની ચર્ચા કરવા પ્રધાનજી પધારે છે.

વિક્રમ : હમણાં નહિ. અત્યારે ગંભીર પ્રશ્નો માટે પુરસદ નથી.
[પરિચારક બહાર જાય છે.]

સુમિત્રા : રાજાજી, પ્રધાનજીને બોલાવો.

વિક્રમ : એવી શી હિતાવળ છે ? રાજ્યના પ્રશ્નોનો ગમે ત્યારે નિકાલ થશે. આવો મધુર વિરામ મનુષ્યને લાગ્યે જ પ્રાપ્ત થાય છે. માનવહૈયા કુસુમકોમળાં ને ક્ષણભંગુર છે. વળી ધર્મથી વિરામ એ ધર્મનું જ એક અંગ છે.

સુમિત્રા : કૃપા કરી આપ રાજકોજમાં ધ્યાન આપો. અત્યારે એની બહુ જ જરૂર છે.

વિક્રમ : એા નિર્દય પ્રમદા, તારી પ્રીતિ પરાણે પ્રાપ્ત કરવા હું તારી પૂઠે લાગ્યો છું, એમ તું માને છે ? બિંદુ બિંદુ માટે મારે તલસાટ ભર્યાં વલખાં જ મારવાનાં છે ? ના. ના. એ નહિ બને.

[બહાર ચાલ્યા જાય છે.]
[રાજાનો શ્રાક્ષણમિત્ર દેવદત્ત પ્રવેશ કરે છે]

સુમિત્રા : બહાર આ કોલાહલ શાનો છે ?

દેવદત્ત : કોલાહલ ! આગ્રા આપો, મહારાણી ! સૈનિકો લઈ એ ક્ષુધાતુર નિનાદનું તાત્કાલિક નિવારણ કરું. તમે કહો એટલી જ વાર.

સુમિત્રા : સીધી વાત કરો. દેવદત્તજી, શું થયું છે ? શી વાત છે ?

દેવદત્ત : કશું જ નથી. માત્ર ભૂખ ને દારિદ્ર્યે પ્રગટાવેલી ગ્રામ્ય ભૂખથી બહાર દુકાળિયાં ટોળે મળ્યાં છે. આપના રાજ

ગૃહોઘાનની સુખી ને તંદ્રસ્થ કાકિલા એ કાલાહલથી ચમકી ઊઠે છે, નહિ વારુ ?

સુમિત્રા : પણ ક્ષુધાપીડિત છે કાણુ ?

દેવદત્ત : એમનાં કિસ્મત. રાણીજી ! આપણા રાજ્યની ગરીબ પ્રજા આજ વર્ષેથી એક ટંક અનાજ નિભાવી રહી છે; છતાં એમને પૂરા ઉપવાસની ટેવ કેમ નથી પડી, એ જ સમજાતું નથી.

સુમિત્રા : રાજ્યમાં પાક તો ભરપૂર ઊતરે છે. પછી રાજ્યની પ્રજા ભૂખે કેમ મરે ?

દેવદત્ત : ધાન્ય તો જમીનદારોનું છે. એ ગરીબો માટે નથી.

સુમિત્રા : એટલે ? આ રાજ્યમાં કોઈ રાજા નથી, એમ તમારું કહેવું છે ?

દેવદત્ત : એક નથી, અનેક રાજા છે.

સુમિત્રા : એટલે ? રાજાના અમલદારો કેવી તકેદારી રાખે છે ?

દેવદત્ત : આપના અમલદારોને દોષ દેવાય ? પરદેશથી તેઓ ભૂખડી ખારસ જેવા આવે છે : એટલે રાજ્યની પ્રજાને એ શી રીતે ન્યાલ કરે ? એમાં એમનો શો દોષ ?

સુમિત્રા : પરદેશથી ? એટલે ? એ મારાં સર્ગા છે, તમારું એમ કહેવું છે ને ?

દેવદત્ત : હા મહારાણીજી.

સુમિત્રા : ને જ્યસિંહ શું કરે છે ?

દેવદત્ત : એ સિંહગઢ સંભાળે છે. ધાન્ય ને કાપડ જેવો તમામ કચરો એ દક્ષતાથી સાફ કરે છે. પ્રજાશરીરે માત્ર ચામડી ને હાડકાં જ બાકી રહે તેવી તકેદારી રાખે છે.

સુમિત્રા : અને શીલા !

દેવદત્ત : એ વ્યાપાર પર નજર રાખે છે. એ વ્યાપારીઓના નફાનો

૬૨

રાજા-રાણી

સુમિત્રા : અને અજીત !

દેવદત્ત : એ વિજયકોટમાં વસે છે. મીઠું સ્મિત કરી, મૃદુલ હરતે,
એ ભૂમિને પસવારે છે ને જે હાથમાં આવે તે હજમ
કરે છે.

સુમિત્રા : શરમ છે. મારા રાજ્યમાંથી મારે જ આ કચરો સાફ
કરવો પડશે, ત્યારે જ મારી પ્રજા શાંતિ અનુભવશે.
ભુએ, રાજાજી આવ્યા. તમે વિદાય થઈ જાઓ.

[દેવદત્ત વિદાય થાય છે. રાજા પ્રવેશ કરે છે.]

કૃપાનાથ ! મારી પ્રજાની હું માતા છું. એમનું આકંઠ
મારાથી નથી સહેવાતું, બચાવો, રાજાજી બચાવો.

વિક્રમ : હું શું કરું ?

રાણી : તમારી ભૂમિને બારે મારતા અમલદારોને હાંકી કાઢો.

વિક્રમ : કોને ? અમલદારોને ? ખબર છે એ કોણ છે ?

સુમિત્રા : હા.

વિક્રમ : તારા બંધુઓ છે.

સુમિત્રા : મારી પ્રજા કરતાં મારા બંધુઓ મારે મન રજ માત્ર
વધારે નથી. એ લૂટારુઓ છે. આપની છત્રછાયામાં
સલામત રહી, એ પોતપોતાનો શિકાર શોધે છે.

વિક્રમ : જયસિંહ, શીલ, અજીત...

સુમિત્રા : એ કોઈ મારા દેશમાં ન જોઈએ.

વિક્રમ : એવો હુકમ થતાં, એ યુદ્ધ આપશે.

સુમિત્રા : તો રણે ચઢજે,

વિક્રમ : પ્રથમ ધરતો સંગ્રામ તો પતાવું. પછી મારા શત્રુઓને !
પ્રથમ તને તો જીતું ! હમણાં એમાંથી જ મને ક્યાં
કેરફા છે ?

સુમિત્રા : તો હું તમારી રાણી છું. તમને કુરસદ નથી, તો તમારી વતી હું રણે ચઢું. આપણી ગરીબ ને દલિત પ્રજાને હું બચાવું.

[જાય છે.]

વિક્રમ : આમ જ તું મારા હૈયાને કારી ખાય છે. મહત્તાના એટલા તો બાંધા શિખરે ચઢીને તું ખેસી જાય છે કે હું તને પહોંચી પણ શકતો નથી. તું તારા આરાધ્ય દેવને શોધે છે. હું તારી શોધમાં વૃથા બમી રહ્યો છું.

[દેવદત્ત પ્રવેશ કરે છે.]

દેવદત્ત : મહારાણીજી ક્યાં ? આપ એકલા ક્યાંથી ? મહારાજ !

વિક્રમ : આ તારા જ કર્તુક જણાય છે. તું જ રાજ્યની આડી અવળી વાતો કરી, મહારાણીને બહેકાવે છે.

દેવદત્ત : રાજ્ય ને પ્રજા સ્વયં પોતાના વર્તમાન પોકારે છે. એ રાણીના કાને પડ્યા સિવાય રહે ખરા ! એવી અણીની પળ આવી ભભી છે કે આપના વિરોધમાં વિક્ષેપ પડે એની પણ એને પરવા નથી. રાજાજી, મારો બચ રાખવાની કાંઈ જ જરૂર નથી. હું તો રાણીજી પાસે દક્ષિણ લેવા જ આવ્યો છું. મારા પત્ની છેડાઈ પડ્યાં છે, કારણ કે એનો ભંડાર ખાલી પડ્યો છે ને બાલકો કુધારથી કકલાણ મચાવી રહ્યાં છે. આપ રોષે ન બરાશો. હું તો આ ચાલ્યો.

[જાય છે.]

વિક્રમ : મારી પ્રજા સુખી થાય. એમ તો હું પણ ઇચ્છું છું. એમને આપત્તિ અને અન્યાય શા માટે ? મનુષ્યોના કુલ્લક વૈભવો પ્રતિ સમર્થ વ્યક્તિઓ ગીધદષ્ટિ શા માટે નાખે છે ?

[પ્રધાન પ્રવેશ કરે છે]

મારા રાજ્યમાંથી તમામ પરદેશી લૂંટારુઓને હદપાર કરો. આજ ક્ષણે તાકીદનાં પગલાં ભરો. દલિતોના આકંઠદાર સાંભળવા એક ધડી પણ હું તૈયાર નથી.

પ્રધાન : વર્ષોથી જડ ધાલી ખેડેલ અનિષ્ટ તુરત જ, આ ધડીએ જ, દૂર શી રીતે થાય, રાજાજી ?

વિક્રમ : એને જડમૂળથી ઉખેડી નાખો. વૃક્ષને વધતાં સો વર્ષ લાગે, કુહાડીને કાપતાં કેટલી વાર ?

પ્રધાન : પરંતુ કુહાડી ક્યાં ? શસ્ત્રો ને સૈનિકો ક્યાં ?

વિક્રમ : સેનાપતિ ક્યાં ગયો ?

પ્રધાન : સેનાપતિ જાતે જ પરદેશી છે.

વિક્રમ : તો ક્ષુધાર્ત પ્રજાજનોને ખોદાવો. સૌને માટે મારા બંડાર ખૂલ્લા મૂકો. ધાન્યના ઢગલા કરી તેમને આ કકળાટ બંધ કરો. દ્રવ્યને વરસાદ વરસાવો. એમને રાજ્ય જોઈતું હોય તો તે પણ તેમને સુપ્રત કરવા હું તૈયાર છું. બધું જ શાંતિથી પાર પાડો. કોઈ પણ ભોગે એમને સુખી કરો.

[જાય છે.]

[સુમિત્રા અને દેવદત્ત પ્રવેશ કરે છે.]

પ્રધાન : મહારાણીજી, પ્રણામ.

રાણી : અમારા રાજ્યમાં દુઃખ માઝા મૂકે, એ કદી ન બને.

પ્રધાન : આજા, મહારાણીજી !

રાણી : તમામ પરદેશી સરદારોને હાજર થવા ફરમાવો.

પ્રધાન : ફરમાન તો ક્યારનું ? રવાના ક્યું છે. રાજાજી ઈન્કાર કરે એ ભયે, એમને પૂછ્યા વિના જ રાજાના નામે સૌને પાટનગરમાં હાજર થવા કહેવરાવ્યું છે.

રાણી : દૂતો ક્યારે રવાના થયા ?

પ્રધાન : એકાદ મહિનો થયો હશે. પ્રતિક્ષણ એમના ઉત્તરની હું વાટ જોઈ રહ્યો છું, છતાં મને જાણી આશા પડતી નથી.

રાણી : એટલે ? સરદારો રાજાજાની અવગણ કરશે ?

રાજા-રાણી

૬૫

દેવદત્ત : રાજાજીનાં વેણુ તો એક જંગલી ગપગોળા સમોવડાં છે :
સરદારો પોતાની ઇચ્છામાં આવે તો રાજાની આજ્ઞા
માને, નહિ તો રાજાનાં વેણુ પણ હવામાં ઊડી જાય.

રાણી : તમારા સૈનિકો તૈયાર રાખો. પ્રધાનજી, મારા દેશના
વતનીઓ તરીકે આ લોકોએ મને જવાબ વાળવો જ પડશે.

[પ્રધાન જાય છે.]

દેવદત્ત : રાણીજી, એ લોકો નહિ આવે.

રાણી : તો રાજા રણે ચડશે.

દેવદત્ત : રાજાજી નહિ લડે.

રાણી : તો હું લઢીશ.

દેવદત્ત : તમે ?

રાણી : હા. હું. કાશ્મીરના મહારાજા કુમારસિંહ મારા ભાઈ
છે. એમની કુમક આ બંડખોરોને હું પૂરા કરીશ. આ લોકો
કાશ્મીરનું કલંક છે. ગુરુજી, આ રાજ્યમાંથી હવે મારે
અદશ્ય થવું જોઈએ. દૂર થવાનો કોઈ માર્ગ દેખાડો. કદાચ
ન બનવાનું બને, તો આપનો ધર્મ આપ સમજો છો જ.

દેવદત્ત : ભલે રાજમાતા, હું જાઉં છું.

[જાય છે.]

[વિક્રમ પ્રવેશ કરે છે]

વિક્રમ : તું કેમ જાય છે ? રાણી ! મારી ક્ષુધાતં આકાંક્ષા નમ
દારિદ્ર્યમાં તારી આગળ છતી થઈ છે. એથી તુચ્છકાર
આણીને તો તું ભાગી જતી નથી ને ?

રાણી : રાજાજી, તમારા હૃદય પર સર્વનો હક્ક છે. એને એકલા
ભોગવવા માટે હું સ્વાર્થી નહિ બનું.

વિક્રમ : સાચું જ રાણી, હંમેશાં તું ગિરિશૃંગે જ વિહરવાની ને
મારે તો પાંચાળમાં જ રહેવું પડે છે.

CC-0. In Public Domain. Digitized by eGangotri Collection, Maitri, Varanasi

મને વિશ્વાસ છે. મારી પ્રકૃતિમાં અથાગ જ્ઞેમ ભયું છે :
એને તારી પ્રેમકેડીએ વાળ્યું છે, એટલું જ.

સુમિત્રા : તો મને ભૂલી જાઓ, રાજાજી, મારો તિરસ્કાર કરો.
વીરતાથી હું એ વેડી લઈશ. એક સ્ત્રીની મોહજાળમાં
તમારા પુરુષત્વનું અલિદ્ધાન ન આપો.

વિક્રમ : પ્રેમની કેવી બેકદર ! એક કાલીકા છૂરીની પેઠે તારી બેપરવાઈ
મારું હૈયું કારી કાઢે છે એમાંથી નિગળતો મારો લોહિયાળ
પ્રેમ જગતને પ્રત્યક્ષ થાય છે : અરે ધૂળમાં રંગદોળાય છે.

સુમિત્રા : પ્રાણનાથ, આપને પગે પડું છું. આપે વારંવાર આપની
રાણીને ક્ષમા કરી છે. આજે હું નિષ્કલંક છું છતાં, આટલો
રોષ શાને ?

રાજા : ઊભી થા. પ્રિયે, એક વાર મારા હૈયામાં સમાઈ જા. એક
ક્ષણકર મને જગતની સર્વ જંજાળો વિસરી જવા દે.
તારા બાહુપાશમાં, એક માત્ર તારી જ દિલ-દુનિયામાં,
મને વિલીન થવા દે.

[બહારથી એક અવાજ—રાણીજી]

સુમિત્રા : હાં દેવદત્ત ! શી ખબર છે ?

[દેવદત્ત પ્રવેશ કરે છે.]

દેવદત્ત : એ પરદેશી પ્રાંતપતિઓએ રાજાજીની અવગણ કરી છે.
તેઓ બળવો જગાવવા તૈયાર થયા છે.

સુમિત્રા : સાંભળ્યું, રાજાજી ?

વિક્રમ : દેવદત્ત, આ મંત્રણાગૃહ નથી : રાજગૃહોદ્યાન છે.

દેવદત્ત : અમાના રાજાને મંત્રણાગૃહમાં પધારવાની કયા કુરસદ
છે ? ને મંત્રણાગૃહ રાજગૃહોદ્યાન નથી, એટલે શું થાય ?

રાણી : એ નીચ કૂતરાઓએ પોતાના રાજાના દૂકડા આઈને
સારી રીતે બોલ્યા છે, આજે એ સેવોત્સાહના તારા પગારને

જ બસવા તૈયાર થયા છે ? રાજાજી, હવે આપને મંત્રણા ગૃહમાં જવાનો સમય આવી લાગ્યો છે. આ કારમી ક્ષણે પણ આપને કર્તવ્યમાર્ગની ઝાંખી નથી થતી ? જાઓ. આપના સૈનિકો લઈ એ દુષ્ટ બંડખોરાને નિર્મૂળ કરો.

વિક્રમ : પરંતુ સેનાપતિ પરદેશી છે, તેનું કેમ ?

રાણી : આપ છો ને ? સેનાપતિનું શું કામ છે ? આપ જ સુકાન સંભાળી લો.

વિક્રમ : હું જ તારી નજરે ચડ્યો છું, નહિ વારુ ? રાણી, હું જ તને કંટક સમો ખૂંચી રહ્યો છું ? કાઈ દુઃસ્વપ્ન પેડે, મને અળગો કરવા તું હરહંમેશ મથે છે ? પણ આજે હું એક તસુ પણ ખસવાનો નથી. હું સંધિનું કહેણ મોકલીશ. સરદારોને મનાવી લઈશ. સમજ્યાં. રાજ્યમાં આ બધું તોફાન ફાટું છે ? જાણો છો ? એક ધાણણ અને એક સ્ત્રીએ દરમાં સૂતેલા સાપને છાંછેડવા જ આ કાવત્રું કયું છે. જાતે રક્ષણ કરવા અશક્ત હોય તે બીજાને આપત્તિમાં મૂકવા અતિશય અવિચારી હોય છે.

રાણી : ઓ કમનસીમ ભૂમિ, તારી રાણી પણ તારા જેટલી જ કમનસીમ છે.

(ચાલવા માંડે છે.)

વિક્રમ : ક્યાં જાય છે ?

રાણી : આપનાથી દૂર.

વિક્રમ : મારાથી દૂર ?

રાણી : હા. બંડખોરાને યુદ્ધ આપવા.

વિક્રમ : પ્રિયતમે ! પ્રાણેશ્વરી ! મારી પણ મગ્ગક ?

રાણી : મને વિદાય આપો.

રાજા : વિદાય ! તને વિદાય કેરી ? તને જવાની બિલકલ રજા નથી.

રાણી : હવે એક ક્ષણ પણ હું અહીં રહી શકું તેમ નથી: મારે કારણે આપ નિર્માલ્ય બનો, એ મને કદી પાલવે નહિ.

રાજા : તો જા. માનની, જા. હું કદી તને પાછી બોલાવીશ નહિ. મારી હવે કશી યે આશા ન રાખીશ.

[રાણી બચ છે.]

દેવદત્ત : રાણીને એકલાં જવા દો છો ?

રાજા : એ ક્યાં જવાની છે ? મને એનામાં શ્રદ્ધા નથી.

દેવદત્ત : આપની ભૂલ થાય છે.

રાજા : અરે, આ તો ત્રિયાચરિત્ર છે. દેવદત્ત, તમે એમાં ન સમજો. મને પ્રવૃત્તિમાં પ્રેરવા તમારાં રાણીજીની આ બધી દમદાટી છે. એની રીત મને પસંદ નથી. મારા સ્નેહ સાથે એ રમત રમે છે. પણ એ જરૂર પાછી પડશે, પસ્તાશે. પ્રેમ રાજા માટે નથી, એ પાઠ આજે મારે શીખવાનો ? ને તે ય એક સ્ત્રી પાસેથી ? દેવદત્ત, છેક નાનપણથી તું મારી પડખે ઉઠ્યો છે. હું રાજા છું, એ વાત એક ક્ષણ ભર ભૂલી જા. મારું પણ માનવદિલ છે. અને એ દિલમાં પણ દર્દ છે. એ રીતે વિચાર કર.

દેવદત્ત : મારું હૈયું આપને ચરણે છે. બંધુ, આપનો પ્રેમ તો શું પણ આપનો રોષ પણ મારે શિરસાવંધ છે.

રાજા : તો ય મારા માળામાં આ નાગને મોકલે છે ?

દેવદત્ત : નાગ ? હું નાગ નથી મોકલતો. આપના ધરને તો આગ લાગી છે. હું તો માત્ર તેની ખબર કહેવા આવ્યો છું. આપને જાગ્રત કરવા આવ્યો છું એ મારો દોષ હોય તો હું નિરુપાય છું.

રાજા : જાગ્રત થઈ ને શું કરવાનું ? દેવદત્ત, આ સૃષ્ટિમાં બધું જ સ્વપ્નવત્ હોય તો, હું પણ એક નાનકડું શમણું ઝીલી, શા માટે ખૂણે ન લપાઈ જાઉં ? આજથી પચાસ વર્ષ પછી, આજનાં સુખદુઃખ કોણ વિચારવાનું છે ? જા, દેવદત્ત,

મારા દર્દનાં રાજાની એકલાઈમાં મને એકલો જ મરવા દે.

[૨]

(એક વિદેશી દરબારી પ્રવેશ કરે છે)

દરબારી : અમે તો રાણીજી સાથે આપના રાજ્યમાં આવ્યા હતા.
રાજાજી, અમારો ન્યાય કરો.

રાજા : શાનો ન્યાય ?

દરબારી : અમે વિદેશી છીએ એટલા જ કારણથી, આપને ઉશ્કેરી
મૂકવામાં આવ્યા છે.

રાજા : સત્ય શું છે એ તો કાણ જાણે ? પણ જ્યાં સુધી હું તમારામાં
વિશ્વાસ મૂકું છું, એટલી ઘડી પણ તમે જાંપીને બેસી
રહેતા નથી. કાયરોના વહેમ દિલમાં ચિનગારીઓની પેઠે
પ્રસરે છે. એવા કાઈ વહેમથી પ્રેરાઈ, મેં તમારું અપમાન
કયું છે ? મને રાજદ્રોહનો ડર નથી. એને ચરણ નીચે
ચાંપી દેતાં મને વાર નહિ લાગે. પરંતુ દિલતું દારિદ્ર્ય
પોષતાં મને ડર લાગે છે. જાઓ.

[દરબારી ભય છે.]

[પ્રધાન ને દેવદત્ત પ્રવેશ કરે છે]

પ્રધાન : રાણી અશ્વારુદ્ધ ચર્મ વિદાય થયાં, કૃપાનાથ !

રાજા : મહેલમાંથી ?

પ્રધાન : હા, રાજાજી !

રાજા : એને પોતાની જાતે કોઈ કારણ છે ?

પ્રધાન : એ તો છૂપે માર્ગે ચાલ્યાં ગયાં.

રાજા : તમને કાણે કહ્યું ?

પ્રધાન : રાજપુરોહિતે, રાજમંદિર આગળથી પસાર થતાં પુરોહિતે એમને જોયાં હતાં.

રાજા : પુરોહિતને બોલાવો.

પ્રધાન : પણ રાણીજી બહુ દૂર નહિ ગયાં હોય. હજી હમણાં જ તે ગયાં, હજી પણ એમને પાછાં વાળી શકાશે.

રાજા : એને પાછા વાળવાની જરૂર નથી. એ ગઈ એ જ ગંભીર પ્રશ્ન છે. મારો ત્યાગ!!!—રાજાને ત્યાગ ? રાજાના સૌનિકા, કિલ્લાઓ, કારાગૃહો, તે લોહકડીઓ, એક સ્ત્રીના હૈયાને પણ ક્યજે રાખી શક્યાં નહિ !

પ્રધાન : અરે રે, રાજાજી, બન્ધ તૂટતાં પ્રલયપૂર પેઠે આપત્તિ ચોમેરથી તૂટી પડશે એમ લાગે છે.

રાજા : આપત્તિ ! ના. ના. લોકોની જિહ્વાઓને એમના વિષવમનનું ફલ મળશે, એમ કહો.

દેવદત્ત : (સ્વગત) મહાશયને દિવસે કાચના દુકકા પર મેં શ લગાડી, લોકો ખરા મધ્યાહને પણ સૂર્યદર્શન કરી શકે છે. મહારાણી, તમારા નામ પર ગમે તેટલી ધૂળ ઉરાડવામાં આવશે, છતાં તમારી વિરલ જ્યોતિ તો સ્વયં પ્રકાશ પેઠે સદા ય ઝળહળતી જ રહેશે.

રાજા : (પ્રધાનને) પુરોહિતને બોલાવો.

[પ્રધાન જાય છે.]

) હજી પણ રાણીની પાછળ જઈ તેને મનાવી લાવું. પરંતુ શું આ મારું નિત્યકર્મ છે ? એ હંમેશાં મારાથી અળગી રહે અને એના ઉડતા હૈયાની પાછળ પાછળ હું ભમ્યા કરું ? એા કમનસીબ મહિલા, જા. તું

ઘર ને પ્રેમથી દૂર . . દૂર . . . શાંતિ વિહોણી . . એકલી . .
અટુલી . .

[પુરોહિત પ્રવેશ કરે છે.]

જાઓ, મારે કશું કામ નથી.

[પુરોહિત પાછો ફરે છે.]

પુરોહિત, આમ આવો, કહો, રાણી મંદિરે પ્રાર્થના
કરવા આવી હતી? એના નયનમાં આંસુ હતાં?

પુરોહિત : ના જી, રાણીજી અશ્વારુઢ થઈને આવ્યાં હતાં. તેમણે
એક ક્ષણ પોતાનો અશ્વ થંભાવ્યો. મંદિર તરફ
વળી વંદન કર્યું ને વિદ્યુતવેગે વિદાય થયાં. એમની
આંખોમાં આંસુ હતાં કે નહિ તે હું કહી શકું નહિ.
મંદિરના દીપકનો પ્રકાશ ઝાંખો હતો, રાજાજી!

રાજા : એની આંખમાં આંસુ? શું કહો છો? પુરોહિતજી? એવા
કદપના પણ અશક્ય છે. જાઓ.

[પુરોહિત જાય છે.]

ઓ પ્રભુ, એને હું ચાહું છું એ જ મારો વાંક છે.
તમે જાણો છો! પ્રભુ, એને માટે હું મારું રાજપાટ
તો શું? પણ સ્વર્ગ ત્યાગી દેવા પણ તૈયાર છું. છતાં
ફક્ત એ જ મને દગો દે છે!

[પ્રધાન પ્રવેશ કરે છે.]

પ્રધાન : એની પાછળ મેં અશ્વ દોડાવ્યા છે.

રાજા : કાંઈ જરૂર નથી. શમણું ઊડી ગયું છે. તમારા દૂતો એને
ક્યાં શોધશે? જાઓ, લશ્કર તૈયાર કરો. હું જાતે રણે
ચડીશ ને દેશમાં ઉઠેલું આ પરદેશી બંડ દાખી દઈશ.

પ્રધાન : આગા, મહારાજ.

[જાય છે.]

વિક્રમ : દેવદત્ત, આમ મૂઠ જોવો શું ખેટો છે? ચોર છટકી ગયો
છે. દાંડ પડી રહી છે, મારું સ્વાતંત્ર્ય મેં પાછું ઝડપી

લીધું છે. મારી આ ધન્ય ધડી છે. ના. ના. અંધુ, આ અંધું ખોટું છે. દુઃખથી મારું હૈયું ચિરાઈ જાય છે.

દેવદત્ત : દુઃખનો વિચાર કરવા આપને કુરસદ જ નહિ મળે . . સ્નેહ માટે પણ સમય મળવાનો નથી. તમારું જીવન એક કતવ્યપંથ બની રહેશે. તમારું રાજહૃદય વિજય-માર્ગે પ્રયાણ કરશે.

વિક્રમ : પરંતુ હજી એ મારું હૈયું મને અંધનમુક્ત નથી જણાતું. હજી એ મને લાગે છે કે એ પાછી આવશે. દુનિયા એની નથી, એવી ખાત્રી થતાં જ એ પાછી ફરશે. નારીનું જગત માત્ર પુરુષનું હૈયું જ છે, એ હકીકત એને સમજશે. એકલવાયા દિલને પડેલી ખોટ સાલશે ત્યારે જ એને સાચો ખ્યાલ આવશે. એનો અધોય ગર્વ ગળી જશે. એ જરૂર પાછી આવશે. એવડી તીવ્રતાથી મારું સંવનન આરંભશે, ત્યારે જ મારો સાચો વિજય થશે.

[પરિચારક પ્રવેશ કરે છે.]

પરિચારક : રાણીજીનો પત્ર છે.

[પત્ર આપી વિદાય થાય છે.]

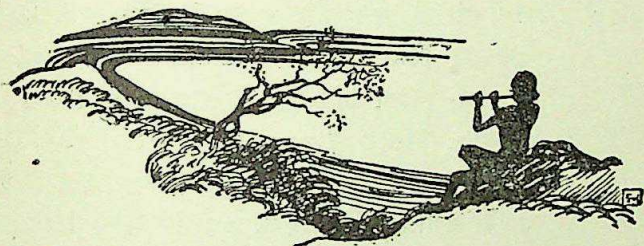
રાજા : શરૂઆત થઈ.

[પત્ર વાંચે છે]

અસ ! બે જ લીટી !! પોતે ભાઈ પાસે કાશ્મીર ગઈ છે, ભાઈની મદદ લેવા. રાજ્યનું અંક દાખી દેવા. હરે . . કાશ્મીરની કુમક !! એ મારું અપમાન છે.

દેવદત્ત : તો વિજય ન કરો. એ પાછી વળે તે પહેલાં જ અંક દાખી દઈ, આપના વેરની તૃપ્તિ કરો.

રાજા : મારું વેર . . ? એના સાચા સ્વરૂપની તો હજી હવે જ તમને ખબર પડશે.

[૩]

[કાશ્મીરમાં તંબુ તાણી વિક્રમ ને સેનાપતિ બેઠા છે.]

સેનાપતિ : આપના રાજ્યના લક્ષા માટે બે બોલ કહેવા માગું છું.
નામવર.

વિક્રમ : કહેા.

સેનાપતિ : આપણે દેશનો બળવો દાખી દીધો છે. લગભગ બધા જ
બળવાખોરો આપના છત્ર નીચે આવી ગયા છે. પાટ-
નગરમાં આપની જરૂર છે. કાશ્મીરમાં સમય ને સામર્થ્ય
બરબાદ કરવાનું હવે કાંઈ જ કારણ નથી.

વિક્રમ : હજી મારું યુદ્ધ પૂરું નથી થયું.

સેનાપતિ : મહારાણીના ભાઈ કુમારસિંહને પોતાની બેનના અપ-
કૃત્ય બદલ પૂરતી શિક્ષા થઈ છે. એનું સૈન્ય વિખરાઈ
ગયું છે. એ જાતે છૂપાઈ બેઠો છે. એથી ખાલી પડેલા
સિંહાસન પર ચઢી ગયા, એના કાકા ચંદ્રસિંહ તૈયાર
છે. એમને રાજ્યની લગામ સોંપી, આપણે શાંતિથી આ
કમનસીબ દેશ છોડી, વિદાય થઈએ.

વિક્રમ : આ દેશને દંડ દેવા હું રોકાયો નથી. સંગ્રામ માટે જ હું
અહીં રહ્યો છું. મારે મન સંગ્રામ ચિત્રકારના ચિત્ર
સમોવડો છે. એની રેખાએ રેખા મારે પાકી કરવાની છે:

સેનાપતિ : આ દેશને દંડ દેવા હું રોકાયો નથી. સંગ્રામ માટે જ હું
અહીં રહ્યો છું. મારે મન સંગ્રામ ચિત્રકારના ચિત્ર
સમોવડો છે. એની રેખાએ રેખા મારે પાકી કરવાની છે:

સેનાપતિ : આ દેશને દંડ દેવા હું રોકાયો નથી. સંગ્રામ માટે જ હું
અહીં રહ્યો છું. મારે મન સંગ્રામ ચિત્રકારના ચિત્ર
સમોવડો છે. એની રેખાએ રેખા મારે પાકી કરવાની છે:

બનાવે છે. જેમ જેમ એ આકાર લેતો જાય છે તેમ તેમ મારું દિલ એમાં વધારે ને વધારે તલ્લીન બનતું જાય છે. અન્ત આવતાં જ હું નિરાંતનો, હૃટકારનો, દમ ખેંચીશ. વિનાશ માત્ર એનાં સાધન છે. એમાંથી એ આકાર ધારણ કરે છે. એ સર્જન છે. પલાશની રાતી ટશરો સમોવડો એ સુંદર છે. એની પાંદડીએ પાંદડી કુમાશ ભરી ને સંપૂર્ણ છે. છતાં એટલી તોફાન પેઠે એ તૂટી પડે છે.

સેનાપતિ : આમ રોજ કેમ ચાલે ? મહારાજ, આપને બીજા ધર્મ પણ સંભાળવાના છે. પ્રધાનજીના સંદેશા ઉપર સંદેશા આવી રહ્યા છે. આ સંગ્રામ આપણી માતૃભૂમિ પર વિનાશ ઉતારી રહ્યો છે.

વિક્રમ : મારા બાહુબલથી જે સર્જાય છે એ સિવાય બીજાની મને પરવા નથી. આહ ! કેવું મધુર કૃપાણુસંગીત ! પ્રણયનાં ગાઢ અલિંગન પેઠે, આ સંગ્રામે મારા હૈયાને જકડી લીધું છે. જાઓ, સેનાપતિ, તમારે બીજાં કામ કરવાનાં બાકી હશે. તમારાં સૂચનો તમારી કૃપાણુની અણી પર સરસ ચમકશે.

[સેનાપતિ જાય છે.]

આજ સાચી મુક્તિ. મારા બંધનો આપોઆપ સરી પડ્યા છે. કેદી શૃંગલામુક્ત થયો છે. પ્રણયની પાતળી મદિરા કરતાં વૈરનો નશો ઘેરો છે. વૈર મુક્તિ છે. મધુરતાનાં ગૂંચવતાં વમળમાંથી એ હૃટકારો આપે છે.

[સેનાપતિ પાછો આવે છે]

સેનાપતિ : કોઈ રથ આપણા તંબુ તરફ આવતો જણાય છે. કદાચ કોઈ શાંતિદૂત હશે, સાથે શસ્ત્રધારી સેનિકા નથી.

રાજા : સંગ્રામ પછી શાંતિ જ હોય, પરંતુ હજી એ ઘડીની વાર છે. એ સમય હજી પાક્યો નથી.

રાજા-રાણી

૭૫

સેનાપતિ : પહેલાં દૂતની વાત તો સાંભળીએ.

રાજા : પછી સંગ્રામ.

[એક સૈનિક પ્રવેશ કરે છે.]

સૈનિક : મહારાણીજી અંદર આવવા રજા માગે છે.

વિક્રમ : શું કહ્યું ?

સૈનિક : રાણીજી આવ્યાં છે.

વિક્રમ : ક્યાં રાણી ?

સૈનિક : આપણાં રાણી, સુમિત્રાદેવી.

રાજા : સેનાપતિ, જુઓ તો, કાણ છે ?

[સેનાપતિ ને સૈનિક વિદાય થાય છે.]

રાજા : આજે ત્રીજી વાર એ આવી છે. કાશ્મીર જોડે જંગ માંડ્યો ત્યારથી, મને સંગ્રામથી પાછો વાળવા એ મથી રહી છે. પરંતુ આ સંગ્રામ છે, શમણું નથી. જીવનમાં મનુષ્ય એક જ વાર જીતત થાય છે. જીતત થતાં જ, હવે મારે એનો એ જ રાજગૃહોદ્ધાન, એનાં એ જ પુષ્પો અને એનાં એ મહારાણીનાં મુખદર્શન કરવાનાં નથી. રાજદાં દીર્ઘ નિશ્વાસને આછેરાં સ્મિત, હવે મારે ઝીલવાં નથી. હવે એ કાંઈ જ બનવાનું નથી. એ મને શંખલાબદ્ધ કરવા આવી છે. પણ એ બૂલે છે. રણસંગ્રામના વિજયચિહ્ન તરીકે મને રાજમહાલયમાં લઈ જવા એ મથે છે. પણ એને ગમ નથી, વર્ષાનાં તુફાનો એમ સહેલાઈથી ન શમે—

[સેનાપતિ પ્રવેશ કરે છે.]

સેનાપતિ : આપણાં મહારાણીજી જાતે જ પધાર્યાં છે. આપને

CC-0. In મળ્યાં મળે છે. આપની કાચવાળી વિના હાથે અંદર

પ્રવેશ કરાવી શકું તેમ નથી. એ પરિસ્થિતિમાં મારું દિલ વલોવાઈ જાય છે.

રાજા : સ્ત્રીને મળવા માટે મને સમય નથી : એવા મિલન માટે આ રણભૂમિ યોગ્ય સ્થાન પણ નથી

સેનાપતિ : પણ મહારાજ...

રાજા : ના. ના. દારપાલની ચોકી મજબૂત બનાવો. શત્રુઓને બદલે કોઈ સ્ત્રી મારા તંબુમાં ધુસી ન જાય, એની ખાસ તકેદારી રાખો.

[સેનાપતિ જાય છે.]

[શંકર પ્રવેશ કરે છે.]

શંકર : હું શંકર : મહારાજ કુમારસિંહનો સેવક. આપના તંબુમાં હું કેમ છું, તે કહું ?

રાજા : હું તને ઓળખું છું.

શંકર : આપનાં રાણી આપના તંબુની બહાર બેઠાં છે.

રાજા : એથી પણ દૂર મારી વાટ જોવી પડશે.

શંકર : આપની ક્ષમા માગવા એ આવ્યાં છે એ કહેતાં મને પણ શરમ આવે છે. આપ ક્ષમા કરવા ન માગતા હો તો આપને હાથે એ દંડ સ્વીકારવા પણ તૈયાર છે. સર્વ દોષ પોતાનો જ છે, એ હકીકત તે કબૂલ કરે છે. પવિત્રમાં પવિત્ર વસ્તુના સોગંદ ખાઈ એ પોતાના બાઈને-પોતાના બાઈની પ્રજાને-જતા કરવા, આપને વિનંતિ કરે છે.

રાજા : પરંતુ આ સંગ્રામ છે. વળી એ સંગ્રામ પણ એની સાથે નથી; એના બાઈ સાથે છે. એક સ્ત્રી સાથે દલીલ ખાજ કરવાની આપને મને યદ્વત નથી. મારા પગે

તું પણ સારી રીતે સમજે છે કે, સાચી કે ખોટી રીતે, એક વાર સંગ્રામ શરૂ થયો, તે પૂરો કર્યે જ છૂટકો.

શંકર : પરંતુ આપ તો એક સ્ત્રી સાથે સંગ્રામ ખેલી રહ્યા છો. — આપની જ રાણી સાથે! અમારા રાજા તો માત્ર તેમની પડખે જ રહ્યા છે. ભાઈ રહ્યા એટલે છૂટકો નહિ. ધરખાનગી ઝઘડાને સંગ્રામનું સ્વરૂપ આપવું એમાં પુરુષત્વ ક્યાં આવ્યું? આપ જોવા રાજાને એ શોભે પણ શી રીતે? વરવહુના ઝઘડામાં દેશદેશાવરના સંગ્રામ તે ખેડાતા હશે?

રાજા : તારી જીભ કાતીલ બનતી જાય છે. સાવધાન, મારા નામે રાણીને કહે કે, એના ભાઈ મહારાજા કુમારસિંહ પરાજય કબૂલી અમારે સ્થરણે આવશે પછી જ, મારીની વાત ચર્ચવામાં આવશે.

શંકર : પ્રભાતનો સૂર્ય પશ્ચિમની ક્ષિતિજ ચૂમે, એવી એ વાત છે. મારા રાજા જીવતા કદી આપના હાથમાં આવશે નહિ : એમનાં બહેન એવું કદી નહિ થવા દે.

રાજા : તો સંગ્રામ બંધ નહિ થાય. વીરતાની પણ હદ હોય છે. એ હદ આવી રહે પછી, વીરતા મટી મુખાંતા બને છે. તમારા રાજા કદી છટકી શકે તેમ નથી. મેં ચોમેરથી એમને ઘેરી લીધા છે. એ સારી રીતે સમજે છે.

શંકર : એમાં ક્યાં પોલ છે એ પણ એમને વિદિત છે.

રાજા : એટલે?

શંકર : મૃત્યુ. એ વિજયી રાજમાર્ગે એ આપના હાથમાંથી છટકી શકશે. હું એમને બરાબર ઓળખું છું. એ રીતે એમના વૈરની પૂર્ણાહુતિ થશે, એની મને ખાતરી છે.

[પરિચારક પ્રવેશ કરે છે.]

પરિચારક : મહારાજ કુમારસિંહના કાકા અને કાકી, મહારાજ ચંદ્રસિંહ અને તેમના પત્ની રેવતી, આપને મળવા માંગે છે.

રાજા : ભલે આવે.

[ચંદ્રસિંહ અને રેવતી પ્રવેશ કરે છે.]

રાજા : અભિવંદન મહારાજ !

ચંદ્રસિંહ : દીર્ઘાયુ થાઓ.

રેવતી : આપનો જય થાઓ.

ચંદ્રસિંહ : કુમારસિંહને આપ શો દંડ દેવાના છો ?

રાજા : શરણે આવે તો જીવતદાન-ક્ષમા.

રેવતી : બસ ? ક્ષમા જ ખ્યેય હોય તો આટલી બધી તૈયારી શાને ? રાજા બાલક નથી. સંગ્રામ બાલકના ખેલ પણ નથી.

વિક્રમ : છૂટવાનું કાર્ય તો મારું હોય જ નહિ. પ્રત્યર્પણમાં જ મારું ગૌરવ છે. રાજમુગટ ધારણ કરનારનું અવમાન હોય ?

ચંદ્રસિંહ : ખેટા, એને ક્ષમા કર. હજી એની વય કાચી છે. એનું જ્ઞાન અધૂરું છે. ગાદી પરથી એનો હક છિનવી લે. એને દેશવટો દે. કુક્ત પ્રાણુદંડ નહિ.

રાજા : એનો પ્રાણુ લેવા મેં કદી એ ઈચ્છા કરી નથી.

રેવતી : તો આ લશ્કર શા માટે ? આ શસ્ત્રસામગ્રી શું કરવા ? આપ સૈનિકોને સંહારો છો. એ સૈનિકોએ આપનું કાંઈ જ બગાડ્યું નથી. જે સાચો ગુનેગાર છે એને તો આપ સજા કરતા નથી.

વિક્રમ : તમારી વાત મને તો સમજાઈ

ચંદ્રસિંહ : તદ્દન સાદી વાત છે. અમારા દેશને મુશ્કેલીમાં મૂકવા બદલ, અમારી પ્રજા કુમારસિંહ પર રોષે ભરાઈ છે. આપ તો અમારા નજીકના સગા છો. અમારે આપને શા માટે ક્રોધાન્વિત કરવા જોઈએ ?

વિક્રમ : એ શરણે આવશે ત્યારે જ ન્યાય ચૂકવાશે.

દેવતી : અમે એને છૂપાવ્યો છે એવી શંકા પણ આપ કરશો નહિ, એટલું જ અમે કહેવા આવ્યા છીએ. બધો દોષ પ્રજાનો છે. એમના બંડાર લૂંટાવી દો. એમનાં ગામડાં જલાવી દો. જુએ હેરાન પરેશાન કરી નાખો. એટલે પ્રજા રાજાને સોંપી દેશે.

ચંદ્રસિંહ : ધીમે, જરા ધીમે, રાજમહેત્રમાં કાશ્મીરી સ્વાગત આપની વાટ જુએ છે.

રાજા : આપ પધારો. હું આપની પાછળ જ આવું છું.

(ભય છે.)

આ નર્કાનલની રાત્રી જ્યોત સ્ત્રીહૃદયના લોભ અને ધિક્કારની પ્રતિક છે. એના વદનમાં મારા વદનનું પ્રતિબિમ્બ મને જણાયું, કોઈ અગમ્ય અગ્નિશિખાએ આલેખેલી રક્તરેખાઓ મારા ભાલ પ્રદેશ પર આલેખાઈ રહી છે ? કોઈ ખુનીના ખંજરની અણી પેટે મારા અધરદય બીડાઈ કેમ રહ્યા છે ? ના. મને તો યુદ્ધની લગની લાગી છે. ત્યાં લોભ કે નિષ્ઠુરતાને સ્થાન જ નથી. પ્રણયની જ્યોત જેવી એ જવલંત ચિનગારી છે. એને સંયમ નથી. મૂલ્યાંકન નથી. એ જાતે જલે છે તે એને સ્પર્શનારને પણ

જલાવી દે છે. આથી તો જ્યોત પ્રગટે છે કે રહ્યા છવાય છે.

[પરિચારક પ્રવેશ કરે છે.]

પરિચારક : દેવદત્તા અંદર આવવા રાજ માગે છે.

રાજા : દેવદત્તા! આવવા દો. ના. ના. જરા વિચાર કરવા દે. એને હું ઓળખું છું. રણભૂમિ પરથી એ મને પાછો વાળી જવા આવ્યો છે. એણે જ સરિતાતટ સુરંગે ઉડાવ્યા છે. હવે જલપ્રવાહ ફરી વળ્યો છે, એટલે ક્ષેત્રોને પાણી મળે એવી સાધુદ્વંદ્યે એ પ્રાર્થના કરી રહ્યો છે, ખૂણે લપાઈ ખેડે છે. પરંતુ પાણીનું એ ઘોડાપૂર નિજનિવાસ-સ્થાન ધોઈ નાખી, દેશમાં જલપ્રલય નહિ કરે? પ્રલયાનંદ અંધ છે. એનું જીવન ટૂંકું છે. ભયંકર છે. ત્વરાથી એ લૂંટ હસ્તગત કરે છે. ગાંડા હાથીની પેઠે સરેવરમાંથી કમલ-વૃંદ ઉખેડી નાખે છે. એને જ્ઞાન આવશે પણ ઘણું જ મોડું. ત્યારે શક્તિનો સુસવાટ ઓસરી ગયો હશે. અત્યારે દેવદત્તને મળવાનું કામ નથી.

[ત્રિચૂર ગિરિવૃંદોનો સરદાર અમરસિંહ પ્રવેશ કરે છે]

અમરસિંહ : હાજર છું. રાજા, આપે મને બોલાવ્યો ?

રાજા : તમે અહીંના સરદાર ?

અમરસિંહ : હા જી. હું ત્રિચૂરનો સરદાર. આપ રાજધિરાજ છો. હું આપનો સેવક છું. મારે એક દીકરી છે. ઈલા. એ યુવાન ને સુંદર છે. આપના અન્તઃપુરને શોભાવશે એમ કહું તો, મને મિથ્યાભિમાની ન માનશો. એ બહાર બિભી છે. અનુગ્રા આપો. કુસુમભૂમિના એ શ્રેષ્ઠ ઉપહારને આપ સમક્ષ હાજર કરું.

[ઈલા સાથે ઈલા પ્રવેશ કરે છે.]

રાજા : અહો, એક ક્ષણ પહેલાં શ્યામ રંગની છવાયલી હતી.

ત્યાં ઉપાત્તી ચમકે કંઈથી બિગી નીકળી? આજ આલે,

તેં તો, આ રણસંગ્રામ છે, એ વાત જ વિસરાવી દીધી.
રણદેવતાના હૈયાને બેદવા કાશ્મીરે અન્તે અમોઘ શસ્ત્ર
છોડ્યું ખરું? અત્યાર સુધી મારાં નયન અરણ્યમાં
રહ્યાં રહ્યાં હતાં. અંતે એમને સફળતા સાંપડી ખરી?
આમ મૌન કેમ જિભી છે? આલે! તારાં નેત્રો ધરણીએ કેમ
ઢલ્યાં છે? તારાં અંગમાં દર્દની ધૂળરી કેમ જણાય છે?

ધંસા : આપ મહારાજા છે. છતાં આપના હૈયામાં કુમાશ છે.
આપની નામના મારે કાને આવી છે. મારી એક
પ્રાર્થના સ્વીકારશે?

[ચરણસ્પર્શ કરે છે.]

રાજા : જિભી થા, સુંદરી! આ ધરણી તારા ચરણસ્પર્શ માટે
યોગ્ય નથી. આમ ધૂળમાં ચરણે પડવાની જરૂર પણ નથી.
તારી ઈચ્છામાં આવે તે માગ. હું ના નહિ કહું.

ધંસા : મારા પિતાજીએ મને આપને સોંપી છે. આપના વૈભવનો
પાર નથી. આપનો સામ્રાજ્ય વિસ્તાર અખૂટ છે. આપ
પાછા જાઓ ને મને આ ધૂળમાં જ આજોડતી રહેવા
દો. હું મારી જાત પાછી માગું છું. એટલી જ મારી
વિનંતિ છે. આપને આપવા જેવું મારી પાસે કશું જ નથી.

રાજા : સાચ્યે જ? કશું નથી? તો સાંભળ, આલે! મારી પાસે
પણ કશું નથી. મારું હૈયું ચીરી, હું તને શી રીતે
ખાત્રી કરાવું કે એનો વૈભવ કયો છે? એનું સામ્રાજ્ય
કયાં છે? અત્યારે તો માફ હૈયું ખાલી છે. મને
સામ્રાજ્યની પડી નથી. એક તું—

ધંસા : મારું જીવન આપના હાથમાં છે. જંગલમાં મૃગયા ખેલતાં
આપ બાણથી જેમ મૃગનો જીવ લો છો એમ, મારો
જીવ આપવા હું તૈયાર છું.

રાજા : પણ શા માટે ? બાલે, મારા માટે એટલો બધો તુચ્છકાર શા માટે ? તારા માટે હું એટલો બધો નાલાયક છું ? મારા બાહુબલથી મેં સામ્રાજ્યો જીત્યા છે તો તારું હૃદય હું નહિ જીતી શકું ?

ઈલા : પણ મારું દિલ મારું નથી. એ તો કથારતું ય અપાઈ ગયું છે. અમારા પ્રાચીન અરણ્યના વટવૃક્ષની છાયામાં, મને એક વાર એ મળ્યા હતા. આજ મહિનાઓ થયાં એમણે વિદાય લીધી છે. જતી વખતે એમણે વચન આપ્યું હતું, છતાં હજી એ પાછા વળ્યા નથી. દિવસો વીતે છે. હું એમની વાટ જોઉં છું. અરણ્યની શૂન્યતા ઘેરી બને છે. એ પાછા વળશે ને મને નહિ જીએ તો ? એ આવે ને પાછા વળી જાય અને એ અધુરા પ્રણયમિલન માટે વનવૃક્ષોને પણ અનંતકાળ સુધી વાટ જોવી પડે તો ? રાજાજી, મને આપની સાથે ન લઈ જશો. એમને માટે મને અહીં જ રહેવા દો. પુનઃ મિલનની આશાએ જ એ મને પાછળ મૂકી ગયા છે.

વિક્રમ : દેવો ભાગ્યશાળી પુરુષ ! પરંતુ બાલે, દેવો આપણા સ્નેહની ઈર્ષ્યા કરે છે. મારી એક છૂપી વાત તને કહું. એક એવો પણ દિવસ હતો કે જ્યારે મને જગતની પરવા નહોતી. હું પણ મારા પ્રણયનાં દર્માં ડૂબી ગયો હતો. મારા શમણાંમાંથી હું જાગ્યો. જગત મોજુદ હતું. મારો સ્નેહ ફક્ત પાણીના પરપોટા પેઠે ફૂટી ગયો હતો. તું જેની વાટ જીએ છે એનું નામ તો કહે, બલા !

ઈલા : એ કાશ્મીરનો મહારાજા છે. લોકો એને કુમારસિંહ કહે છે.

વિક્રમ : કુમારસિંહ !

ધંસા : આપ ઓળખો છો ? હાં પણ, એમને કાણ નથી ઓળખતું ? સમગ્ર કાશ્મીરે એમની પાછળ પોતાના પ્રાણ ન્યોછાવર કર્યા છે.

વિક્રમ : કુમારસિંહ ! કાશ્મીરના રાજા ?

ધંસા : જી. આપના એ મિત્ર જ હશે.

વિક્રમ : પરંતુ એના ભાગ્યનો સૂર્યાસ્ત થયો છે. એની આશા છોડી દે. આજે એની દશા સપડાયલા શિકાર જેવી છે. એક છૂપા સ્થાનથી ખીજે સ્થાને એને સંતાવું પડે છે. આ ગિરિશૃંગોનો ગરીબમાં ગરીબ પ્રજાજન આજે એના કરતાં વધારે સુખી છે.

ધંસા : આપની વાત મને નથી સમજતી, રાજાજી.

વિક્રમ : તમે સ્ત્રીઓ, તમારા હૈયાના એકાન્તમાં ભરાઈ બેસી, સ્નેહાર્પન કર્યા કરો છો. જગતનો મહાધોધ તમારી પડખે થઈ, કેવી રીતે પસાર થઈ જાય છે, એની તમને ગમ નથી. અમે પુરુષો એના તરંગોમાં આમ તેમ ઘસડાઈએ છીએ. તમે તમારાં વિષાદભર્યાં વિશાળ ચક્ષુઓમાં આંસુ આણો છો. સતત નિરીક્ષણ કરતાં સ્નેહીની વાટ જુઓ છો, આશાના નાણુક તંતુને વળગી રહો છો, પણ મારું તમને એમ કહેવું છે કે તમે નિરાશાને પણ જરા સમજતાં શીખો તો સારું.

ધંસા : સાચું કહો, રાજાજી, મને ઠગશે નહિ. હું આપની આગળ એક છુદ્દ જીવ છું. પરંતુ એમની હું સર્વસ્વ છું. મારો એ સ્નેહી ક્યા અનામી જંગલોમાં રહ્યો રહ્યો છે ? મારા ઘરમાંથી મેં હજી બહાર પગ પણ

મૂક્યો નથી છતાં, હું એને પગથારે પગથારે શોધીશ.
હું વનવનનાં વૃક્ષે વૃક્ષે ધૂમીશ, ફેડીએ ફેડીએ રઝળીશ.
મને એમનું નિવાસસ્થાન ખતાવો.

વિક્રમ : એના શત્રુના સૈનિકો એની પૂઠે પડ્યા છે, એનું હવે
આવી બન્યું છે.

ઈલા : પરંતુ આપ તો એના મિત્ર છો ને? આપ એને નહિ
બચાવો? એક રાજા બચમાં છે. આપ રાજા છો. એક
રાજાને ખીજા રાજા સહાય નહિ કરે તો કોણ કરશે? આખું
જગત એને ચાહતું હતું. આજે એની કમનસીબીના ટાણે
એ બધા ચાહનાર ક્યાં જતા રહ્યા? રાજા, તમારું
સામર્થ્ય અમાધ છે. એક મહાન આત્માને બચાવવામાં એ
સામર્થ્ય નહિ વપરાય તો, એ શા કામમાં આવશે?
એની કટોકટીની પળે, તમે શી રીતે આમ અજાગ
રહી જ શકો? મને રસ્તો ખતાવો. એને માટે હું
પ્રાણપાંશુ કરવા તૈયાર છું. એક નિર્માલ્ય અમલા
છું, છતાં ય.

વિક્રમ : બલે, પ્રણયની વેદી પર તારા પ્રાણ ન્યોચાવર કર. તારા
અમલ્ય હૈયાના હૃદયનાથને તારા પ્રણયનીરે નવરાવ.
મેં મારા સ્નેહનું સ્વર્ગ ગુમાવ્યું છે, પણ તને સુખી
કરવાનો લહાવો મને લેવા દે. હું તારો સ્નેહ નહિ માગું.
કરમાયલી ડાળ ઉછીનાં પુષ્પોથી કદી ખીલી શકે નહિ.
વિશ્વાસ રાખ, બાલે, હું તારો મિત્ર છું. તારા
સ્નેહને હું શોધી લાવીશ.

ઈલા : ઓ કૃપાળુ રાજા, આપે મારા પ્રાણ બચાવ્યા છે.
મારા સુઅસ્વર્ગને પણ ઉદ્ધાર કર્યો છે.

રાબા-રાણી

૮૫

વિક્રમ : તો જા. તારું લગ્નપાનેતર પહેરી તૈયાર થા. મારા સંગીતના સરોદો હવે હું બદલી નાખું છું.

[છલા જાય છે.]

આ સંગ્રામથી સહુએ કંટાળ્યા છે. શાંતિ દૂર છે. ધરખારવિહોણા વનવાસીઓ, તમે મારા કરતાં વધારે સદ્ભાગી છો. સ્વર્ગીય નેત્રનિરીક્ષણ સમોવડો સ્ત્રીનો સ્નેહ, જગતમાં જ્યાં જાઓ ત્યાં તમને મળી રહે છે. ને તમારો પરાજય વિજયમાં પલટાઈ જાય છે તમારી કમનસીબીને તમારા એ વિજયરંગો સૂર્યાસ્તના અભ્યમંડલ સમોવડાં ઉગ્મળે છે.

[દેવદત્ત પ્રવેશ કરે છે]

દેવદત્ત : બચાવો, રાજાનું.

રાજા : કોણ સતાવે છે?

દેવદત્ત : આપના અંગરક્ષકો! રાજાજી, અનંત ભાસતી અર્ધી ધડીથી, મારા પર તેઓ નજર રાખી રહ્યા હતા. મેં કહ્યું ને સાહિત્યની અનેક વાર્તાઓ તેમને કરી. એમને વિનોદ થયો. એમને ખુશ કરવા હું વિદૂષકનો પાઠ ભજવતો હતો, એવું તેમને લાગ્યું. પછી મેં કાલિદાસનાં સુંદરમાં સુંદર ઊર્મિંગીતો એમની આગળ લલકાર્યાં. એના તાનમાં તેઓ નિદ્રાવશ થયા. પૂર્ણ ધૃણથી હું નાસી છૂટ્યો ને આપની પાસે આવ્યો.

રાજા : ખરેખર, આ ચોકીદારોને ભારે દંડ દેવો ઘટે છે. એક કેદી કાલિદાસનાં સ્તોત્રોનું ઉચ્ચારણ કરતો હતો ત્યારે, એ નિદ્રાવશ થયો.

દેવદત્ત : એનો વિચાર પછી કરજો. હમણાં તો આ સંગ્રામ તત્કાળ બંધ કરો ને જલ્દી ઘેર ચાલો. વિધાતાની મહેર પર જીવનાર માત્ર પ્રણયનિરાશામાં જ ખૂરી મરતા હશે, એમ હું માનતો હતો, પરંતુ ઘર છોડી જ્યારથી હું અહીં આવ્યો છું ત્યારથી, રોષાન્વિત પ્રણયનો હું પણ શિકાર બન્યો છું.

વિક્રમ : પ્રણય ને મૃત્યુ શિકાર શોધવામાં બહુ સાવધાન હોતા નથી, છતાં તેઓ નિષ્પક્ષપાતી છે. ચાલ, મિત્ર, આપણે ઘેર જઈએ. આ સ્થાન છોડતાં પહેલાં ફક્ત એક જ કાર્ય કરવાનું બાકી રહે છે. ત્રિચૂરના સરદાર પાસેથી કુમારસિંહના છૂપા વાસનો પત્તો મેળવી લાવો. એમને જાહેર કરજો કે હું કુમારસિંહનો શત્રુ નથી. બદ્ધે મિત્ર છું : જો કોઈ એની સાથે હોય ને તું મળે તો—

દેવદત્ત : સમજ્યો, કૃપાનાથ, દેવી તો સદૈવ આપના દિલમાં જ છે. આપના બોલ એમને પહોંચવા મુશ્કેલ છે તોય, એ મહાન છે, એમ એમનો વિશ્વાસ પણ બારે છે.

વિક્રમ : મિત્ર, વસંતના પહેલા વાયરા પેટે તું અણુધાર્યો મારી પાસે આવ્યો છું. હવે વસંતનાં પુષ્પો પણ પમરશે. ભૂતકાળનાં સર્વ સુખી સ્મરણો જાગશે.

[દેવદત્ત જાય છે.]

[ચંદ્રસિંહ પ્રવેશ કરે છે.]

વિક્રમ : એક શુભ સમાચાર આપું. કુમારસિંહને મેં ક્ષમા કરી છે.

ચંદ્રસિંહ : આપે કુમારસિંહ ક્ષમા કરી હશે પરંતુ હવે કાશ્મીરનો પ્રતિનિધિ હું છું. એના વતનનો નિર્ણય કુમારસિંહે હવે કરી હવે સ્વીકાર્યો પડશે. એને હું હૃદયથી મારું.

રાજા-રાણી

૮૭

વિક્રમ : શું શિક્ષા કરમાવશે ?

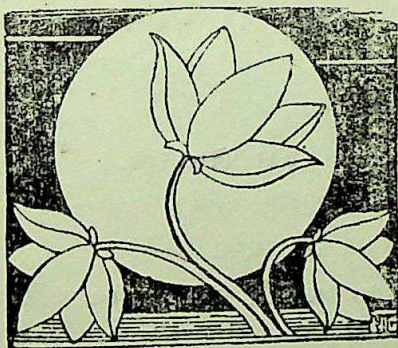
ચંદ્રસિંહ : રાજ્યત્યાગ.

વિક્રમ : અશક્ય. હું એને રાજ્યસિંહાસને પુનઃ સ્થાપિત કરીશ.

ચંદ્રસિંહ : કાશ્મીરના સિંહાસન પર આપને શો અધિકાર છે ?

વિક્રમ : એક વિજેતાનો. કાશ્મીરનું સિંહાસન મારું છે. કુમારસિંહને એ સિંહાસન પર હું જ પુનઃ સ્થાપિત કરીશ.

ચંદ્રસિંહ : આપ એને પુનઃ સ્થાપિત કરશો ? સ્વમાની કુમારસિંહને હું છેક બાલ્યથી પિછાનું છું. પોતાના આપદાદાની ગાદી આપની અક્ષિત તરીકે એ પાછી સ્વીકારશે ? ખોટી વાત. આપનું વેર એ વધાવી લેશે, આપનું ઔદાર્ય નહિ.

[સંદેશવાહક પ્રવેશ કરે છે.]

હત : બંધ મ્યાનામાં કુમારસિંહ આપને શરણે આવે છે.

[નમ્ર છે.]

ચંદ્રસિંહ : અસંભવ. સિંહ શૂંખલા યાચે ? જીવનના એટલા બધા મોહ ?

વિક્રમ : પણ મ્યાનો બંધ શા માટે ?

અંદ્રસિંહ : એ શી રીતે મોં બતાવે? રાજમાર્ગ પર પ્રજાજનોનાં નયન-
બાણ એનું દિલ ભેદી નાખે. રાજા, આ દીપક છુટાવી
દો, અધિકારમાં જ એનું સ્વાગત કરો. પ્રકાશનું અપ-
માન એનાથી નહિ વેઠાય.

[દેવદત્ત પ્રવેશ કરે છે.]

દેવદત્ત : મહારાજા કુમારસિંહ સ્વયં આપની મુલાકાતે આવે છે.

વિક્રમ : યોગ્ય આદરમાનથી હું એમનો સત્કાર કરીશ. આપને
પુરોહિતપદે સ્થાપીશ. જાઓ, લગ્નમહોત્સવ ઉજવવા
સૈનિકાને સન્ન કરો. સેનાપતિને આજ્ઞા આપો.

સર્વ : મહારાજા વિક્રમનો જય.

પહેલો : અમારા મહારાજાને સિંહાસને પુનઃ સ્થાપિત કરવા
આપે આમંત્રણ છે? એ મંગલ પ્રસંગે અમે આશીર્-
વચન કહેવા આવ્યા છીએ.

[શંકર પ્રવેશ કરે છે.]

શંકર : આપે કાશ્મીરને આનંદથી નવાજ્યું છે, તે માટે
ધન્યવાદ દેવા આવ્યા છીએ.

[બધા આશીર્વાદ આપે છે : રાજા અભિવંદન કરે છે.]

[બ્રાહ્મણો જાય છે.]

શંકર : [અંદ્રસિંહને.] કુમારસિંહ શત્રુને શરણે થવા આવે
છે? આપ શું માનો છો? શું આ સાચી વાત છે?

અંદ્રસિંહ : હા.

શંકર : બને જ નહિ. યો મારા રાજા, હું આપનો અદ્વેત
સેવક છું. છતાં આપના આ નિર્ણયથી મારા દિલનું
દર્દ મારા પ્રભુ જ જાણે છે. મેં કોઈને યદ્દરિયાદ નથી

રાજા-રાણી

૮૯

કરી. પણ મારાથી નથી વેઠાતું. કાશ્મીરના રાજમાર્ગો
વટાવી, આપ આ પીંજરમાં પુરાવા આવી રહ્યા છે !
આવો દિવસ ઉગતા પહેલાં અમને મોત કેમ ન આવ્યું ?

[એક સૈનિક પ્રવેશ કરે છે.]

સૈનિક : મ્હાનો દાર પર આવી બેસો છે.

વિક્રમ : વાજિંત્રો ક્યા ! અંસીઓ ! મૃદંગો ! બધું ક્યા ગયું ?
જાઓ, મંગલગીત શરૂ કરો. મંત્રોચ્ચાર કરો.

[દાર નજીક આવી.]

સ્વાગતમ્, રાજમિત્ર ! સ્વાગતમ્,

[હાથમાં ઢાંકેલો સુવર્ણથાળ થાળ લઈ સુમિત્રા પ્રવેશ કરે છે.]

સુમિત્રા : રાત્રિદિવસ ગિરિશૃંગો ને વનવનની વાટોએ આપે કુમાર-
સિંહને શોધ્યા ને ચોમેર વિનાશ વર્તાવ્યો. પોતાના
ગૌરવની કે પોતાની પ્રજાની પણ આપે પરવા ન કરી.
આજે મારી મારફતે, કુમારસિંહ પોતાનું મહામુલું
મસ્તક મોકલાવે છે. રાજમુગટ કરતાં, મૃત્યુની જ્વલંત
જ્યોતિ તેને વધારે દિપ્તિમાન કરે છે.

વિક્રમ : રાણી. મારી રાણી—

સુમિત્રા : ભૂતકાળની એ વાત ભૂલી જાઓ. રાજજી, હવે
હું આપની રાણી રહી નથી. યમરાજે મારા પર પણ
કૃપા કરી છે.

[ધરણી પર ઢળી પડે છે : એનું પ્રાણપંખરું બંધી જાય છે.]

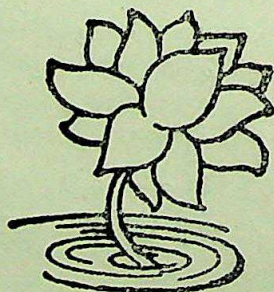
શંકર : ધન્ય છે મહારાજ, આજે અમારો અવતાર સફલ
વર્ત્યો. આપે યોગ્ય નિર્ણય લીધો છે. અમારો મ્હાનોખા

કીર્તિકેન્દ્રે વિરાજ્યા છે. આપની આ વિમલ
કીર્તિ નિહાળવા પ્રભુએ મને જીવતો રાખ્યો, એ મારું
ધન્ય ભાગ્ય છે. હવે આ પામર જીવનનો મને મોહ નથી
રહ્યો. આપનો સેવક આ ધડીએ જ આપને અનુસરશે.

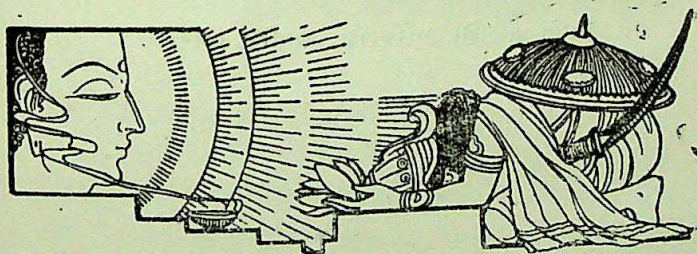
[વધૂવેષે સજ્જ થઈ ઘણા પ્રવેશ કરે છે.]

ઈશ્વર : રાજાજી, લગ્નગીતો ગવાય છે. મંત્રોચ્ચાર થાય છે.
હું તૈયાર છું. રાજાજી, મારા હૃદયનાથ કર્યા ?

(પડદો પડે છે.)

भालिनी

પાત્રો

આલિની	: વારાણસીની રાજકુમારી.
રાણી	: એની માતા.
રાજા	: એના પિતા.
રાજકુમાર	: એમનો પુત્ર.
કંદર્પ	: પ્રભનાથક.
પ્રિયકાન્ત	: એનો મિત્ર.

તે ઉપરાંત બ્રાહ્મણો, પરિચારકો, નાગરિકો વગેરે.

નોંધ

રાજમહાલયનો રાજઝરુખો ઝૂલી રહ્યો હોય એવા રાજમાર્ગ પદે આવેલો ચોક અને રાજમહાલયનો દિવાનખંડ એમ બે દરેયોથી આ નાટક લખવાશે. ઉપરનાં છ મુખ્યપાત્રો ઉપરાંત બે ચાર બીજાં પાત્રો બ્રાહ્મણો પરિચારકો અને નાગરિકો અવારનવાર બની શકશે. રાજકુટુંબને શોભતાં વસ્ત્રાભૂષણ અને બ્રાહ્મણ વિદ્વાનને શોભતા સ્વાંગ સજવાના રહેશે.

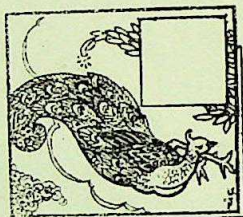
પરિચય

બ્રાહ્મણયુગના અવરોહ અને બૌદ્ધયુગના આરોહના સંક્રાંતિકાળની આ કથા છે. વારાણસી બ્રાહ્મણધર્મનું કેન્દ્ર છે. બ્રાહ્મણધર્મની ત્યાં હાક વાગે છે. ત્યાં રાજકુમારી માલિની બૌદ્ધ સાધુના સંપર્કમાં આવે છે. એને બૌદ્ધ ધર્મનું રહસ્ય સમજાય છે. યુગપ્રવાહ પારખી જનતા એ પંથે પળે એમાં, એને શ્રેય દેખાય છે. રાજકુમારીના આ વલણ પર પ્રભુ રોષે ભરાય છે. એનો ત્યાગ કરવા રાજા ઉપર દબાણ લાવે છે. રાજરાણી વિમાસણમાં છે. ત્યાં માલિની પ્રભુ સમક્ષ ઉપસ્થિત થાય છે. જનતા એની જ્ઞાનપ્રભાથી અંજલ્ય છે. એની પ્રત્યેનો વિરોધ પાતળો પડી જાય છે.

પ્રભુનાયક કંદર્પને એમાં પ્રભુધર્મનો વિનિપાત જણાય છે. પ્રભુધર્મના રક્ષણ માટે, એ પરદેશી લશ્કરની કુમક મેળવવા જાય છે. એના બાલસહાધ્યાયી અને પરમમિત્ર પ્રિયકાન્તને, પોતાના માણસ તરીકે કંદર્પ પાછળ મૂકતો જાય છે. એ વાતાવરણની ખબર રાખે ને જરૂર પડે કંદર્પને ચેતાવે પણ ખરે.

પછી પ્રિયકાન્ત રાજકુમારીના પરિચયમાં આવે છે. રાજકુમારીની વિચારસરણીનું રહસ્ય એને સમજાય છે. એમાં દેશદ્રોહ નથી, એની એને ખાતરી થાય છે. કંદર્પ ધરતી વાત-ધરમાં પતાવવાને બદલે, પારકે આશ્રયે ગયો, પારકી કુમક માગી, એ એને નથી રૂચતું. 'અણીની પળે, એ કંદર્પની હિલચાલની રાજાને ખાતરી આપી દે છે. પરિણામે રાજા કંદર્પને આચિન્તે સપડાવી, કેદ કરે છે.

માલિની કંદર્પને અપનાવી લેવા રાજાને સમજાવી શકે છે. પ્રિયકાન્તે દ્રોહ કર્યો છે એવી કંદર્પની માન્યતા છે. એ મિત્રદ્રોહનો દંડ દેવા માગે છે. પ્રિયકાન્ત કર્તવ્ય ચૂક્યો નથી છતાં, મિત્ર હૃદયમાં શંકા જગી તેના નિવારણાર્થે, પ્રાણાર્પણ સ્વીકારે છે. કંદર્પ પણ એને માર્ગે પળવા તૈયાર થાય છે. અહિંસા ધર્મનું રહસ્ય સમજાવતી માલિની ક્ષમા પ્રેરણા આપે છે.

૧

(રાજમાર્ગે ગૂંચતા રાજચરમે)

માલિની : ધન્યધરી આવી ઊભી છે. કમલપત્રે ઝાકળબિંદુ સમોવકું
મારું જીવન મહાકાલના હૈયે ઝોલાં ખાઈ રહ્યું છે. હું નેત્રો
બંધ કરું છું છતાં, આકાશી મેઘગર્જના મારા હૈયામાં
સોસરી ઊતરી જાય છે. એને વિષાદ છાયાથી આવરી
લે છે. ત્યારે મને એનું ગૂઢ દર્દ નથી પરખાતું
[મહારાણી પ્રવેશ કરે છે.]

રાણી : કેમ ખેટા, યૌવન ને સૌંદર્યને ઉજળે એવા વસ્ત્રાલંકારો
હજી તેં કેમ નથી સજ્યા ? ક્યાં ગયાં તારાં આભૂષણો ?
ઓ સુંદર ઉષા, તારા અંગનો સુવર્ણ સ્પર્શ ક્યાં ?

માલિની : આ, રાજમહાલયમાં પશુ કેટલાંક જન્મે ગરીબ હોય છે.
અને ગરીબાઈમાં લક્ષ્મી શોધવાનું જેના કિસ્મતે લખાયું
હોય, તેનાથી લક્ષ્મી દૂર રહે છે.

રાણી : આજ સુધી બાલરુદન જ તારી ભાષા હતી. આજે તું
આ કેવા ક્રોધાતો ઉકલ માગે છે ? તારી વાતોથી મારું હૈયું
ધડકી ઉઠે છે. બધાં જ પવિત્ર શાસ્ત્રોની ઉપરવટ જતો
આ નવો ધર્મ તું ક્યાંથી લઈ આવી છે ? ખેટા, તું બૌદ્ધ
સાધુઓ પાસે જાસે છે. લોકો કહે છે કે તેઓ મેલી વિદ્યાના
ઉપાસકો છે. તેઓ સામાન્ય માનવદિલ પર જાદુ કરે છે.
જુઠાણાથી તેમને ગૂંચવી મારે છે. ધર્મ તે કાઈ એવી

ચીજ છે કે શોધી સાંપડે ? ધર્મ તો યુગયુગાન્તરોના સૂર્ય-
પ્રકાશ જેવો છે. હું તો એક સરલ અખલા છું.
પુરુષોના પંથ હું પ્રમાણી શક્તી નથી. સ્ત્રીઓનાં
સાચાં પૂજલાજનો તો એમના પતિ ને બાલકો છે
એ તો વધુમાગ્યાં એમને સાંપડેલાં છે. પછી બીજી
પંચાત શાને ?

[મહારાજ પ્રવેશ કરે છે.]

- રાજા : ખેટા, રાજમહાલય પર વાદળ ઘેરાઈ રહ્યાં છે. તારા
ભયંકર માર્ગે હવે આગળ ન વધીશ. ધડીક થંભી જા.
- રાણી : કેવા અશુભ શુકનો ?
- રાજા : ઓ ભોળા દીકરી, આ પ્રાચીન જમિમાં તારો નવો
પંથ પ્રવર્તાવવો હોય તો કિનારે વસનારને ઉચ્છેદતા
ઘોડાપૂર પેઠે એ કાર્ય કરતી નહિ. હમણાં તું જ આચર.
લોકોનો પરિહાસ નોતરીશ નહિ.
- રાણી : મારી ભોળા દીકરીને અવજો રાહ ન બતાવશે. રાજ-
નીતિનાં ગપોલિયાની એને જરૂર નથી. પોતાના ગુરુ
પસંદ કરી, એ પોતાને માર્ગે જતી હોય, તેમાં બીજાને શું ?
- રાજા : રાણી, પ્રજા ઉશ્કેરાઈ છે. દીકરીને હદપાર કરવા
આગ્રહ કરે છે.
- રાણી : તમારી દીકરીને ? રાજકન્યા ને ?
- રાજા : એની નાસ્તિક મનોદશાથી બ્રાહ્મણો છેડાઈ પડ્યા છે.
એકરાગ થઈ...
- રાણી : નાસ્તિકતા ! એમનાં પુરાણાં થોડાંમાં જ સંધળાં સત્યો
સમાઈ રહ્યાં છે, નહિ વારુ ? ઉધાર્ષખાધેલાં એ થોડાંને
ગંગામાં પધરાવી દો. મારી દીકરી એમને નવા પાઠ
પઢાવશે. ઓ રાજા, આ છોકરી સામાન્ય નથી. એ

તો હતાશનની પવિત્ર જ્યોત છે. એનો જીવ કાઈ
અવતારી આત્મા છે. રખે એને તુચ્છકારતા. ભવિષ્યમાં
કપાળ કુટવા વારો ન આવે. એ જીડી ન જાય. સંભાળજો.

માલિની : આપુજી, આપની પ્રજ્ઞની ઈચ્છા પૂરી કરો. હવે એ ધન્ય
ધડી આવી ચૂકી છે. મને હૃદયાર કરો.

રાજા : ખેટા, તારા આપુજીના ઘરમાં શી ખોટ છે ?

માલિની : કહું, આપુજી, મારી હૃદયારીની માગણી કરનારને મારે
માટે વાંધો છે. માતાજી, મારા દિલની વાત શી કહું ?
હૈયાના જરા પણ ચક્રાર વિના, વૃક્ષો ફળ ફૂલ આપે છે.
તેમ આપ વૃક્ષસમોવડું ઉદાર દિલ રાખી મને પણ
જવા દો . . ફર ફર . . જનતા મને પોકારે છે તેની
પાસે. આ રાજગૃહમાં હવે મારું સ્થાન નથી.

રાજા : મને સમજ ન પડી, ખેટા.

માલિની : આપુજી, આપ રાજા છો, જરાક કડક હાથે
કામ લો.

રાણી : તારી આ જન્મભૂમિમાં તારે માટે સ્થાન નથી ?
જગતની જંજળ તારા આ નાજીક સંઘ પર તું શી
રીતે વહેવા તૈયાર થઈ છે ?

માલિની : જગત છતાં હું સ્વપ્નસ્થ છું. તુફાની પવન કુંકાઈ
રહ્યો છે. સાગરજલ ઉછાળા મારે છે. રાત્રિ અંધારી
છે. નૌકા બંદરે પહોંચાડવાની છે. પ્રવાસીઓને ધરભેગા
કરનાર સુકાની ક્યાં છે ? મને સાચો માર્ગ ખબર છે.
મારા સપ્તેશો નૌકા નાચી બેઠશે. યોગ્ય માર્ગે આગળ વધશે.

રાણી : સાંભળ્યું ? રાજાજી, આ વચનો એક આલોકિકાનાં છે ?
આપણી દીકરીનાં છે ? મારી કુખે અવતરેલીનાં ?

રાજા : જરૂર, રાત્રિ પ્રભાત પ્રગટાવે છે. એ પ્રભાત રાત્રિનું નથી, સમગ્ર સૃષ્ટિનું છે.

રાણી : એને ધરમાં રાખવાનો કાઈ ઉપાય નથી? રાજાજી, આ પ્રકાશમૂર્તિને પૂરી રાખે એવું કાઈ નથી? આમ આવ, દીકરી, તારો કેશકલાપ વિખરાઈ ગયો છે. લાવ, હું તારી વેણી ચૂંથી દઉં. ઓ રાજાજી, આને હૃદયાર કરવી છે? આવી કુમળી કન્યાને? રાજાજી, આવો જ એમનેા ધર્મ હોય તો બહેતર છે કે આપ નવા જ પંથને વધાવી લો. એ બ્રાહ્મણોને સાચું રહસ્ય સમજાવો.

રાજા : રાણી, રાજઝરુખેથી એને અંદર લઈ આવો. રાજમાર્ગ પર પ્રજાજનોનું ટાળું વધતું જાય છે.

[સર્વ અંદર જાય છે.]

[રાજઝરુખા નીચે રાજમાર્ગમાં બ્રાહ્મણોનું ટાળું જાય છે.]

[બધા એક સામટી બૂમો પાડે છે.]

બ્રાહ્મણો : હૃદયાર કરો. રાજપુત્રીને કાઢી મૂકો. એ ધર્મદ્રોહી છે. નારિતક છે.

કંદર્પ : મઠ્ઠ મ રહેજો, મિત્રો, અીશતુ તો સૌથી વધારે ભયંકર હોય છે. એની આગળ દલીલો નિષ્ફલ જાય છે. બલ લન્નિજત બને છે. એની નિર્બલતા આગળ પુરુષશક્તિ પરાજિત થાય છે. આપણા હૈયાના દુર્ગમાં જ એ આશ્રય મેળવી લે છે.

પહેલો બ્રાહ્મણ : રાજાજી ક્યાં છે? આ ભયંકર નાગ પોતાની વિષબરી ફણા માંડી રહ્યો છે : આપણા ધર્મના બિગરને તે કોરી ખાવા બેઠો છે.

ત્રિયકાંત : ધર્મ ! મને તમારો ધર્મ સમજાતો નથી. તમારો ધર્મ એક નિર્દોષ બાલિકાને હૃદયાર કરવાનું ફરમાવે છે? એ ધર્મ કહેવાય ?

પહેલો : તું ફાંસમારૂં છે. પ્રિયકાન્ત, અમારા પ્રત્યેક સાહસમાં તું આડખીલી છે.

બીજો : અમારા ધર્મના રક્ષણાર્થે અમે સંગઠન આદર્યું છે. રોષથી બીડાયલા અધરો પર ચમકતી સ્મિતલહરી પેઠે, તું એમાં ફાંસ મારવા ખેડો છે ?

પ્રિયકાન્ત : પણ જરા સાંભળશો પણ ખરા કે કેવળ સંખ્યાગતથી જ સત્ય માપશો ? ખૂમો પાડી ન્યાય કુખાવશો ?

પહેલો : કેવી ઉદ્ધતાઈ ? પ્રિયકાન્ત !

પ્રિયકાન્ત : મારી નહિ : સાંકડા દિને શાસ્ત્રો માપનારની.

બીજો : બહાર કાઢો. એ આપણો નથી. એ પણ ધર્મદ્રોહી છે.

પહેલો : રાજકુમારી હૃદયપાર થાય એ વાતમાં આપણે બધા જ એકમત છીએ. લિનમત ધરાવનાર વિદ્વાય થાય. આપણા સંગઠનમાં ફાંસ મારનાર દૂર થાય.

પ્રિયકાન્ત : મને તમારો ગણવામાં તમે જરા પણ બુદ્ધિયાપ આવી નથી. છતાં નથી હું તમારો પડછાયો કે નથી તમારા શાસ્ત્રોનો પડછંદ. ખૂમો પાડનારને પડખે ન્યાય હોય છે, એવું હું માનતો નથી. અસ્તિત્વ માટે બલ પર મુસ્તાક રહેનાર કોઈ કહેવાતા ધર્મમાં હું માનતો નથી (કંઈપને) મને જવા દે, ભાઈ.

કંઈપ : નથી જવાનું. તારી દૃઢતામાં મને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે. માત્ર દલીલો જ તને ચળાયમાન કરે તેમ છે. અત્યારે કયું ખોલવામાં માલ નથી. આજનો સમય જ ખરાબ છે.

પ્રિયકાન્ત : અંધ જડતા સહેલી કપરી છે. એક છોકરીને હૃદયપાર કરી, તમારે તમારા શાશ્વત ધર્મનું રક્ષણ કરવું છે ?

એવો એનો અપરાધ શો ? સત્ય ને સ્તેષ ધર્મના

આલિની

૯૯

પ્રાણ છે, એ વાત તે નથી સ્વીકારતી ? સર્વ ધર્મનું
રહસ્ય, એ નહિ તો બીજું છે શું ?

કંદર્પ : ધર્મનું રહસ્ય તો એક જ છે. માત્ર એના પ્રકારો જ
ભિન્ન છે. સરિતા જલ એક છે પણ કિનારે વસેલાં જુદાં
જુદાં ગામો પોતાનો આગવો ભોગવટો કરે છે. તમારા હૈયામાં
ચાનઝરો ઉભરાતો બલે હોય. પણ તમારા પાડોશીઓ તો
વડવાએ બાંધેલા સરોવરનું જ પાણી પીએ છે. એ ન
ભૂલશો. એના લીલાછમ ઢોળાવ બલે યુગયુગાન્તરોથી
ફાટી ગયા હોય, છતાં એનાં પુરાણાં વૃક્ષો હજી પણ
અમરરૂપ આપી રહ્યાં છે. એ બલે એમના માર્ગે જતા.

પ્રિયકાન્ત : તારી સાથે મારે ચર્ચામાં નથી બિતરવું, થયું.

[ત્રીજો બ્રાહ્મણ પ્રવેશ કરે છે.]

ત્રીજો : શુભ સમાચાર, ભાઈઓ, લશ્કરે આપણી વાત માની
છે. હવે તે ઉઘાડે છોગે આપણો પક્ષ લેશે.

બીજો : લશ્કર ! મને લશ્કરની વાત ન ગમી.

પહેલો : મને પણ નહિ. મને તો એમાં બળવાની ગંધ આવે છે

બીજો : કંદર્પ, મને તો આમ છેક છેલ્લે પાટલે બેસવાની જરા
પણ જરૂર જણાતી નથી.

પહેલો : આપણી શ્રદ્ધા જ આપણને વિજય અપાવશે : આપણું
લશ્કર નહિ. આપણે તપ આદરીએ, મંત્રોચ્ચાર કરીએ.
પિતૃદેવોનું આવાહન કરીએ. આપણું જરૂર કલ્યાણ થશે.

બીજો : અંબા ભવાની, મા, આપનો કોપ આપના પૂજારીઓનું
અમોઘ શસ્ત્ર છે. અવતાર દયો, માતાજી, આ નાસ્તિકોના
અંધ ગુમાનને એક ક્ષણમાં રણમાં રાણી નાખો. અમારી
શ્રદ્ધાના સામર્થ્યનું આજે આપ પારખું આપો. અમારો
વિજય થાઓ.

બધા : ઓ મા, તારા સ્વર્ગીય સિંહાસનથી નીચે ઉતરી આ પામર માનવ જીવોને તારા પરચો બતાવ.

[માલિની પ્રવેશ કરે છે.]

માલિની : આવી. બન્ધુઓ, હું આ રહી.

[બધા ચરણે પડે છે.]

[કંઈપણ ને પ્રિયકાન્ત બાબુએ રહી તાલ જીએ છે.]

બાબુ : દેવી, આખરે પ્રગટ થયા ખરાં. અમારી શ્રદ્ધા કળી. એક કન્યકાનું કુમાશભયુ' રૂપ લઈ આપ તો અવતર્યા? આપનો ભવાનીનો સ્વાંગ કેમ છુપાવ્યો? દેવી, અહીં ક્યાંથી? કહો શી ઈચ્છા છે?

માલિની : તમે મને બોલાવી. ને હું આવી. તમે આહો તો મને દેશપાર કરો.

બાબુ : આપે સ્વર્ગથી દેશવટાં જ લીધો છે ને? પૃથ્વીના પુત્રો આપનું આવાહન કરે, પછી ચાલ પલ્લુ શું?

પહેલો : ક્ષમા કરો. દેવી, સૃષ્ટિનો પ્રલયકાળ આવી બિબો છે, પામર માનવજીવો આપની સહાય પુકારે છે.

માલિની : તો હું તમને મારા કોલ આપું છું કે હું તમારો કદીય ત્યાગ નહિ કરું. તમારામાં મને વિશ્વાસ છે. મને ખાત્રી છે કે મારે માટે તમારા દ્વાર સદા ય ખુલ્લા છે. મારી હૃદયારી માટે તમે પુકાર ઉઠાવ્યો. આજ સુધી ખરેખર, હું રાજસી વૈભવ ને ઉલ્લાસમાં ડુબી ગઈ હતી. તમારા પકકારે ત્યાંથી હું જાગૃત થઈ.

કંઈપણ : રાજકુમારી !

બધા : રાજપુત્રી ! ! !

માલિની : રાજમહાલયમાંથી મેં દેશવટાં લીધો છે તમારું ધર

માલિની

૧૦૧

હવે મારું ઘર થશે. સાચું કહો, તમને મારો ખપ છે કે નહિ? હું એકાન્તમાં છુપાઈ હતી. એકલવાયી કુમારિકા હતી, ત્યારે વિશાળ વિશ્વમાં વસી આપે મને પકકારી. મહાલયના એકાન્તમાંથી મને બહાર કાઢી. બોલો, મારું એ શમણું તો નહોતું ને?

પહેલો : માતાજી ! જલે આવ્યાં. આપ તો અમારા હૃદયસિંહાસને ધિરાજ્યા છો.

માલિની : હું રાજમહાલયમાં જન્મી છું. રાજઝરુખેથી બહાર એક વાર પણ નજર પર નાખતી નહોતી. જન્મત વિષાદમય છે : એના સરસી હું જઈ શકું તેમ નથી : એવું એવું મને શીખવવામાં આવ્યું હતું. પરંતુ એવું હર્દ ક્યાં વસ્યું છે એની મને ગમ નથી. તમે બધા મને એ હર્દ શોધતાં શીખવો.

પહેલો : તમારાં મધુર વચને અમારાં નયનમાં હર્ષાશ્રુ ઉભરાય છે.

માલિની : વાદળમાંથી ચંદ્ર હમણાં જ દેખાયો છે. અંબરપટે નિર્મલ શાંતિ પ્રસરી રહી છે. કૌમુદીના વિરાટ પટમાં એણે સમગ્ર સૃષ્ટિને આવરી લીધી છે. ગંભીર વૃક્ષોની સ્થિર છાયા નીચે ધરતીનો રાજમાર્ગ સીધો જણાય છે. પેલાં ગામનાં મકાનો. પેલું દેવાલય. દૂર દૂરનો સરિતાકિનારો ઝાંખો ને વેરાન દેખાય છે. રાજમાર્ગે આવેલા મનુષ્ય-જગતમાં સ્વપ્નવાદળી અણધાર્યો વરસાદ વરસાવે એમ હું આવી છું.

પહેલો : તમે તો વિશ્વનાં વિધાત્રી છો.

બીજો : તમારી હૃદયારીની વાત કરતાં અમારી જિહ્વાને ઠામ કેમ ન ઊઠેલા ?

પહેલો : બ્રાહ્મણો ચાલો, માતાજીને એમના સ્થાનકે પધરાવીએ.

[બધા વિજયનાદ કરે છે]

જગજ્ઞાનનીતો જય. મનુષ્યનંદિનીતે હૈયે વિરાજતી
દેવીતો જય.

[બ્રાહ્મણોથી વીંટળાયેલી માલિની વિદાય થાય છે]

કંદર્પ : નિદ્રામાં ચાલતા માનવી પેઠે ક્યાં જાય છે ? પ્રિયકાન્ત,
તારી માયા દૂર કર

પ્રિયકાન્ત : મને જવા દે. મારો હાથ છોડી દે.

કંદર્પ : પતંગિયાના આ અંધ ટોળામાં અગ્નિતર્પણ કરવા તું
ક્યાં ચાલ્યો ? જરા સંયમ રાખ.

પ્રિયકાન્ત : આ બધું શું સ્વપ્ન હતું ? કંદર્પ !

કંદર્પ : સ્વપ્ન નહિ તો સાચું ? આંખ ઉઘાડ. જાગ્રત થા.

પ્રિયકાન્ત : તારી સ્વર્ગની આશા ખોટી છે. કંદર્પ. સૂત્રોના
અરણ્યમાં હું નિરર્થક ઘૂમી રહ્યો છું. મને ક્યાંય
શાંતિ મળી નથી. આ ટોળાના પ્રભુ કે શાસ્ત્રોના પ્રભુ,
મારા પ્રભુ નથી. મારા પ્રશ્નોનો એમણે કદી જવાબ
વાળ્યો નથી. મને કદી સાન્ત્વન આપ્યું નથી. અન્તે
દેવી પ્રાણુવાયુ મને સાંપડ્યો છે, સાચી મનુષ્યસૃષ્ટિનાં
મને દર્શન થયાં છે.

કંદર્પ : અરે રે, મનુષ્યહૈયું મનુષ્યને દગો દે, એ પણ ભયંકર છે.
મિત્ર, અંધ તૃષ્ણા એનો ધર્મ અને ત્યારે, એના દેવોના
સિંહાસને કલ્પના ચઢી બેસે છે. પેલાં કુમાશભર્યાં વાદળ-
વૃંદમાં પોઢી ગયેલો ચંદ્રમા અમર સત્યની સાચી
સાખ નથી પૂરતો ? વળી પાછો કાલે નમ્રદિવસ ઊગશે.
બૂખ્યું માનવટોળું, હજારો જાળ બિછાવી, પાણું ફરીથી
જીવનસાગર ઉભેયવા માંડશે. જગતને ત્યારે આ બધો તસ્ના-

મયી રાત્રિ ભાગ્યે જ યાદ આવશે. નિંદ્રા, છાયા ને બ્રાંતિ
ભરી અસાર માયામાં જગત વિલીન થશે. કાંઈ મોહક
વનિતાનાં બ્રામક સૌંદર્યથી વણાયલી જદુઈ જળ પેઠે, એ
સત્યના શૃંગે પહોંચી શકે ખરું ? તારી કલ્પના પાંખે
પ્રગટેલો માનવપંથ અંગારજરતા મધ્યાહ્નની કારમી તૃષા
સંતોષી શકશે ?

ત્રિયકાન્ત : અરે રે, એની તો મને ગમ પશુ નથી.

કંઠપ : તો તારી સ્વપ્નસૃષ્ટિમાંથી જગત થા. આગળ નજર કર.
યુગયુગાંતરથી વસ્તીથી ઉભરાતું આપણું આ પ્રાચીન વતન.
આજે એ ભડકે બળી રહ્યું છે. મૃત્યુ જળ પર ભડતાં પંખી
પેઠે, આવતા વિનાશ પર આપણા વડવાઓના આત્મા
વાયુવિહાર કરી રહ્યા છે. આ તે કાંઈ ઝોલાં ખાવાનો
સમય છે ? રાત અધારી છે. શત્રુઓ રાજદ્વાર ખટ-
ખટાવે છે. માયામાં મુઝાયેલો માનવી પોતાના બંધુઓનાં
જ ગળાં કાપવા તૈયાર થયો છે.

ત્રિયકાન્ત : લોહી માટે એવે સમયે હું જરૂર તારી પકાળે છું.

કંઠપ : હું તો જાઉં છું.

ત્રિયકાન્ત : ક્યાં ? ક્યારે ? શા માટે ?

કંઠપ : દૂર દેશાવર. ઉછીનાં લશ્કર લાવવા. આ દાવાનળ લોહી
માગે છે.

ત્રિયકાન્ત : આપણું સૈન્ય ક્યાં નથી ?

કંઠપ : એમની સહાયની આશા નકામી છે. અત્યારથી જ
પતંગિયા પેઠે, તેઓ અગ્નિશિખામાં ઝંપલાવી રહ્યા છે.
એ મૂખ જીવોની ગર્જનાઓ તને નથી સંભળાતી ?
આખું ગામ ગાંડું બન્યું છે. પોતાના પવિત્ર ધર્મની
ચિંતા પર એ મહોત્સવ દીમોટ બધાની રહ્યું છે.

પ્રિયકાન્ત : જવાનો નિશ્ચય જ કર્યો હોય તો મને પણ તારી સાથે લેતો જા.

કંઠપ : ના તું અહીં રહે. ચોમેર ધ્યાન રાખજો. અહીંની પરિસ્થિતિની મને ખબર આપજો. પણ આ જુઠ્ઠાણના નાવિન્યથી, તારું હૈયું અવળે માર્ગે દોરવાઈ ન જાય, એ સંભાળજો.

પ્રિયકાન્ત : આ ભલે જુઠ્ઠાણું નવીન હોય પણ આપણી મૈત્રી તો પુરાણી છે ને ? છેક જન્મથી આપણે સાથે ઉછર્યા છીએ. આજે પહેલી જ વાર આપણે છૂટા પડીએ છીએ.

કંઠપ : ને છેલ્લી જ વાર આપણે છૂટા પડીશું. આધીના આગમને મજબૂત અંધનો પણ વફૂરી જાય છે. ભાઈ ભાઈ ને મારે છે. મિત્ર મિત્રને સામે પક્ષે જઈ બેસે છે. આજે અંધકારમાં હું પ્રયાણ કરું છું. ને કોઈ અંધારી રાત્રિએ જ પાછો આવીશ, ત્યારે દીપક પ્રગટાવી મારો મિત્ર મારી વાટ બોધે રહ્યો હશે, એવી આશાભર્યો હું વિદાય થાઉં છું.

[જાય છે.]

[રાજ અને રાજકુમાર રાજઝરુએ દેખા દે છે.]

રાજ : દીકરીને હૃદયાર કર્યા વિના છૂટકો નથી ?

કુમાર : મુલતવી રાખવાનાં માઠાં ફળ.

રાજ : ઉતાવળો થા મા. મારું કર્તવ્ય હું ચૂકીશ એવી શંકા ન કર. કુમારીને હું દેશવટો દેવાનો જ છું.

[કુમાર જાય છે. રાણી પ્રવેશ કરે છે.]

રાણી : રાજજી ! એ ક્યાં ગઈ ? મારાથી પણ આપે એને છૂપાવી દીધી ?

રાજ : કોણ ક્યાં ગઈ ? એને છૂપાવી ?

માલિની

૧૦૫

રાણી : માલિની !

રાજા : કેમ ? કેમ ! માલિની એના ખંડમાં નથી ?

રાણી : ના. મને એ ન જડી. તમારા સૈનિકો ને ખોલાવો. આખા નગરમાં તપાસ કરાવો. અરે, ઘરે ઘર જોઈ વળો. નાગરિકો એને ઉપાડી ગયા છે. અધાને દેશનિકાલ કરો. રાજકુમારીને પાછી ન વાળે ત્યાં સુધી આખું ગામ તારાજ કરાવો.

રાજા : એને હું પાછી વાળીશ, ભલે રાજ્યનો વિનાશ થાય.
[સજગતી મશાલો સાથે માલિની, બ્રાહ્મણો ને સૈનિકો પ્રવેશ કરે છે.]

રાણી : મારી દીકરી ! હવે તને હું આપતી પણ અળગી નહિ કરું. બેટા ! મને મૂકીને તું ક્યાં જતી રહી હતી ?

બીજો બ્રાહ્મણ : એના પર ન છેડાશો. મહારાણી બા, અમને આશીર્વાદ દેવા એ તો અમારે આંગણે પધાર્યાં હતાં.

પહેલો : રાજકુમારી તારા એકલાનાં છે ? આ અધાનાં નહિ ?

બીજો : ઓ માતાજી, અમને વિસારી મૂકશો નહિ. જીવનસાગર તરી પાર ઊતરવા, આપ તો અમારાં ધ્રુવતારક છે.

માલિની : તમારે માટે મારું દ્વાર પણ હવે તો સદા માટે ઉધાડું છે. રાજમહાલયની આ દિવાલો હવે કદી થે આપણી વચ્ચે અંતરાય રૂપ થશે નહિ.

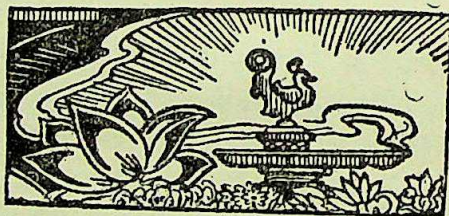
બ્રાહ્મણો : પરમ સૌભાગ્ય. જનની જન્મભૂમિનો જય.

[નય છે.]

માલિની : માતા, બ્રાહ્મ જગતને મેં તારે આંગણે આપ્યું છે. મારા દેહનાં અંધન છૂટી ગયાં જણાય છે. સમગ્ર વિશ્વ

રાજા : હવે ભેટા, હવે તારે કદી યે રાજમહાલયની બહાર જવું નહિ પડે. આખા જગતને તું તારી સમીપ જ નોતરજે. તારી માતા સર્વદા તને સાથ આપશે. બીજા રાત્રિ નિરીક્ષણની તૈયારી છે. અહીં બેસ. જરા શાન્ત થા. આ ચૈતન્ય ઝરતું છવન તારા નયનોની નિદ્રા પથ્થુ ઉડાડી મૂકે છે.

માલિની : (માતાને આલિંગન આપી) મા, હું ચાકી ગઈ છું. મારું શરીર કમ્પે છે. વિશ્વ કેવું વિરાટ છે ? માતા, કોઈ ગીત મા. તારી ગોદમાં મને નિદ્રાવશ થવા દે. મારાં નયનોમાં આંસુ ઉભરાય છે. મારા હૈયે વિષાદવાદળ ઉમટી રહ્યા છે.

[૨]

(રાજમહાલયનો ઉદ્યાન)

(માલિની અને પ્રિયકાન્ત નજરે પડે છે.)

માલિની : તમને હું શું કહું ? મને દલીલ કરતાં આવડતું નથી. તમારા અંથો મેં વાંચ્યા નથી.

પ્રિયકાન્ત : વિદ્યાના વેદીઆઓમાં હું પાંડિત લેખાતો હોઈશ. એ અંથો ને દલીલો હવે મેં અળગી કરી છે. રાજકુમારી, મને તો આપજ માર્ગદર્શન દો. દીપકના પડછાયા પડે હવે હું આપને જ અપારાધી થઈશ.

માલિની : પરંતુ ભૂદેવ, તમે પ્રશ્ન કરો છો ત્યારે મારી બધી જ શક્તિ ક્યાંય હરાઈ જાય છે. તમને શો ઉત્તર દેવો તેની પણ મને ગમ પડતી નથી. તમે સંપૂર્ણ છો છતાં મને શું પૂછવા આવતા હશે ? ખરેખર, આ એક અજબ કાયદો છે.

ત્રિયકાન્ત : તમારી પાસે હું જ્ઞાન મેળવવા નથી આવ્યો. હું તો મારું બધું જ્ઞાન ભુંસી નાખવા માગું છું. ગિરિશૃંગે પહોંચવા માર્ગો ઘણા છે, માત્ર દીપક જ નથી.

માલિની : અરે રે, જેમ જેમ તમે પૂછતા જાઓ છો તેમ તેમ મને મારી ગરીબાઈનું જ્ઞાન થતું જાય છે. કોઈ અગમ્ય વીજ્યમકાર પેઠે, આકાશમાંથી ઊતરી આવી, મારા હૈયાને અજવાળી જતો એ મધુર સ્વર, ક્યાંથી સંભળાયો ? તે દિવસે તમે કેમ ન આવ્યા ? શંકાને સ્થાન જ ન રહેત. એ દિવસે પહેલી જ વાર દુનિયાને મેં સગી આંખે જોઈ. એટલે મારું હૈયું ડરપોક બની ગયું. આ વિરાટ માનવનૌકાનું સુકાન હું શી રીતે ગ્રહણ કરું ? હું એકલવાળી છું. વિશ્વ વિરાટ છે. તેમાં એક દિશામાંથી રાજમાર્ગો ઊતરી આવી, બીજી જ પળે અદશ્ય થઈ જાય છે. તમે સમજી છો, મારી વહારે ધાવ.

ત્રિયકાન્ત : તમારી વહારે ધાનાર ! હું કોણ ? તમને સહકાર આપવામાં જ હું તો મારું ધન્ય ભાગ્ય સમજીશ.

માલિની : જીવનના સર્વ પ્રવાહોને ચંભાવી દેતી નિરાશાની ધડી માનવજીવનમાં કદી કદી આવે છે. માનવવૃંદથી ઘેરાયેલી હું આત્માનો અવાજ સંભળવા મથું છું, ત્યારે મને ડર લાગે છે. શૂન્યતાની એવી પળે, તમે મારી પડખે રહેજો.

પ્રિયકાન્ત : એની બધીજ તૈયારી હું કરી રાખીશ. મારા હૈયાને સાદું ને પવિત્ર બનાવીશ. મનમાં શાંતિ ધારીશ. તમારી સેવામાં એકાગ્ર થઈશ.

[પરિચારક પ્રવેશ કરે છે.]

પરિચારક : રાજકુમારી, નાગરિકા આપનાં દર્શનને આવ્યા છે.

માલિની : અત્યારે નહિ. ક્ષમાચાચના સાથે એમને વિદાય કરો. મારા થાકેલા દિલને અત્યારે વિરામની જરૂર છે.

[પરિચારક જાય છે.]

કહો. મને તમારા મિત્રની વાત કહો. તમારું જીવન અને એના કાયદા હું સમજવા માગું છું.

પ્રિયકાન્ત : કંદર્પ મારો મિત્ર છે, બન્ધુ છે, મારો ગુરુ છે. એનું મન મજબૂત છે. જન્મથી જ મારું હૈયું હંમેશાં શંકાશીલ રહે છે, છતાં એણે સદાય મને હૈયા સરસો રાખ્યો છે. ચંદ્રકલંક પેઠે એણે મને નભાવ્યો છે. નૌકા ગમે તેવી વજ્રક્ષેપ હોય છતાં, એના તળિયામાં એક નાનકડું છિદ્ર પડે તો, એ ડૂબી જાય છે. કંદર્પ ડૂબે એવા વિધાતાના લેખ હતા.

માલિની : તમારાથી ?

પ્રિયકાન્ત : હા. તે દિવસે પ્રજાનું બંડ જાગ્યું હતું તમારા તેજસ્વી મુખમંડલના દર્શનને એ લલિત બની શમી ગયું. તમારા સ્પર્શે હવામાનને લાગેલા સંગીતે એને શાન્ત થયું. પરંતુ એક કંદર્પ ફક્ત અચલ રહ્યો. એ પરદેશ વિદાય થયો, પરદેશી લશ્કરની કુમક મેળવવા. વારાણસીની આ પવિત્ર ભુમિ પરથી તમારા નવા પંથનો ઉચ્છેદ કરવા. એ વિદાય થયો પણ મને એણે પાછળ મૂક્યો. પછી તો શું થયું એ આપ જાણો છો. નવો અવતાર

દહ, આપે મને એક નવી જ સૃષ્ટિનાં દર્શન કરાવ્યાં છે. “ જીવ માત્ર પ્રત્યે સદ્ભાવ ” જમાના જીનું એ સૂત્ર હતું. એતો તમે મને સાક્ષાત્કાર કરાવ્યો. કોઈ અગમ્ય વીજ્યમકાર પેઠે, એ મારી નજરે પડ્યું. મારું દિલ મારા મિત્રને પોકારી રહ્યું. પણ એ તો દૂર પડ્યો હતો. એને હું શી રીતે પહોંચી વળું ? મેં તમારો માર્ગ અપનાવ્યો. પછી એનો પત્ર આવ્યો. વિદેશી લશ્કરે લઈ એ આવી રહ્યો છે. નવા પંથને એ જીંસી નાખવા માગે છે. એ તમારો જીવ લેવા ચાહે છે. મારાથી ન રહેવાયું. મેં રાજીજીને એનો પત્ર સુપ્રત કર્યો.

માલિની : તમે કર્તવ્યપંથ ચૂક્યા. શા માટે ? પ્રિયકાન્ત, તમારામાં બચસંચાર શું કામ થયો ? કંદર્પ ને એના સૈનિકા માટે મારે ત્યાં ક્યાં જગા નહોતી ?

[રાજ પ્રવેશ કરે છે.]

રાજ : પત્યું, પ્રિયકાન્ત, અણીની પળે હું ત્યાં જઈ પહોંચ્યો. કંદર્પ અને એના સૈનિકાને મેં ખરાબર આંતરી લીધા. એક ક્ષણનો ય વિલંબ થયો હોત તો વંજપાત થાત. નિદ્રામાં જ અમે સૌ ભરખાઈ જાત. પ્રિયકાન્ત, ખરી પળે તું અમારી વહારે ધાયો.

પ્રિયકાન્ત : પ્રભુ, મને ક્ષમા કરો.

રાજ : રાજકૃપા કદી મેં મિથ્યા જતી નથી. પ્રિયકાન્ત, દિલ રહાય તે માગી લે. કહે, તારી શી ઇચ્છા છે ?

પ્રિયકાન્ત : હવે મારે ઇચ્છા જેવું કંઈ રહ્યું જ નથી. દ્વારે દ્વારે બિદ્યા માગતાં ય હવે મને મુક્તિ મળવાની નથી.

રાજ : પણ એવું મન બાળે છે, શા માટે ? હું જ તને એક રાજ જમાવી આપું.

ત્રિયકાન્ત : પણ મારે રાજ જોઈતું નથી ને !

રાજ : સમજ્યો, કયા ચંદ્ર તરફ તું હાથ પ્રસારે છે એ હવે મારી ધ્યાનમાં આવ્યું. ઓ ઘેલા યુવાન, તને કદાચ એ અશક્ય લાગતું હશે. છતાં માગ. આમ મૂઠ ક્રમ બની ગયો છે ? માલિનીની હદપારી માટે તું ખૂબો પાડતો હતો, એ દિવસ વિસરી ગયો ? તારે માલિનીને હદપાર કરવી છે ને ? બલે. બેટા માલિની ! આ યુવાને તને જીવતદાન દીધું છે. એ ઋણ તારે ચુકાવે જ છૂટકો છે.

ત્રિયકાન્ત : ખસ કરો, કૃપાનિધાન, ખસ કરો. આવી વાતો જવા દો. જીવનભર તપશ્ચર્યા આદરી, મહત્વાકાંક્ષા પાર પાડનાર ધણા ય વીરલા પાક્યા છે. એવા એકમા મારી ગણત્રી થશે તો હું મારું મહા ભાગ્ય સમજીશ. પરંતુ દગાના ઈનામ તરીકે, મારે મારી મનોકામનાની સિદ્ધિ નથી જોઈતી. દેવી, તમે વિરાટ છો. શાંતિ ને વૈભવની તમને કમીના નથી. કોઈ ગરીબ આત્માની છૂપી ઝંખનાનો તમને ક્યાંથી ખ્યાલ હોય ? જગતના પ્રત્યેક જીવ માટે તમારામાં દયાભાવ ઉભરાય છે. એથી વધારે તમારી પાસે માગવાનું મારે શું બાકી રહ્યું છે ?

માલિની : આપુજી, આપ રાજકદીને શો દંડ દેવાના છો ?

રાજ : દેહાન્તદંડ.

માલિની : ના. એની હું માફી ચાહું છું.

રાજ : એક બંડખોરને માફી, બેટા ?

ત્રિયકાન્ત : માફી નહિ, રાજજી, એનો ન્યાય કરો. આપને દંડ દેવા એણે આક્રમણ આદ્યું ત્યારે એણે પણ આપનો ન્યાય કયો હતો. આપનું રાજ્ય લૂંટવા એ નહોતો આવ્યો.

માલિની

૧૧૧

માલિની : એનો જીવ બચાવો, આપુજી ! એણે તો આપને ભયંકર આપત્તિમાંથી ઉગારી લીધા છે. એને ક્ષમા આપી, મૈત્રીની ગાંઠે બાંધો.

રાજા : તું શું કહે છે ? પ્રિયકાન્ત, શત્રુને મિત્ર બનાવું ? એ મિત્રોને ભેગા કરું ?

પ્રિયકાન્ત : આપ જેવા મહારાજાને એ જ શોભશે.

રાજા : ભલે યોગ્ય સમયે તે થઈ રહેશે. તમને તમારો મિત્ર મળી જશે. પરંતુ રાજાની ઉદારતા એટલેથી પૂરી થતી નથી. તમારી કલ્પનાને ટપી જાય એવું કંઈક મારે તમને આપવું જોઈએ. બદલા તરીકે નહિ. મારી અનોખી ભેટ તરીકે તેં મારું દિલ જીતી લીધું છે. એટલે મારું દિલ પોતાનો સર્વોત્તમ વેલવ તારે માટે ન્યોચાવર કરવા ચાહે છે. ખેટા, માલિની ! આટલી બધી લજ્જા તારામાં ક્યાંથી આવી ? તારા અરુણ પ્રકાશમાં ગુલાબી છાંટ જ નહોતી. એ પ્રકાશ તો શ્વેત ને તેજસ્વી હતો. આજે અશ્રુનું કુમાશભયું આવરણ તારા માનવનયનને મધુર સ્પર્શ કરી રહ્યું છે, (પ્રિયકાન્તને) જિભા યાઓ, નાજક આવો. તમને આલિંગન દઉં. આજે મારે હૈયે મને સુખનું દર્દ છે. એક ક્ષણભર મને માલિની સાથે એકાન્તમાં રહેવા દો.

[પ્રિયકાન્ત જાય છે.]

આજે મારું સંતાન મને સાંપડ્યું હોય એમ મને લાગે છે. એ આકાશનો ઝળકતો સિતારો નથી પણ પૃથ્વી પર ખીલી ઉઠેલું મૃદુલ પુષ્પ છે. મારી દીકરી, મારી હૃદયધાર—

[પરિચારક પ્રવેશ કરે છે.]

પરિચારક : કેદી કંદર્પ હાજર છે.

રાજા : એને અંદર લાવ. (કંદર્પને આવતો જોઈ) આ આખો. એનાં ચક્ષુ કેવાં સખત છે? એનું મસ્તક કેવું પાછળ ઉછાળેલું છે? એના લાલપ્રદેશ પર કોઈ સંદિગ્ધ વિચાર હાયા રમી રહી છે. ઝંઝૂમી રહેલા જાણે તુફાનનું કાષ્ઠ મહાવાદળ આકાશમાં અંતરિયાળ થંભી રહ્યું હોય, એમ.

માલિની : એનાં અંગો પર શૃંગલાઓ પણ લજ્જા અનુભવે છે. મહત્તાનું અપમાન એ અવમાનનું જ અપમાન છે. અંધનને તુચ્છકારતા દેવપુરુષ જેવો, કેવો એ શોભી રહ્યો છે?

[શૃંગલાખંડ કંદર્પ પ્રવેશ કરે છે.]

રાજા : આપને મારે શો દંડ દેવો ?

કંદર્પ : પ્રાણદંડ.

રાજા : ના. હું તમને છૂટા કરું છું.

કંદર્પ : તો મારું અધુરું કાર્ય પૂરું થશે.

રાજા : જીવનપ્રેમ વધુસી ગયો છે કે શું? તમારી શી ઈચ્છા છે? તમારી છેલ્લી ઈચ્છા હું જરૂર પૂરી કરીશ.

કંદર્પ : મારે મારા મિત્ર પ્રિયકાન્તને મળવું છે.

રાજા : [પરિચારકને] પ્રિયકાન્તને બોલાવ.

માલિની : આ પુરુષના વદનતેજનો મને ડર લાગે છે. આપુણ, પ્રિયકાન્તને ન બોલાવશો.

રાજા : તારો ભય વૃથા છે.

[પ્રિયકાન્ત પ્રવેશ કરી, કંદર્પ બાણી બંધ છે.]

કંદર્પ : બસ. દૂર રહે. તું મારી નજીક આવે તે પહેલાં આપણે આપણો હિસાબ ચકવી લઈએ પછી મિત્રસ્નેહનાં

આલિંગન. નજીક આવ. મને ઝાઝું ખોલતાં નથી આવડતું. મારી પાસે ઝાઝો સમય પણ નથી. આજે મારી કસોટી પૂરી થઈ છે. પણ તારી કસોટી હજી બાકી છે. ખોલ, તેં આ શું કયું? કેમ કયું?

પ્રિયકાન્ત : મેં કાંઈ જ ખોટું નથી કયું. પરંતુ મિત્ર, તને એ નહિ સમજાય. મારા કર્તવ્યપથે મેં મારા સ્નેહનું બલિદાન દીધું છે.

કંઠપ : સમજ્યો. પ્રિયકાન્ત, માલિનીના વદન પર ચમકતી તેજ રેખા મેં દીઠી છે. માલિનીના દિલની વાત એ તેજરેખા સ્પષ્ટ સમજાવી જાય છે. એ નયનોની વેદીમાં તેં તારા મિત્રધર્મનું બલિદાન દીધું છે, તારી જન્મભૂમિનો તેં દ્રોહ કર્યો છે, ને એ દ્રોહના પાયા પર, તેં આ નૂતન ધર્મ સ્થાપન કર્યો છે, એમ તું માને છે !

પ્રિયકાન્ત : તારી વાત સાચી છે. મિત્ર, એ સ્ત્રી સ્વરૂપે મારો ધર્મ સંપૂર્ણ બન્યો છે. તારાં શાસ્ત્રોનાં થોથાં આજ સુધી મને કાંઈ જ શીખતી શક્યાં નહોતાં. એ નયનોની જ્યોતિએ મેં તારાં શાસ્ત્રો ઉકેલ્યાં. સૃષ્ટિના સર્જનગ્રંથ મેં વાંચ્યા. એનું સાચું રહસ્ય પારખ્યું. ત્યાં સ્નેહ ને માનવતા નિહાળી. માતાના વાતસલ્યમાંથી મને એની પ્રેરણા મળી. મારા બાલહૃદયમાં ધર કરી, એ પાછી વળી. દાતાના દાનસ્વરૂપે એ અવતરી. સ્વીકારના હૈયામાં એ પુનઃ પ્રગટ થઈ. અનંત માનવતા દાખવતા એ ધર્મનું અંધન મેં સ્વીકાર્યું. એ જ્યોતિર્મય મુખકમલમાંથી મારાં નયનોએ અમૃતપાન કયું.

કંઠપ : મેં પણ એક વાર એ મુખમંડલ પર મીટ માંડી હતી.

મને પણ એના ધર્મનાં દર્શન થયાં હતાં. માનવ-
હૃદયને સ્વર્ગપંથ બતાવતાં, જાણે સ્ત્રી સ્વરૂપે ધર્મ
ઉપસ્થિત થયો હતો, એમ મને પણ લાગ્યું હતું. ધડીબર
જાણે હૃદયસંગીત જામી ગયું. મારા સમગ્ર જીવનની
આશાઓ જાણે નવકુસુમિત થઈ, માયાનાં બંધન
વિઝાડી દૂર દૂરના સ્વર્ગીય પંથે પ્રયાણ કરી રહી. છતાં
ધીરજથી મેં નાલાયકોનું અપમાન વેઠ્યું. તારો વસમો
વિયોગ પણ વહોરી લીધો. મારા બાલસાથીને અળગો
કર્યો. છતાં એ ગાળામાં તેં શું કર્યું? રાજગૃહોદ્યાનની
મીઠી જાયામાં તેં આશ્રય લીધો. તારા મોહના
સમર્થનમાં, એ નિરાંતના સમયે, તેં એક જુઠ્ઠાણું ઊભું
કર્યું અને એ જુઠ્ઠાણાને તેં ધર્મ માન્યો.

પ્રિયકાન્ત : પણ બન્ધુ, સરાપાર ભિન્ન પ્રકૃતિના એ માનવીને પણ
ન સાચવી શકે એટલું બધું આ વિશ્વ સાંકડું છે,
એમ તું માને છે ? આકાશના પેલા અસંખ્ય તારકો
એકમેકના વર્ચસ્વ માટે કદી પણ ઝંઘડતા સાંભળ્યા
છે ? જુદાં જુદાં માનસની જુદી જુદી દુનિયામાં જુદીજુદી
દીપજ્યોતિ પોતપોતાના વિવિધ ધર્મ ન પ્રગટાવી શકે ?

કંઈ : એ બધા ખાલી શબ્દો છે. સત્યાસત્ય એક બીજાને પડખે
શાંતિથી વિહરે એનું આ વિશ્વ વિશાળ નથી. માનવજીવન
માટે રોપાતા ધાન્યને બદલે કંટક ઉછેરવામાં આવે,
એવો સર્વપ્રેમી સ્નેહ હજી દીઠો નથી. મૈત્રીની મજબૂત
દ્વિવાલ વિશ્વાસઘાતથી ધરાશાયી થવા દે, એટલી વિરાટ
ઉદારતા હજી મેં જાણી નથી. ધર્મનું રક્ષણ કરતાં એક
બીજાને મારવાનો એકબીજાને મારવાનો એકબીજાને મારવાનો બીજો

લક્ષ્મી ને વિખ્યાતિમાં મહાલે, એવી કદપના મેં કરી
 નથી...ના. ના. વિશ્વ હજી એટલું પથ્થરહૃદયી નથી
 બન્યું. આવી ભયંકર વિચિત્રતાઓ જરા પણ વેદના
 વિના વધાવી લે, એવી આ દુનિયા નથી.

પ્રિયકાન્ત : (માલિનીને) હૃદયેશ્વરી, તારા નામે આ સર્વ અવમાને
હું ગળી જઈ છું. કંદર્પ, તારા ધર્મ માટે તું પ્રાણાર્પણ
કરે છે. પણ જો. હું એથી પણ આગળ વધું છું. મારા
જીવન કરતાં મારે મન તારો પ્રેમ અધિક છે.

કેંદ્ર ૫ : બકવાદની જરૂર નથી. યમના દરબારમાં પ્રત્યેક સત્યનું પારખું થવું ઘટે છે. યાદ છે બન્ધુ ! વિદ્યાર્થીજીવનના એ મનોરમ દિવસો ! રાતોની રાતો આપણે ચર્ચા કરી ચાકતા ને છેવટે સવારે ગુરુજી સમક્ષ આપણો કાયડો રજૂ કરતા ને ગુરુજી અંતિમ નિર્ણય આપતા. એવું સવાર આજે પણ ઉગવા દે. ત્યારે આપણે સાથે એ અંતિમ ભૂમિ પ્રત્યે પ્રયાણ આદરીશું. આપણા અશ્રો લઈ યમરાજને શરણે જઈશું. હર ધડી પલટાતાં શંકાનાં વાદળો યમલોકમાં એક ક્ષણમાં જ વિખરાઈ જશે. અનન્ત સત્યના ઉન્નત ગિરિ-શૃંગો આપણી નજરે પડશે. ત્યારે આપણે ખે મૂર્ખાં માનવો એક બીજા પ્રત્યે માટ માંડીશું ને હસીશું. પ્રિય મિત્ર, તારું સર્વશ્રેષ્ઠ ને અમર તત્વ તું યમરાજને ચરણે ધર.

પ્રિયકાન્ત : જેવી તારો ધ્રુવ.

કંઈપી : તો આવ. તને હૃદયસરસો ચાપુ. તારા સાથીથી તું
અનન્ત ભવાટવીમાં વિખૂટો પડ્યો હતો. હવે આપણે
સ્નેહીજનનાં ચિરંતન મિલન ઉજવીએ : એને યમરાજની

૧૧૬

માલિની

[કંઠર્પ પ્રિયકાન્તને સુખલાને પ્રહાર કરે છે :
પ્રિયકાન્ત ધરણી પર ઢળી પડે છે.]

કંઠર્પ : (પ્રિયકાન્તના મૃતદેહને આલિંગન કરી, બલા થઈ) રાજાજી,
હવે તમારા કાંસીગરને બોલાવો.

રાજા : મારી તલવાર કયાં ?

માલિની : બાપુજી ! ક્ષમા. ક્ષમા !

रथयात्रा

પાત્રો

પ્રધાન

પુરોહિત

ધનપતિ

શુદ્ર સરદાર

કવિરાજ

નાગરિકો, સૈનિકો, સેવકો, શુદ્રો, વગેરે.

નોંધ

પાંચ મુખ્ય પાત્રો : વ્યક્તિગત ગુણો દર્શાવતાં વસ્ત્રપરિધાન કરીને આવે. ચાર પાત્રો નાગરિકો, સૈનિકો, સેવકો અને શુદ્રોના જુદાં જુદાં સ્વરૂપે, જરૂર પડે રજુ થાય.

રથયાત્રાનો રથ નિયતસ્થાનેથી જ ઊપડે છે, એ સ્થાનનું એક જ દર્શક ખડું કરવાનું છે. રંગભૂમિ પર રથ કે દોરડું કે કોઈ પણ ક્રિયા બતાવવાની જરૂર નથી.

પરિચય

રથયાત્રાનો દિવસ છે. દોરડાં બાંધી રથને ખેંચતા ખેંચતા આખા જામમાં ફેરવવાનો નિયત કાર્યક્રમ છે. આજે વહેલા પ્રભાતે રથ ઊપડતો નથી ને એ હકીકત ચર્ચાનો વિષય બની છે.

અર્વાચીન જગતચર્ચા ઉપર રચેલું કવિતું આ સુંદર રૂપક છે. અગાઉ જગત બ્રાહ્મણોના તથોબલે ચાલતું. પછી ક્ષત્રિયની તેજ તલવાર ચમકી. પછી વારો આવ્યો વૈશ્યનો અને કલિકાલમાં શૂદ્રોનું મહત્વ વધ્યું છે. એ ધ્વનિ છે. છેવટે કવિ બધા માનવજીવોને સાથે મળી આગેદ્ય કરવાની જીવન ફિલસૂફી સમજાવે છે.

રથયાત્રા

૧

[પહેલો બિપડતાં રાજમાર્ગ પર રથની પ્રતીક્ષા કરતું નાગરિકોનું ટાળું નજરે પડે છે: રથ પ્રેક્ષકોની દૃષ્ટિમર્યાદાથી દૂર છે] .

પ. નાગરિક : રથયાત્રાનું પર્વ તો આવી પહોંચ્યું. સૂર્યોદયનો સમય થયો. પરંતુ આ રથ તો ચંબી ગયો છે. રજ માત્ર ચસકતો નથી ને? આ સંકટ કાને પાપે?

બીબો : ગમે તેનો દોષ હોય. કદાચ કાઠનો ય દોષ ન હોય. રથને થાક લાગ્યો હશે. એને વિશ્રાન્તિની જરૂર હશે.

પહેલો : છટ્ટ, રથને તે વળી થાક લાગતો હશે? આમ કેમ નહશે? સમય વહેતો નથી, એવું કાણ કહી શકશે? સમયનો રથ સદા ચાલુ જ રહે છે. જુઓ, પેલું દોરડું પડ્યું. કેવું દીર્ઘસૂત્રી દોરડું? અસંખ્ય માણસોએ એને હાથમાં લીધું હશે. આમ ધૂળમાં પડેલું ને નિષ્ક્રિય રહેલું તો એને કદી જોયું નહોતું.

ત્રીજો : રથ નહિ ચાલે ને દોરડું ધૂળમાં રગદોળાયા કરશે તો સમગ્ર રાજ્ય પર આક્રાંત આવી પડશે.

બીબો : બાપ રે! એ કેવું બયંકર દેખાય છે? જાણે પાછો વળી

- મીનો : જુઓ, જુઓ, એ હાલે છે.
- પહેલો : આપણે રથ નહિ ચલાવીએ તો એ પોતાની મેળે ચાલશે. પણ એમ થયું તો, દેશ પર આક્રમ્ત જ આવવાની.
- મીનો : તો જગતના બધા તૂટી જશે. રથ આપણા પર ફરી વળશે. આપણને કચરી નાખશે. આપણે રથ ખેંચીએ. તો જ એનાં ચક્કો નીચે ન ચગદાઈએ. હવે શું કરીશું ?
- પહેલો : પેલા પુરોહિતને કહો, મંત્રાચાર કરે.
- ખીનો : એમના મંત્રાચારથી રથ નહિ ચાલે. પ્રાચીન કાળમાં તો પુરોહિત રથને પહેલો ધક્કો મારતા. કેવળ મંત્રા ઉચ્ચારી બેસી રહેતા નહિ. આમ એકલા મંત્રાચારથી શું વળશે ?
- પહેલો : એમણે તો ક્યારના ય ધક્કા મારી બેયા. વહેલા પડેાદે. અંધારું હતું ત્યારના એ મથતા હતા. આપણે બધા તો તે વખતે બિંધતા હતા. સવાર થયું. અજવાળે અજવાળે લોકો એકઠા થવા લાગ્યા. એટલે એમણે દોરકું પડતું મૂક્યું ને દૂર જઈ ધ્યાનમાં બેઠા. મંત્રાચાર કરવા લાગ્યા. આ કલિકાલમાં એમનામાં કાંઈ પાણી રહ્યું હોય તો ને ?
- મીનો : આત્મારી ! આ દોરકું તો ધબકવા લાગ્યું. જાણે યુગયુગાન્તરની નાંડી.
- પહેલો : ખરેખર, કોઈ મહાન વ્યક્તિનો સ્પર્શ થશે તો જ આજે રથ બિપડશે.
- ખીનો : એવા કોઈ પુણ્યશાળી જીવની વાટ જોવા બેસીએ તો મંગલ ધડી વીતી જાય. પછી આપણ પામર જીવોનું

મીનો : વિધાતા પામર પ્રાણીઓના કિસ્મતની ખીલકુલ પરવા કરતી નથી.

ખીનો : એટલે દુનિયા સાધુ પુરુષો માટે જ સર્જાઈ છે, એમ ? તો ભગવાન આપણને જન્મ જ શું કરવા આપત ? ના. ના. ઉલટું આપણા જેવા સામાન્ય મનુષ્યો માટે જ આ જગત છે. સાધુપુરુષો તો અકસ્માત અવતાર લે છે. ને ઝાઝું ટકતા પણ નથી. આપણા પાપનો તાપ એમનાથી વેઠાય જ નહિ ને ? તેથી તો એ અરણ્યો ને ગુફાઓમાં ભરાઈ બેસે છે.

પહેલો : એ બધી વાત જવા દો ને. ચાલો, આપણે જ દોરકું ખેંચી જોઈએ. રથ ચાલે છે કે નહિ એનું તો પારખું થશે ? દોરકું તૂટી જશે તો આપણે જરા પછડાઈશું, એટલું જ ને ?

ખીનો : સાધુપુરુષો એકાદ બે હોય છે. આપણા જેવા પામર જીવોની સંખ્યાનો પાર નથી. આપણે બધા જ જો એકમત થઈએ અને રથ ઉપાડવા પુરુષાર્થ આદરીએ તો જરૂર રથ ઊપડે. આપણે એક મતે, એક જૂથે, કામ કરતા નથી, તેથી જ રથ ખસતો નથી. કાંઈ અસાધારણ વ્યક્તિ પ્રગટ થાય, એની આપણે વાટ જ જોયા કરીએ છીએ.

મીનો : પેલું દોરકું હાથ્યું કે શું ? અહ્યા, ગમે તેમ બોલતાં વિચાર કરજો. આ તો દેવનું કામ. કુકું પડ્યું તો આવી જ બન્યું સમજો.

પહેલો : શાસ્ત્રો કહે છે કે પહેા ફાટતાં, પહેલી જ પુણ્ય થડીએ, પુરોહિતે આવી પ્રથમ રથ ઉપાડવો, પછી આલે

રાજા, આજે બન્ને જણ પોતપોતાનો ધર્મ ચૂક્યા છે.
હવે ત્રીજો વારો થાનો છે ?

[સૈનિકો પ્રવેશ કરે છે.]

સૈનિકો : શરમ છે, શરમ. રાજાએ દોરકું ઉપાડ્યું અને આપણે
હજીરો સૈનિકોએ સાથ આપ્યો પરંતુ રથનું ચક્ર ન
ચસકયું તે ન જ ચસકયું.

ખાંભે : આપણે ક્ષત્રિય છીએ. શુદ્ર જેવા અસ્વાત્માઓ નથી. આપણે
તો રથ પર વિરાજવાનું. આપણે રથ ખેંચવાનો નહિ.

મીંખે : બહુ થાય તો રથ તોડવાનો. મારા હાથ તો પરશુ
પકડવા સજવળો રહ્યા છે. એમ થાય છે કે ક્યારે આવા
રથના લુકા ઉડાવી દઉં ! મને કાણ રોકે છે, એ તો જોઉં.

નાગરિકો : પરંતુ વીરશ્રેષ્ઠ, આપે જે શસ્ત્રો ધારણ કર્યાં છે, એથી
રથ ઊપડશે નહિ, તેમ એના લુકા પણ નહિ થાય.
જ્યોતિષાચાર્યની ભાવિષ્યવાણી આપે સાંભળી જણાતી નથી.

સૈનિક : શું કહે છે ? એ બ્રાહ્મણભાઈ.

નાગરિક : એ તો ત્રેતાયુગની વાતો કરે છે.

સૈનિક : ત્રેતાયુગમાં જ વાનરોએ લંકા ભડકે આળી હતી.

નાગરિકો : ના ના. એ વાત નહિ.

સૈનિક : ત્યારે રામે વાલીનો વધ કર્યો, એ યુગની વાત કરો છો ?

નાગરિકો : લગભગ એવામાં જ. એક શ્વેદ આધ્યાત્મિક સિદ્ધિ પ્રાપ્ત
કરવા તપશ્ચર્યા આદરી હતી. એથી દેવો ક્રોધાયમાન
થયા હતા. એ તો શ્રી રામે એ શુદ્રનું મસ્તક છેદી
નાખ્યું, ત્યારે જ શાંતિ થઈ.

ખાંભે સૈનિક : હવે એવો કરો જ ભય નથી. હવે તો બ્રાહ્મણો પણ
તપશ્ચર્યા બૂલી ગયા છે. ત્યાં શુદ્રોની તો વાત જ શી કરવી ?

નાગરિકો : આપણા કેટલાક શસ્ત્રોએ શાસ્ત્રોનો છૂપો અભ્યાસ કરવા માંડ્યો છે. એ પ્રયત્નમાં પકડાઈ જાય તો “ અમે પણ મનુષ્ય છીએ ” એમ તેઓ ફેફરાએ છે. આ પ્રભુ-વિહોણા યુગનો જ એ પ્રભુ હશે. નહિ તો એમના મગજમાં આટલી રાખ હોય જ ક્યાંથી ? આ પછી સમયરથ ચાલે જ શાનો ? રથ થંભી જ જવો જોઈએ. આવા સમયમાં રથ ઊપડ્યો તો સૂર્ય, ચંદ્ર કે આપણી પૃથ્વીની ખેર નથી. એના ચક્રો નીચે બધું જ પીસાઈ જવાનું, જરા વિચાર તો કરો. એક શસ્ત્રનું કેટલું બધું ધમંડ ! મનુષ્ય હોવાનું એમને ય ગુમાન આવ્યું છે. હવે થવા શું બેઠું છે ? કાણ જાણે ?

પ. સૈનિક : આજે શુદ્ધ શાસ્ત્રો વાંચતા થયા. કાલે બાહારો હજી પકડશે, પછી વિનાશ જ વિનાશ, બીજું થાય શું ?

ખા. સૈનિક : તો ચાલો, એ શસ્ત્રને જળમૂળથી ઉખેડી ફેંકી દઈએ. મનુષ્ય કેમ થવાય, એનો જરા સ્વાદ ચખાડીએ

ની. સૈનિક : આ કળિયુગમાં શાસ્ત્રો નકામાં પડ્યા છે. હવે તો માત્ર સુવર્ણદ્રમની જ ખોલબાલા છે. એટલે રાજાઓ ધનપતિને તેડું મોકલ્યું છે. ધનપતિના ટેકા વિના આજે રથ ચસકવાનો જ નથી, એવી એ બધાની માન્યતા બંધાઈ ગઈ છે.

પ. સૈનિક : એક વૈશ્યના સ્પર્શથી રથ ઊપડે, તો આપણે આપણાં શસ્ત્રો ગળે બાંધી, મહાસાગરમાં ડૂબી મરવાનું.

ખા. સૈનિક : આમ રોષે ભરાયે શો લાભ ? આજકાલ બધે જ વૈશ્યની ખોલ બાલા છે. કામદેવનો રથ સુવર્ણદ્રમના સ્પર્શ જ ઊપડે છે. એનું ધનુષ્ય પણ સુવર્ણદ્રમના ખણખણાટ જ ટંકાર કરે છે.

રથયાત્રા

૧૨૫

મી. સૈનિક : તદ્દન સાચી વાત છે. આપણા રાજાજી જ્યાં જાય છે ત્યાં ધનપતિ પણ એમની પડખે જ હોય છે.

પ. સૈનિક : ધનપતિ ભલે ને રાજાજીના પડખે રહે. અન્ને બાબતે તો આપણે છીએ ને ? એટલે આપણાં જ ગીત ગવાવાનાં.

મી. સૈનિક : ગમે તેમ કહો, પરંતુ વાઘ વગાડતી અંગુલિ પરઆજે તો કાણુ વૈશ્યનો છે.

[પ્રધાન અને ધનપતિ પ્રવેશ કરે છે.]

પ. સૈનિક : આ વળી કાણુ આવ્યું ?

ખી. સૈનિક : એમના હીરા કેવા ઝંખકી રહ્યા છે ? આંખ આગળ જાણે આગીઆ ઊડ્યા.

મી. સૈનિક : એમના કંઠે પેલી સુવર્ણમાળાઓ કેવી તગતગે છે ? જાણે ગુલામીની અમોઘ શખલાઓ ! કાણુ છે આ લોકો ?

પહેલો નાગરિક : એ જ આપણા શ્રેષ્ઠીવર્ગ ધનપતિ. એમની પેલી સુવર્ણ સાંકળીઓથી જ એમણે રથ બંધી રાખ્યો છે. એથી જ એ જરાય ચસકતો નથી.

પહેલો સૈનિક : કાનું કામ છે ?

પહેલો સેવક : રાજાજીએ અમારા શેઠને તેડું મોકલ્યું છે. આજે રથને કોઈ ઉપાડી શક્યું નથી. બધા આશા રાખે છે કે ધનપતિના સ્પર્શ માત્રે જ રથ ઊપડશે.

પહેલો સૈનિક : એવી આશા રાખનાર બધા કાણુ છે ? એમને એવી આશા રાખવાનું કાણે કહ્યું ?

ખી. સેવક : આજકાલ જગત અમારા શેઠના સ્પર્શ જ ચાલે છે.

ખી. સૈનિક : આ તલવારને એમના સ્પર્શની જરૂર નથી : તમારે

બીજો સેવક : પણ આપને વેતન કાણુ આપે છે ? જાણુ ખ્યાલ જ ન હોય એમ જ આપ હાંકે રાખો છો, મહેરબાન.

પહેલો સૈનિક : લવારો બંધ કર.

બીજો સેવક : અમારે તો કાંઈ જ બોલવું નથી. બાકી અમારા બોલે જ પૃથ્વી, સાગર ને આકાશનો બધો જ બ્યવહાર ચાલે છે.

પહેલો સૈનિક : તમારા બોલે ? જોયા ન હોય તો મોટા. આ જગતનો બ્યવહાર તો અમારાં સહસ્રમુખી શસ્ત્રોના રણકારે જ નભે છે, સમજ્યા ?

બીજો સેવક : પણ એ રણકે રણકે અમારી જ વાત દશે દિશામાં ગાજતી ફરે છે.

પહેલો નાગરિક : તમારી નકામી માથાઝીક જવા દો ને ! આ જડ લોક પોતાની જીદ છોડે એવા નથી.

પહેલો સૈનિક : અમે જડ ? એટલે ? એટલે તું શું કહેવા માગે છે ?

પહેલો નાગરિક : આપની તલવાર મ્યાન બહાર કાઢો. એટલે તમને જણાશે કે અત્યારે એ પડી પડી કટાઈ ગઈ છે. તમારામાંના કેટલા યે ધનપતિનું લુણુ આધું હશે કે કોઈક પાસેથી સુવર્ણ દ્રમ્મની રુશ્વત લીધી હશે.

પહેલો સેવક : નર્મદાકિનારે તપ કરતા પેલા યોગીને પકડી આણ્યો હતો ને ? એના રૂપશે આ રથ ઉપડવાનો હતો ને ? પછી થયું શું ?

બીજો સેવક : એ લોકો એની ગુફા પર ગયા ત્યારે એ ચત્તોપાટ પડ્યો હતો. એના પગ પચાસન વાળી, ગંદાઈ ગયા હતા. એને ઘણો ય ઢંઢોળ્યો પરંતુ એના પગ સાવ અકડાઈ ગયા હતા. એ ઊભો જ થઈ શક્યો નહિ.

મીને સેવક : પાંસઠ પાંસઠ વર્ષથી પદ્માસન વાળી બેઠેલા પગ અકડાઈ ન જાય તો થાય પણ શું ? પરંતુ એણે કહ્યું શું ?

બીજો સેવક : એ વાતમાં પણ કાંઈ માલ નથી. એની જિદ્દા અણધાર્યો બોલ બોલી પાપ કરી બેસે, એ ભયથી એને પ્રથમથી જ કાપી નાખી હતી. પછી બોલવાનું રહ્યું જ ક્યાં ? એણે માત્ર ધુરકચા જ ક્યું. દરેકે પોત પોતાની મતિ પ્રમાણે એ ધુરકાટનો અર્થ તારવ્યો.

પહેલો સેવક : પછી શું થયું ?

બીજો સેવક : પછી બધાએ થઈ એને ઉપાડ્યો ને રથ આગળ લઈ આવ્યા. પરંતુ એણે દોરડાને સ્પર્શ પણ નહિ કર્યો હોય ત્યાં રથનાં ચક્રો ધરતીમાં જ ખૂંપવા લાગ્યાં.

મીને સેવક : હા. હા. એના સ્વભાવ પ્રમાણે જ. સમયરથ પણ પણ-ઉંડાણમાં જ ઊતરવા લાગ્યો હશે.

પહેલો સેવક : ના રે ના. એના પાંસઠ પાંસઠ વર્ષના ઉપવાસના ભારે કદાચ એમ બનવા પામ્યું હશે. ઉપવાસનો ભાર તે કાંઈ જોવો તેવો હોય છે ? મિચારાં ચક્રોનું એની આગળ શું ગળું ? આપણે એક જ દિવસ ઉપવાસ કરીએ છીએ ત્યાં તો આપણા પગ આપણું કહ્યું જ નથી કરતા ને ?

મીને નાગરિક : અરે, બોળની વાત જ જવા દો ને. આપણા લોકોના અભિમાનનો બોળો જ કટલો વધી પડ્યો છે !

બીજો નાગરિક : એ બોળે તો મનુષ્યને પોતાને જ કચરી મારે. (સેવકને) આજે તમારા ધનપતિનો પણ કેવો વિનિપાત થાય છે એ બોળે મર્વ તો રાજા સવાળનો પણ રહ્યો નથી.

પહેલો સેવક : ભલે, અમે આ ઊભા. રથની સામગ્રી કોણ પૂરી પાડે છે, એ જરા વિચારશો. એ બંધ થાય તો રથ ઊપડે કે ન ઊપડે, એ બધું જ સરખું. ભરેલા પેટે જગતની આખી ચે ઘટમાળ ચાલે છે. ભૂખે પેટે કશું જ ન અને.

[પ્રધાન ને ધનપતિ પ્રવેશ કરે છે.]

ધનપતિ : કેમ પ્રધાનજી, મને કેમ તેડું કયું ?

પ્રધાન : જ્યારે જ્યારે રાજ્ય બીડમાં હોય છે ત્યારે એ બીડ ભાગવા આપને જ ખોલાવીએ છીએ ને ?

ધનપતિ : કોઈ સામગ્રી પૂરી પાડવાનું કામ હોય તો એ મારું કામ. ખોલો, આજે શું કામ પડ્યું છે ?

પ્રધાન : આ રથ ઊપડતો નથી. આપને કાને વાત તો આવી જ હશે.

ધનપતિ : હા વાત તો મળી છે. પણ આજ સુધી આ કામ તો—

પ્રધાન : પુરોહિતજી બળવતા. એ હકીકત મારી બ્યાન બહાર બિલકુલ નથી. પરંતુ પ્રાચીન કાળમાં એ લોકો ભારે તપશ્ચર્યા આદરી, પોતાની પ્રગતિ સાધતા. અને એ પ્રગતિ ટકતી પણ ખરી. આજે એ બધા તમારા દ્વારે અડો લગાવી બેસે છે. પરિણામે જાતે જ જડ બન્યા છે, એ ખીજને શું ગતિમાન કરે ?

ધનપતિ : એ વખતે રાજા અને પ્રધાન પણ ટેકા કરતા, સૈનિકો પણ એમની પડખે રહેતા: બધા ય સાથે મળી દોરડું ખેંચતા ને બધું જ રાગે પડતું. આપણે માત્ર ચક્રોમાં તેલ પૂરવું પડતું. આજે પહેલી જ વાર મને રથ ઉપાડવાનું કહેવામાં આવે છે.

રથયાત્રા

૧૨૯

પ્રધાન : જીએ શેઠ સાહેબ. આ રથ ઉપાડવામાં આપણી સર્વની કસોટી છે. એનાં ચક્રો ચાલુ કરે એ જ જગતનો ખરો શાસનકર્તા છે. પ્રથમ પુરોહિતના બોલે દુનિયા ડોલતી. પછી ક્ષત્રિય, રાજા એ કામ કરતો થયો. નિદ્રામાંથી જાગ્રત થયેલા સિંહ પેઠે, રથ એમના સ્પર્શે છલંગ મારતો. આજે એમના સ્પર્શને એ જરા ય દાદ દેતો નથી. કલમ ને તલવાર આજે નકામાં પડ્યાં છે. બધું જ તંત્ર આજે તમારા હાથમાં છે. તમારા હાથના સ્પર્શે જ દોરડાં જાંચકાશે ને રથ ચાલશે.

ધનપતિ : ભલે, મારાં માણસો પ્રયત્ન કરી જીએ. રથ જીપડશે એટલે હું પણ ટેકા કરીશ. પરંતુ રથ નથી ચસકતો એવો અપયશ લેવા હું તૈયાર નથી.

પ્રધાન : ભલે એમ કરો. પણ હવે વિલંબ ન કરો. શેઠ સાહેબ, આ પ્રજાજનો રથ ઉપડવાની જ વાટ જોઈ રહ્યાં છે. અધાં ઉપવાસી છે. રથ જીપડે નહિ ત્યાં સુધી મોંમાં કોળિયો પણ શી રીતે મુકાય? તમે પ્રયત્ન કરો ને નિષ્ફળ જાઓ, તેમાં શું? એમાં અપયશ જ્ઞાતો? પુરોહિત ને રાજા, પછી તમારો વારો આવે છે ને?

ધનપતિ : એ તો અધા કેન્દ્રસ્થાને વિરાજનાર. અમે તો રહ્યા છેક તળિયે. એમનો ન્યાય એક રીતે થાય. અમારો ન્યાય બીજો ત્રાજવે તોલાય. રથ ન જીપડે તો અમારી આબરૂના કાંકરા થઈ જાય. એ ઉપડે તો ય અમારું આવી બને, કારણ કે અમારું સદ્ભાગ્ય કોઈથી જીરવાય નહિ. તમે અધા ય અમારી પડતી શી રીતે થાય એ જ વાત વિચાર્યા કરો છો.

પ્રધાન : આપણે એ રથ પાછો પાછો પાછો આજે

રથ ઉપાડ્યા સિવાય છૂટકો નથી. આપ વિદ્યંબ કરશે તો રાજ્યમાં બળવો ફાટી નીકળશે.

ધનપતિ : ભલે, પ્રયત્ન કરી જોઈએ. નસીબ ચારી આપે ને હું સફળ થાઉં તો મારા વિરુદ્ધ પ્રચાર ન માંડશે.
(પોતાના સેવકોને) સેવકો, ગળવો જયનાદ. જય સિદ્ધિ !

સેવકો : જય સિદ્ધિ ! જય સિદ્ધિ !

ધનપતિ : જય સિદ્ધિ ! મહાદેવી ! જગદંબા !

સેવકો : મહાદેવીનો જય. જગદંબા સિદ્ધિનો જય.

ધનપતિ : અરે, આ દોરડું તો ચસકતું સરખું પણ નથી, રહેવા દો, મહેનત કરવી. આજે તો દોરડું પણ રથ જોટલું જ સજ્જડ બની ગયું છે. આજે હવે સાધારણ માણસનું આ કામ નથી. [સેવકોને] ચાલો, આપણે બધા જોર કરીએ. મારો મુનીમ ક્યાં ? ચાલો મુનીમ ! એક વાર આપણે બધા ય મથી જોઈએ. જય સિદ્ધિ ! જગદંબા, જય સિદ્ધિ ! (બધા સાથે) જય સિદ્ધિ. ઉઠાવો. ના, ના. બધું જ નકામું છે. દોરડું જાણે ધરતી સાથે જડાઈ જ ગયું છે. દરેક પ્રયત્ને એ જમીન સાથે સજ્જડ થતું જ જાય છે.

બધા : શરમ છે શરમ.

પહેલો સૈનિક : ચાલો, આખરે રહી.

ધનપતિ : ઓ કાલદેવતા, આપને પ્રણામ કરું છું. આજે તમે જ અમારી લાજ રાખી છે. આ રથ ઉપડ્યો હોત તો અમે એના ચક્રો નીચે બીંસાઈ જાત, ધૂળમાં રગદોળાઈ જાત.

મુનીમ : પણ શેઠ, આપણી પ્રતિષ્ઠા ! આપણે ફરવું નામ

જાતી નહીં આ હાલકે આજે એમણે સાચું કામ કર્યો.

ધનપતિ : આપણે આ જમાનામાં આગેદૂર કરી રહ્યા હતા, એ વાત ખરી. પરંતુ રથ ચાલતો હતો એના પોતાના આશ્રયે જ. રથની છાયામાં આપણે જગતની આંખે ચઢ્યા નહોતા. એની છેક આગળ આવી જાલા એટલે આપણો ભય અનેક ઘણો વધી ગયો. એના દાંતનો કચકાટ મને ચોમેરથી સંભળાઈ રહ્યો છે. આપણે રથ ચલાવી રહ્યા છીએ, એ હકીકત જાહેર થાય તો આપણો વિનાશ જ આવી લાગ્યો સમજવો.

પહેલો સૈનિક : (ધનપતિને) પુરાતન કાલમાં આવી નિષ્ફલતા સાંપડી હોત તો આપનું મસ્તક જ છેદાઈ ગયું હોત.

ધનપતિ : ખીલ રીતે કહીએ તો તમને કાંઈક કામગીરી મળત : રણજંગમાં ડાઘનાં માર્યાં વધેરવાનાં નથી મળતાં એટલે આ ક્ષત્રિયો મિચારા કેવા અધીરા બની રહ્યા છે?

પહેલો સૈનિક : રાજાજીની વાત તો જાણીએ મૂકો. ખુદ કાલદેવતા જ આપના આશાંકિત સેવક બની રહ્યા ન હોત તો અમે આપને યોગ્ય ઉત્તર જરૂર વાળત.

ધનપતિ : સાચું કહીએ તો, જ્યારે એક જ વ્યક્તિની આટલી બધી પૂજા નહોતી થતી ત્યારે અમે વધારે સલામત હતા. આ વિનમ્ર સેવા જ અમારો મૃત્યુધંટ વગાડી રહી છે. આટલા બધાં હતાશ કેમ થઈ ગયા હો? પ્રધાનજી.

પ્રધાન : છેલ્લો દાવ અજમાવી લીધો. હવે ડાઘ પણ ઉપાય રહ્યો નથી. એટલે જ મને ચિન્તા થાય છે.

ધનપતિ : એવી ચિન્તા કરવાની કાંઈ જ જરૂર નથી. તમારી તમામ દોષો નાશ પૂરો થઈ તો જાયો. હવે

કાલદેવતા જાતે જ પોતાની ચોખના ધડી લેશે. અન્તે આગેકૂચ કરવામાં જ એમને લાભ છે. આપણને તો સમયની કૂચ સાથે કશી જ નિસ્પત નથી. એમનો પડકાર થતાં જ, એમના યુનંદા અશ્વો દોડી આવશે. આજે જેઓ પડદા પાછળ છૂપાયલા છે તે આપોઆપ બહાર નીકળી આવશે. ત્યાં સુધી હું ઘેર જઈ મારી ત્રિજેરી વ્યવસ્થિત કરી લઉં.

[ધનપતિ અને તેના સેવકો વિદાય થાય છે.]

[જસુસ પ્રવેશ કરે છે.]

જસુસ : પ્રધાનજી, શુદ્રોના નિવાસમાં અત્યારે બારે ધમાલ મચી રહી છે.

પ્રધાન : કેમ, કેમ, શું વાત છે ?

જસુસ : શુદ્રોતું એક ટોળું આ તરફ આવી રહ્યું છે. 'આજે અમે રથ ઉપાડીશું' એમ તેઓ પોકારે છે.

પદ્મા : ઊપાડ્યાં ઊપાડ્યાં હવે ? એમને સ્પર્શ પણ કોણ કરવા દેશે ?

જસુસ : એમને રોકનાર પણ કોણ છે ?

સૈનિકો : અમે છીએ ને ? ચિન્તા શી છે ?

જસુસ : પરંતુ તમારું સંખ્યાબલ તો જુઓ. એમનાં માથાં વધેરતાં તમારી તલવારો ય યુદ્ધો થઈ જશે. છતાં ય એમની સંખ્યા વધતી જ જશે. રથ આગળ જલા રહેવું પણ તમને બારે પડશે. આપ ધ્રુજરી અનુભવી રહ્યા છો ?

પ્રધાન : ના રે ના. આપણને એ લોકો કશું જ કરવાના નથી.

જસુસ : ત્યારે ?

પ્રધાન : In Public મને તો એમની સહાયતા ને બાળકો જે

રથયાત્રા

- સૈનિકો** : આપ શું કહો છો ? પ્રધાનજી ! રથ શ્વરો ઉપાડશે ?
રામનામે પથ્થર તરી જશે ?
- પ્રધાન** : પરંતુ એમણે રથ ઉપાડ્યો તો ? વિધાતાએ નવો
યુગ પ્રગટાવ્યો છે એમ જ સમજવાનું ને ? ભોંયતળિયું
અગાશીનું સ્થાન લઈ લે તો શું થાય ? ભયંકર
ધરતીકંપનું પરિણામ શું આવે ? પૃથ્વીના પેટાળમાં
ઉછળતો લાવા છેક ગિરિશૃંગે પહોંચી જાય છે.
માત્ર સ્થાન બદલે. આજ સુધી જે ભૂમિમાં
ભંડારાઈ રહ્યું હતું, તે હવે પ્રકાશનાં દર્શન પામશે.
- સૈનિકો** : ત્યારે અમે શું કરીએ ? આગ્રા આપો. અમને
જગતમાં કોઈનો ય ભય નથી.
- પ્રધાન** : નીડરતાનું પ્રદર્શન કરવાનો આવો વ્યામોહ જ
આપણા ભયંકર ક્રોધકાળે સર્જાવે છે. ગમે તેવી
કારી કૃપાણીની રમઝટ કાલદેવના આ આક્રમણને
હવે રૂંધી શકનાર નથી.
- અમુસ** : ત્યારે આપની શી સલાહ છે ?
- પ્રધાન** : સારી વાત તો એ છે કે આ વાતમાં કોઈ પણ જાતનો
અંતરાય મૂકવો નહિ. અંતરાય મૂકવાથી શક્તિનું
પારખું થાય છે. એક વાર અનુભવી વ્યક્તિને પોતાની
શક્તિનું પારખું થયું કે પછી આપણું આવી જ
બન્યું સમજે.
- સૈનિકો** : ત્યારે અમારે બાળુ પર બેભા રહી, એમને
આવવા દેવા ?
- અમુસ** : આવવા દેવા શું ? આવી પહોંચ્યા.
- પ્રધાન** : ભલે આવે. ભાઈઓ ! કોઈ કશું જ કરશો નહિ.

[શદ્રોતું ટોળું પ્રવેશ કરે છે.]

પ્રધાન : (શદ્રોતના આગેવાનને) આવા સરદાર, આપને જોઈ અમને ઘણો જ આનંદ થયો.

શદ્ર સરદાર : પ્રધાનજી ! અમે રથ ઉપાડવા આવ્યા છીએ.

પ્રધાન : એ તો તમારું જ કામ છે ને ? યુગયુગાન્તરથી તમે જ રથનો ભાર વહન કરી રહ્યા છો. અમે તો આવા પ્રસંગોએ કેવળ દેખાવ પૂરતી જ હાજરી આપીએ છીએ.

સરદાર : આજ સુધી તો અમે કાલદેવતાના રથનાં ચક્રો નીચે પીસાતા રહ્યા છીએ. અમારા દેહ પર થઈ અમે હંમેશાં રથને પસાર થવા દીધો છે. આ વર્ષે કાલ દેવતાએ અમારું અસ્તિદાન સ્વીકારવા ના પાડી છે.

પ્રધાન : મને પણ એવું જ કાંઈક લાગ્યું. આજ સવારે તમારામાંના કેટલાક રથનાં ચક્રો આગળ ધૂળમાં પડ્યા હતા. પરંતુ એ ચક્રોની બૂખ જ જાણે ભાગી ગઈ હોય, એમ જણાયું. શિકાર હાથ વેંતમાં હોવા છતાં, એણે છલંગ ન મારી. હંમેશ માફક આનંદવોષ પણ ન કર્યો. એમના આવા અપશુકનિયાળ મૌનથી જ અમે તો ડઘાઈ ગયા.

સરદાર : ચક્રો નીચે સરતા રાજમાર્ગને પૂરવા કાલદેવતાએ અમને આજે ખેલાવ્યા નથી. આજે તો એમના રથનાં દોરડાં અમારે ખેંચવાનાં છે.

પુરોહિત : બરાબર છે. પણ તમને એ વાત કરી કાણે ?

સરદાર : આ વાત કેમ આવી, તેની તો કોઈને ખબર નથી ? વહેલા પરીઠથી વાતાવરણમાં એ જ વાત ગૂંજી રહી છે. શું યુવાન, શું વૃદ્ધ, પ્રત્યેકને કાલદેવતાની આજુ છે. પુરુષ, સ્ત્રી, ખાલક, દરેકે આ કાર્યમાં આજે સામેલ થવાનું છે.

સનિક : રક્ત સ્નાન માટે ?

સરહાર : ના. રથ ઉપાડવા.

પુરોહિત : સાંભળ, ખેટા, જરા વિચાર કર. આ જગત પર શાસન કરવાની જેની તમન્ના હોય, તેના હાથમાં જ કાલદેવતાના રથનાં દોરડાં સોંપવાં જોઈએ ને ?

સરહાર : આ વિશ્વને આપ નિયંત્રિત કરી રહ્યા છો, એમ આપ ખરેખર, માનો છો ?

પુરોહિત : એ સમયને હજી વાર છે, એ હું યરાખર જાણું છું. અમારે માટે ગમે તે બોલાતું હોય, પણ એક વાત તો સાચી જ છે ને ? અમે પાલક છીએ તો મટી ગયા નથી ને ?

સરહાર : (પ્રધાનને) આપ વિશ્વના નિયંત્રતા છો ?

પ્રધાન : વિશ્વ એટલે ? તમે બધા. તમે જાતે જ પ્રગતિ કરો, એટલે વિશ્વ પ્રગતિ કરશે. અમે જરાક ચાલાક ખરા. એટલે અમે જ પ્રગતિ સાધીએ છીએ, બધું જ નિયંત્રણ કરીએ છીએ: કાંઈ નહિ તો, એવો દંભ કરીએ છીએ. તમારાથી જુદા છીએ એવો દેખાવ કરીએ છીએ. બાકી સાચી વાત એ છે કે, તમે બધા જ આગેકૂચ કરો એટલે વિશ્વકૂચ આગળ વધશે જ.

સરહાર : આપની સંખ્યા ગમે તેટલી હોય. આપ અમારાથી અળગા રહી શકવાના છો ? મુખ્ય વાત જ એ છે.

પ્રધાન : યરાખર છે. મુખ્ય પ્રશ્ન જ એ છે.

સરહાર : અમે ધાન્ય પકવીએ છીએ. એ ધાન્યથી તમારા દેહ પોષાય છે ! અમે વસ્ત્રો વણીએ છીએ એથી તમારો વૈભવ નભે છે !

સૈનિક : કેવી ઉદ્ધતાઈ ! આજ સુધી આ લોકો હાથ જોડી આપણને 'બાપા' કહેતા હતા. "આપ જ અમારા અન્નદાતા છો," એમ એ પોકારતા હતા. આજે એક નવું પૂછકું તેમના હાથમાં આવ્યું છે. આવી મેહુદી વાત કદી નહિ બને. કદી નભાવી નહિ લેવાય.

પ્રધાન : (સૈનિકોને) જરા શાંતિ. (સરદારને) તમે કહો છો એ વાત તદ્દન સાચી છે. સરદાર, અમે ફક્ત તમારા આવવાની જ વાટ જોતા હતા. કાલદેવતાના આપ જ અશ્વો છો, એટલી વાત ન સ્વીકારીએ એવા અમને મૂર્ખ માનો છો ? ચાલો, કામે લાગો, અમે પણ અમારું કામ કરીશું.

સરદાર : ચાલો, બાઈઓ, એક દિલથી કામે લાગો. આ પાર કે પેલે પાર. જીવન કે મૃત્યુ ! ચાલો, આપણે બધા ભેગા મળી રથ ઉપાડીએ.

પ્રધાન : પરંતુ સરદારજી ! રથનો રાજમાર્ગ તો આપને યાદ છે ? અવળે ચીલે ચઢી ન જાઓ. પાછું અધવચ્ચે અમને પૂછવા આવવું ન પડે.

સરદાર : જુઓ સાહેબ, અમે તો અશ્વો છીએ. સીધા કે આડા માર્ગની અમને ગમ ન હોય. અમારો સારથી હોય એ બધું ધ્યાન રાખે. ચાલો, બાઈઓ ! જુઓ, રથ ઉપરનો રાષ્ટ્રધ્વજ કેવો લહેરાઈ રહ્યો છે ? કાળદેવતાની આજ્ઞા ચર્ચ છે. ચાલો, ઉપાડો.

પુરોહિત : અરે, આ અછૂતોએ તો રથને સ્પર્શ પણ કર્યો, કેવો અધર્મ !

નાગરિકો : બચંકર, બચંકર વિનિપાત, વિનાશ.

પુરોહિત : આંખો બંધ કરી દો. બાલકો, નેત્રો બંધ કરો. કાલ-
દેવતાનું ત્રિલોચન ખૂલતાં પ્રત્યક્ષવાલા ભમૂકી ઊઠશે. એની
આંચ લાગી તો સર્વ ભરમ થઈ જશે.

સૈનિકો : શું થયું ? ચક્રોનો અવાજ ! કે નિરાશાથી અંબરપટ
ધૂળ ઊઠ્યું ?

પુરોહિત : બને જ નહિ.

નાગરિકો : ખરેખર, ચક્રો હાલ્યાં !!!—

સૈનિકો : જુઓ, જુઓ, ધૂળ ઊડી. કેવો ઘોર અપરાધ ? રથ
ચાલ્યો ! મહા પાપ. મહા પાપ. શાન્તમ્ પાપમ્ !

શુદ્રો : જય, કાલદેવતાનો જય, મહાકાલનો જય.

પુરોહિત : અરે, આ શું ? આ શું થઈ રહ્યું છે ? કેમ ? આજે
ન બનવાનું બને છે ?

સૈનિકો : આસા આપો. ગુરુજી, આ દુષ્ટો પર અમારાં શસ્ત્રો
વીંઝી અમે તૂટી પડીએ. એમની અધર્મી પ્રવૃત્તિ એકદમ
થંભાવી દઈએ.

પુરોહિત : એવા સાહસ માટે આ ઘડી યોગ્ય નથી. કાલદેવતાને
પોતાને જ ધર્મધર્મની પડી નથી, ત્યાં આપણી આસા
કાણુ માનશે ?

સૈનિકો : તો આ નકામાં શસ્ત્રો ફેંકી દઈએ !

પુરોહિત : હું પણ શાસ્ત્રોનાં થોથાં નાખી દઉં.

નાગરિકો : આપણે પણ આ દેશનો ત્યાગ કરીએ. આપ શું કરશો ?
પ્રધાનજી, આપ ક્યાં જશો ?

પ્રધાન : હું તો દોરડું ખેંચીશ.

નાગરિક : શુદ્રોને સાથ આપશો ?

પ્રધાન : ત્યારે જ મહાકાલ પ્રસન્ન થશે. આજે શ્વેતો પર એમની મીઠી નજર છે. આ બધા પરથી આપને એટલું નથી સમજતું? આ નથી સ્વપ્ન કે નથી માયા. હરિજનોના પડખે રહેવામાં જ આપણી શાલા છે. નહિ તો આપણે પણ સ્થાનબદ્ધ થઈ જઈશું.

સૈનિકો : છતાં ય અજૂતોએ અપાવત્ર કરેલા દોરકાનો આપ સ્પર્શ કરશે? વિધાતાએ આવા લેખ તો કદી ચે લખ્યા નહોતા. એમને અધર્મ પથે જતાં રોકવા જ જોઈએ. અમે આખા સૈન્યને એકઠું કરીએ છીએ. રથને અવરોધવામાં નહિ આવે તો લોહી રેકશે.

પુરોહિત : બરાબર છે. હું તમારી સાથે આવું છું. તમને કદાચ કાંઈક માર્ગદર્શન આપી શકીશ.

પ્રધાન : તમારું કશું જ નહિ વળે. તમે એમને કદી રોકી શકશો નહિ. હવે ચક્રો નીચે પીસાવાનો વારો તમારો છે.

સૈનિકો : બસે. તો અમે મહાકાલના ચક્રો નીચે પીસાઈ જઈશું! મહાકાલના રથનાં ચક્રો વર્ષોથી શ્વેતોનાં લોહીથી અપાવત્ર થતાં આવ્યા છે. હવે અમે લોહી રેડી, એને પવિત્ર કરીશું.

પુરોહિત : જુઓ, જુઓ, પ્રધાનજી, રથ રાજમાર્ગ પર ચાલ્યો. રાજમહાલય આગળથી પણ પંસાર થયો. જુઓ, એ તો ક્ષેત્રો તરફ આગેકૂચ કરી રહ્યો છે. હવે કયા ગામનું આવી બન્યું હશે? પ્રભુ જાણે.

સૈનિકો : આ ધનપતિના સેવકો શાનો કાલાહલ મચાવી રહ્યા છે? એ લોકો આપણી મદદ માટે કેમ બૂમો પાડે છે. એમના દ્રવ્યાલય પ્રતિ રથ દોડી રહ્યો જણાય છે. ચાલો, એમને મદદ કરીએ. દ્રવ્યાલયનું રક્ષણ કરીએ.

પ્રધાન : પ્રથમ દરેક જણ પોતપોતાની જાતનું જ રક્ષણ કરો. ભાઈઓ, પછી બીજાને બચાવવાની વાત. મને તો રથ આપણા શસ્ત્રાગાર પ્રતિ જ દોડતો જણાય છે. એક પણ શસ્ત્ર તમારે હાથ આવશે નહિ. જુઓ.

સૈનિકો : હવે શું થાય ?

પ્રધાન : રથ ખેંચવા દોરકું હાથમાં લો. તો જ રથ યોગ્ય રાજમાર્ગે ગતિ કરશે. શંકાના વમળમાં ગોચાં ખાવાનો હવે સમય નથી. હું તો આ ચાલ્યો.

[જાય છે.]

સૈનિકો : [એક બીજાને] આપણે શું કરીશું ? (પુરોહિતને) કૃપાનિધાન ! આપની શું સલાહ છે ?

પુરોહિત : તમે શો નિર્ણય કર્યો ? શરવીરો.

સૈનિકો : લડવું કે રથ ખેંચવો ? શું કરવું એ જ અમને સમજતું નથી. કહો, આપની શી સલાહ છે ?

પુરોહિત : દોરકું ઉઠાવવું કે શસ્ત્રોનું અધ્યયન કરવું ? મને પણ આજે કશું જ સમજતું નથી.

સૈનિક : ધરતી કંપતી જણાય છે : જાણે હમણાં જગતના ભુક્કા બીડી જશે.

બી. સૈનિક : જુઓ, જુઓ, પેલા શૂદ્રો રથ ખેંચતા હોય એમ જણાતું નથી. સ્વયં રથ જ એમને આગળ ધકેલી રહ્યો છે.

ત્રી. સૈનિક : રથમાં ચેતન આવ્યું જણાય છે. સાંભળો! કેવી ગર્જના થાય છે? ઘણી યે વાર મેં રથયાત્રામાં ભાગ લીધો છે. રથમાં આટલું ચેતન મને કદી યે જણાયું નથી. એ ચેતનને લીધે જ, આજે એ રાજમાર્ગ પર સ્થિર થઈ શકેતા નથી તે મને ત્યાં સ્વેચ્છાએ દોડી જાય છે.

ખો. સૈનિક : પરંતુ એમ કેટલો ભયંકર વિનાશ થશે. આ કવિરાજ આવ્યા. ચાલો, આપણે અધા એમને ખુલાસો પૂછીએ.

પુરોહિત : છદ્, આપણે ન સમજી શકીએ તે કવિ સમજવાના હતા, કદી ? એ તો માત્ર કલ્પનાની વાતો રચે. શાસ્ત્રોમાં શું લખ્યું છે, એની એમને શી ગંતાગમ ?

પ. સૈનિક : શાસ્ત્રોનાં થોથાં તો જરી પુરાણાં થઈ ગયાં. કૃપાનાથ, તેથી જ આપના બોલનું આજે કશું જ વજન પડતું નથી. આ કવિઓની ભાષા તો હજી એ ચેતનવંતી છે. કાવ્ય દ્વારા જ આજે પણ સત્ય આકાર લે છે.

પ. સૈનિક : કહો કવિરાજ ! આ વર્ષે રથયાત્રા આમ કથળી કેમ ગઈ ?

કવિરાજ : કહું ?

પ. સૈનિક : પુરોહિતજી કે રામજીથી રથ ન ઊપડ્યો, એનો અર્થ શો ?

કવિરાજ : મહાકાલમાથી એ બન્નેને શ્રદ્ધા હીડી ગઈ હતી. એનાં દોરડામાં ય એમને વિશ્વાસ નહોતો.

પ. સૈનિક : તમારા શબ્દોમાં કાંઈકે રહસ્ય જણાય છે ખરું, કવિરાજ ! અમે શોધ કરવા ગયા તો અમને પણ નિષ્ફલતા મળી.

કવિરાજ : અમને કવિઓને તો માત્ર ગતિમાં જ શ્રદ્ધા હતી. સાચી પ્રગતિ સત્ય બતાવે. એનાં બંધનોની એમને ગતાગમ નહોતી. તેથી એ બંધનો કાયડા રૂપ બની ગયાં ને એમની પીઠ પર સડાસડ ફટકા પડવા માંડ્યા.

પુરોહિત : ત્યારે તમારા આ શબ્દો બધું સમજતા હશે અને બધાં બંધનો સ્વીકારતા હશે.

કવિરાજ : ના રે ના. ગતિ આપનાર શક્તિને પણ તેઓ વિસરી જાય છે. રથ અને આત્મખલમાં શ્રદ્ધા રાખી તેઓ ધૂમે છે. થોડી જ વારમાં એનું પરિણામ આપ સૌને પ્રત્યક્ષ થશે. એ લોકો પણ ખૂબ મારતા આવશે. હળનો જય, રેંટિયાનો જય, શાળનો જય. ત્યારે એમનો નશો એમનો જ વિનાશ કરશે. અને સાથે સાથે આખા જગતમાં પ્રલયનાં મંડાણુ થશે.

પુરોહિત : ફરીથી આ પ્રમાણે રથ થંભી જશે તો આપણે કવિરાજને બોલાવવા પડશે.

કવિરાજ : આપ ભલે મસ્કરી કરો. પરંતુ સત્ય કદી મિથ્યા થતું જ નથી. મહાકાલ યુગાયુગાન્તરોથી પછી કવિને પોકારતા રહ્યા છે, પણ બિચારા કવિઓ ! આ ક્ષુબ્ધ માનવ ટોળામાં કદી આગળ આવી જ શકતા નથી.

પુરોહિત : દોરડું ખેંચવાની એમનામાં શક્તિ જ ક્યાં છે ?

કવિરાજ : ખરેખર નથી જ. અમે કવિઓ માત્ર ડોલનમાં ને તાલમાં જ માણીએ છીએ. જ્યાં અટકવાનું નિર્માણ કયું હોય ત્યાં અટકવું જ જોઈએ. નહિ તો તાલભંગ થયા ગણાઈએ. જ્યારે સૌંદર્યના હાથમાં લગામ હોય ત્યારે જ શક્તિ સીધી ચાલે. તમને ફક્ત હિંસામાં જ શ્રદ્ધા છે. એ કાયરો, નિર્માલ્યો, જડવાદીઓનો સિદ્ધાંત છે : અમારો નહિ.

પ. સનિક : આપ ઉપદેશ દો છો ત્યારે, રાજ્ય સળગી રહ્યું છે.

કવિરાજ : યુગયુગાન્તરોથી રાજ્યો બળતાં જ રહ્યાં છે છતાં, રહેવા સર્જાયું છે તેનો કદી વિનાશ થવાનો નથી.

ખો.સનિક : ત્યારે તમે શું કરશો ? કવિરાજ.

કવિરાજ : હું તો વીરતાનાં ને અમર આશાનાં ગીત ગાઈશ.

૧૪૨

રથયાત્રા

ત્રી.સૈનિક : એથી ડાલું બહુ થશે ?

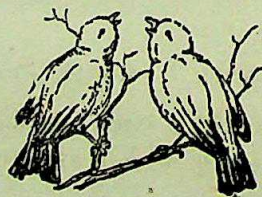
કવિરાજ : રથ ખેંચતા માનવીઓના કદમ તાલબદ્ધ થશે. ગમે તેમ
ખેંચાખેંચ કરવાથી જ જગતની આ જાંજીરો ઊભી
થાય છે. ને રથ ચીકે ચઢતો નથી. બધા એક ધારે
પ્રયત્ન કરે તો રથ અટકે જ નહિ, આગે કૂચ
કર્યા જ કરે.

સૈનિક : અમે શું કરીએ ?

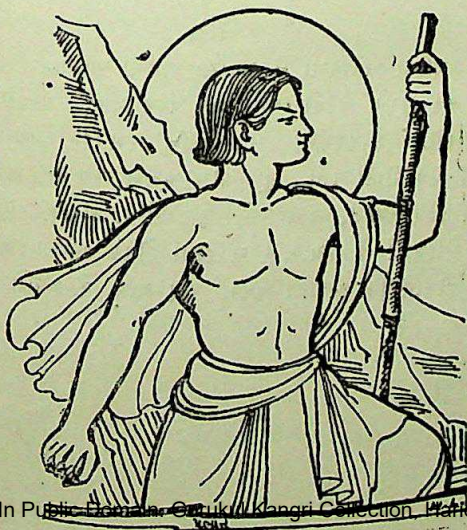
પુરોહિત : ને હું શું કરું ?

કવિરાજ : કોઈ કામમાં અધીરા ન બનો. વાટ ભુઓ. વિચારો.
કામ કરો. તમારો વારો આવે તે પહેલાં ધર્મ કાર્યમાં
કટિબદ્ધ થવા સજ્જ બનો.

[પડદો પડે છે]

अलिदान

પાત્રા.

શુભવતી : ત્રિપુરાની મહારાણી.

ગોવિંદરાય : ત્રિપુરાના મહારાજ.

નક્ષત્રરાય : એમના ભાઈ.

નયનરાય : ત્રિપુરાના સેનાપતિ.

ચંદ્રપાલ : ઉપસેનાપતિ.

પ્રધાન

રઘુપતિ : મહાકાલીના મંદિરના પૂજારી.

જયસિંહ : મહાકાલીનો મંદિરનો સેવક.

સુવર્ણા : શિક્ષક કન્યા.

ઉપરાંત દરબારીઓ, દાસીઓ, શહેરીઓ, પરિચારકો.

નોંધ.

મહાકાલીના મંદિરમાં ને રાજમહાલયમાં આ નાટક સજવાય છે. ઉપર જણાવેલાં નવ મુખ્ય પાત્રો અને ચાર પાંચ ગૌણ પાત્રોથી આ નાટક સજવી શકાશે. એક દૃશ્યમાં મહાકાલીનું મંદિર, વચ્ચે મહાકાલીની મનુષ્યકદથી પણ મોટી મૂર્તિ, ધૂપ દીપ, પૂજન અર્ચનની સામગ્રી વગેરે. રાજ મહાલયનો દીવાનખંડ, રાજ અને કુંટુંબીઓ રાજસી પોષાકમાં, રઘુપતિ પૂજારીના સ્વાંગમાં ને જયસિંહ મંદિરના સેવક તરીકે વસ્ત્ર પરિધાન કરે, સુવર્ણા સાદી શિક્ષક કન્યાના વેષમાં રજૂ થાય. સેનાપતિ ને નક્ષત્ર રાજા સાથે સંભવટ કરે.

પરિચય.

ત્રિપુરાની મહારાણી ગુણવતીને સંતાન નથી. પુરોહિત રઘુપતિ ભોગ ધરાવી મહાકાલીને પ્રસન્ન કરવા મહારાણીને પ્રેરે છે. મહારાણી કબૂલ થાય છે. બલિદાન માટે નિર્માયલાં પશુઓમાં, એક ભિક્ષુક કન્યા સુવર્ણાની બકરી ઝડપાય છે. એનું વાત્સલ્ય ને આકંઠ મહારાણી ગોવિંદના સદ્દેશી દિલને સ્પર્શી જાય છે. મંદિરના સેવક જયસિંહને પણ સુવર્ણાની વ્યથા બ્યાનબીજી જણાય છે. પશુનું બલિદાન આપવાનો આદેશ દેવાનો હોમ શકે જ નહિ. એ સત્ય રાજને સમજાય છે. તેથી એ રાજ્યમાં બલિદાનની મનાઈ કરે છે. રઘુપતિ રાજની આજ્ઞાને વિરોધ ઉઠાવે છે. રઘુપતિ કોઈ પણ હિસાબે પ્રણાલિકાબંધ સહન કરી શકે તેમ નથી. મહારાણી, રૂઢીચૂસ્ત પ્રધાન, સેનાપતિ, નક્ષત્ર, પ્રજાજનો, દરબારીઓ વગેરે તમામ રાજના પ્રણાલિકાબંધ કરતા હુકમથી ચમકી જાય છે. રઘુપતિ પ્રથમ જયસિંહને અંગત પ્રેમના પાશે એને પોતાના માર્ગે વાળવા મથે છે. નક્ષત્રરાયને રાજ્યાસનની લાલચ આપે છે. ચંદ્રપાલ રાજને નક્ષત્રના દિલની દ્વિધા-વસ્થાથી સાવધ કરે છે. ભાઈને સત્યપથે વાળવા રાજ મહાકાલીને રક્ત ધરવા તત્પર થાય છે. પરંતુ માતાના અવાજને બદલે એ રઘુપતિનો સ્વર પારખી જાય છે. રઘુપતિ જયસિંહ પર છડાય છે. મધ્યરાત્રિ પહેલાં રાજરક્ત સમર્પણ કરવા જયસિંહને આદેશ દે છે. સુવર્ણા જયસિંહને મંદિરનો ત્યાગ કરવા સૂચવે છે. કુમાર ધ્રુવને મહારાણી ગોવિંદે પુત્ર તરીકે ઉછેર્યો છે. રાજ કદાચ એને વારસ બનાવશે, એ શંકાથી ગુણવતી રાજરક્ત માટે રાજને બદલે કુમાર ધ્રુવનું રક્ત નક્ષત્રને રેડવા દોરે છે. નક્ષત્ર ધ્રુવને મહાકાલીના મંદિરમાં ઉપાડી જાય છે. પરંતુ ધ્રુવને પ્રાણ હરાય તે પહેલાં મહારાણી આવી ચઢે છે. રઘુપતિ એક દિવસની મહેતલ માગી છટકી જાય છે. રાજ નક્ષત્રને હદપાર કરે છે. રાત્રે તુફાન જાગે છે. રઘુપતિને પરાજય સાલે છે. માતાજીને નામે, પોતાના વાત્સલ્યના પાશે, છેવટે રઘુપતિ જયસિંહને રાજ ગોવિંદનું લોહી આણવા આદેશ દે છે. પરંતુ જયસિંહ આત્મસમર્પણ કરે છે. ત્યાં આવેલી સુવર્ણા એ જોઈ મૂર્છાવશ થાય છે. રઘુપતિ ઉન્નત બની મહાકાલીની મૂર્તિને ફગાવી દે છે. મહારાણી મહાકાલીની મૂર્તિનાં દર્શન ન થવાથી ગૂંચવાય છે. રઘુપતિ સુવર્ણા સાથે મંદિરમાંથી વિદાય લે છે.

૧

[ત્રિપુરાતું એક મંદિર]

[મહારાણી જીવતી પ્રવેશ કરે છે]

જીવતી : તારો મેં શો અપરાધ કર્યો છે ? ભવાની, જીવન ટકાવવા સંતાન વેચનાર બિખારણને અને અપકીર્તિની હાંડેરી ગર્તામાંથી ઉગરવા મથનાર બ્યભિચારિણીને તું પુત્રવતી બનાવે છે. હું મહારાણી છું. સમગ્ર વસુંધરા મારા ચરણ ચૂમે છે. છતાં મારા ઉદરને ખાલસ્પર્શ હજી થયો નથી. એ માટે હું કંપી રહી છું. મારા જીવનમાં એ ધન્ય ઘડી જોગે. પ્રિયતર જીવનનો સહવાસ મળે, તે માટે હું વિમાસું છું, છતાં મેં શાં પાપ કર્યો છે; માતાજી ! કે માતૃસુખના સ્વર્ગથી હું આજસુધી વંચિત રહી છું.

[પુરોહિત રઘુપતિ પ્રવેશ કરે છે.]

મારી પૂજામાં કાંઈ ઉણપ છે ? ભગવતી, મારા પતિ દેવતુલ્ય પવિત્ર છે. છતાં જગતની માયાજાળ રચનાર એ દેવી, અપુત્રતાના વેરાનમાં મને તે ક્રમ ધક્કલી દીધી છે !

રઘુપતિ : માતાજી તો ચાપલ્યમૂર્તિ છે. એને માટે કોઈ કાનૂન નથી. આપણા આનંદવિપાદો એના દિલના છંદ છે. ધીરજ રાખ, પુત્રી, એમને રાજી કરવા આપણે ખાસ યોગ ધરાવીશું.

શુશ્રુવતી : મારાં અભિવંદન, સ્વામીજી, આપની હું આભારી છું. મારો અલિ હાજર છે. કેસુકાંનાં રાતાં ફૂલ ને ભોગ માટે સુયોગ્ય પશુઓ...થોડી જ વારમાં અત્રે ઉપસ્થિત થશે.

[મંદિરનો સેવક જયસિંહ પ્રવેશ કરે છે.]

જયસિંહ : આવે બોલાવ્યો ? ગુરુદેવ !

[રાજ ગોવિંદરાય, ભિક્ષુક કન્યા સુવર્ણ સાથે મંદિરમાં આવે છે.]

ગોવિંદરાય : આ ભિક્ષુકકન્યાની બકરીને તમે પરાણે ભોગ દેવા આણી છે ? નામરજીએ ધરાવેલા ભોગથી માતાજી રાજી થતા હશે, કદી ?

જયસિંહ : રાજજી, મંદિરના સેવકો પૂજનનાં અલિદાન ક્યાંથી લાવે છે તેની અમને શી ખબર ? (ભિક્ષુક કન્યાને) બેટા, રડે છે શું કામ ? માતાજીએ સ્વીકારેલા ભોગ માટે આંસુ સારવાં ઘટે ?

સુવર્ણ : માતા ભવાની, હું પણ એ બકરીની માતા છું. ખૂંપડીએ આવતાં મને મોડું થાય તો એ ઘાસ સુધ્ધાં ખાતી નથી. મારી વાટ જોતી એ ખૂમો પાડે છે આવતા વેંત જ હું તેને જાંચકી લઉં છું. પછી અમે સાથે ભોજન કરીએ છીએ એ દેવી, હું જ એની મા છું.

જયસિંહ : મારા જીવનસમર્પણથી આ બાલિકાની બકરી જીવતી થાય એમ હોય તો તેને માટે હું મારું જીવન ન્યોજાવર કરવા તૈયાર છું. પરંતુ જે ભોગ માતાજીએ સ્વીકારી લીધો છે એ પાછો શી રીતે વળે ?

સુવર્ણ : માતાજીએ ભોગ સ્વીકારી લીધો ? બુકું ! માતાજી સાચાં હોય તો આવો ભોગ લે જ નહિ. ડોઈ કૃત્યા જ એવું કરે.

જયસિંહ : શાન્તમ્ પાપમ્ શાન્તમ્ પાપમ્.

સુવર્ણા : ઓ ભવાની, તું એક બિશ્વકર્મન્યાનું પ્રીતિભોજન છિનવી
લેવા અહીં બેઠી છે ? તારા વિરુદ્ધ હું કોને ફરિયાદ
કરું ? કહો, માતાજી, હું ક્યાં જઈ ? રાગજી ! હું શું કરું ?

ગોવિંદરાય : હું શું કરું ? બેટા, તને શો જવાબ આપવો એ જ
મને સ્મરતું નથી.

સુવર્ણા : આ લોહીની ધાર ચાલી, આ પગથી પર. મારી બકરીનું
લોહી ? ? ?—ઓ દીકરી ! જીવન માટે તે કટકટલું
આકંઠ કર્યું હશે ! સમગ્ર બધીર સંસારપટલ ચીરી તારો
કરુણ ચિત્કાર આજે મને કેમ ન સંભળાયો ?

જયસિંહ : (પ્રતિમાને) છેક બાહ્યથી મેં તારી પૂજા કરી છે. ઓ
મહાકાલી ! છતાં હું તને ઝોળખી શક્યો નથી. માત્ર
પામર મનુષ્યો જ દયા કરી જાયે ને દેવો દયા ન કરે ?
(સુવર્ણાને) આવ, બેટા, મારાથી બનશે એટલું હું કરી
છૂટીશ. દેવો દયા ન કરે તો માનવોએ તો કરુણા દાખવવી
જ ઘટે ને.

[જયસિંહ ને સુવર્ણા બચે છે.]

[સ્થુપતિ, રાજના ભાઈ નક્ષત્રરાય અને દરબારીઓ પ્રવેશ કરે છે.]

અંધા : મહારાજનો જય !

ગોવિંદરાય : સાંભળો, બન્ધુઓ, આજથી આપણા રાજ્યના કોઈ
પણ મંદિરમાં રક્તપાત કરવાની હું મનાઈ કરું છું.

પ્રધાન : એટલે ? હવે માતાજીને ભોગ નહિ ધરાવાય ?

સેનાપતિ : બચંકર ! માતાજીના અભિદાનની અંધી ?

નક્ષત્રરાય : અભિદાન અટકે તે તો તેમજાજીના આજ્ઞા, Haridwar

અલિદાન

૧૪૯

રઘુપતિ : સ્વપ્ન છે સ્વપ્ન. માતાજીનું અલિદાન તે અટકતું હશે ?

ગોવિંદ : સ્વપ્ન નથી. ગુરુદેવ, હવે તો સર્વેએ નિદ્રામુક્ત થવાનું છે. ભિક્ષુકકન્યા સ્વરૂપે આજે માતાજીએ જ આપણ સર્વને દર્શન દીધાં છે : એમનાથી હવે આ રક્તપાત નથી સહેવાતો.

રઘુપતિ : આજ તો અલિદાનની વાતને જમાના વીત્યા. યુગ યુગાન્તરથી એ રક્તપ્રવાહ સતત વહ્યા જ કરે છે. માતાજીને આમ અણુધાર્યો અણુગમે તો આવતો હશે ?

ગોવિંદ : આ અણુધાર્યો અણુગમે નથી. માતાજી તો રક્તપાતથી સદા ય વિમુખ છે. લોહીનાં તરસ્યાં એ તો કદી થે નહોતાં.

રઘુપતિ : રાજાજી ! સાવધાન. આ પ્રશ્ન પર ક્ષણ ભર ગંભીર વિચાર કરો. શાસ્ત્રાચાર્યો અનાદર કરવાનો એક રાજાને પણ અધિકાર નથી.

ગોવિંદરાય : અંતર્યામીના આદેશના બોલ શાસ્ત્રોથી પર છે.

રઘુપતિ : તમારી આ મૂર્ખાઈને અભિમાનનો ટેકો ન આપો. તમે એકલા જ અંતર્યામીના આદેશ ઝીલો છો ને ખીઝ કાઢી સાંભળતાં જ નથી ?

નક્ષત્ર : પ્રભુ રાજાજીને આદેશ આપે ને પુરોહિતને નહિ ? અજબ વાત થઈ.

ગોવિંદ : પ્રભુના બોલના તો સૃષ્ટિભરમાં પડછંદા પડે છે, જેને સાંભળવું ન હોય એ બહેરો થાય.

રઘુપતિ : નાસ્તિક ! દંભી !

ગોવિંદ : ગુરુદેવ, હવે આપ પધારો. પ્રજાતની આરતીને વિલાંબ થાય છે સમગ્ર સૃષ્ટિની માતાની પૂજામાં લોહી

રેડનારને અમારા રાજ્યમાર્થા દેશવટો દેવાશે. દરબારીઓ,
એ રાજાની ઘોષણા કરો. જાઓ.

રઘુપતિ : આપનો આ અંતિમ નિર્ણય છે ?

ગોવિંદ : હા.

રઘુપતિ : તો આપનો વિનાશ થશે. અભિમાનમાં અધ બની આપ
શું એમ માની રહ્યા છો કે, આપના નગરમાં વાસ કરી
રહેલાં મહાદેવી પણ આપની પ્રજા છે ? આપના
કાયદાનાં બંધન મહાકાલીને બાંધશે ? એનો ભોગ બંધ
થશે ? કદી નહિ. આવી અજુગતી રાજા વિરુદ્ધ હું
પકાર કરું છું. હું મહાકાલીનો સેવક છું.

[જાય છે.]

નયનરાય : ક્ષમા કરો, કૃપાનિધાન, જરા વિચારો આપના અધિકાર-
ની આ વાત છે ?

પ્રધાન : આપનો આદેશ પાછો ખેંચી લેવા માટે હજી કંઈ જ
અસુરું નથી થયું.

ગોવિંદ : પાપને પ્રજાળવા ધડીનો ય વિકલ્પ ન પાલવે. પ્રધાનજી.

પ્રધાન : પાપ હોય તો આમ યુગાન્તરથી ટકે પણ ખરું ? દેવીને
ચરણે ધરાતી પુણ્યક્રિયામાં પાપ સંભવે ય ખરું ?

[રાજા નિરુત્તર રહે છે.]

નક્ષત્ર : ન જ સંભવે.

પ્રધાન : આપણા પિતૃઓએ ભક્તિભાવથી આને ધર્મકાર્ય
માન્યું છે. આપને હાથે એ વડીલોનું અપમાન થશે ?

[રાજા હજીયે નિરુત્તર રહે છે.]

નયન : જમાનાના એ રિવાજને તિલાંજલિ આપવાનો રાજાને

ગોવિંદ : ચર્ચાને કે શંકાને અહીં સ્થાન નથી. જાઓ, મારા રાજ્યમાં મારા આદેશનો અમલ કરો.

પ્રધાન : પરંતુ રાજાજી, આજની પ્રાતઃપૂજા માટે તો ખુદ મહારાણીજીએ જ બલિ પાઠવ્યો છે. મંદિરના દ્વારે એ પહોંચી પહોંચી ગયો હશે.

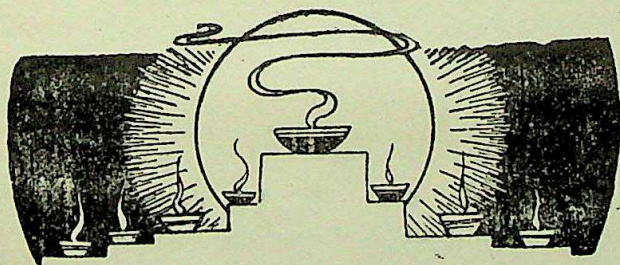
ગોવિંદ : એને પાછો વાળો.

[જાય છે.]

પ્રધાન : ગજબ થયો.

નક્ષત્ર : આપણે હવે તો બૌદ્ધધર્મ અંગીકાર કરવાનો છે. અહિંસાનો જાપ જપવાનો છે? ભયંકર ! ભયંકર !

[બધા જાય છે.]

૨

[મંદિરનો એક આવાસ]

[રઘુપતિ પ્રવેશ કરે છે. જયસિંહ પાછળ દેખાય છે.]

જયસિંહ : ગુરુજી !

[હાથમાં પાદપ્રક્ષાલન માટે જલપાત્ર છે.]

રઘુપતિ : મારે કોઈનું કામ નથી.

જયસિંહ : હું તો પાણી લાવ્યો છું.

૧૫૨

અલિદાન

રઘુપતિ : જરૂર નથી.

જયસિંહ : ને વસ્ત્રો !—

રઘુપતિ : તેની પણ જરૂર નથી. લઈ જા.

જયસિંહ : કંઈ દોષ થયો, કૃપાનિધાન !

રઘુપતિ : 'અકવાદ ન કર. પાપના પડછાયા' ગાઢ બન્યા છે. મંદિરની વેદી સામે આજે રાજ્યસિંહાસને મસ્તક ઓંચકયું છે. કલિયુગના ઓ રાહજરો, રાજકર્મચારીઓ પેઠે નતમસ્તકે રાજગણ ઝીલી લેવા આપ તૈયાર છો ? જગતનિયતા દેવોનું સ્વામીત્વ ઝૂંટવી લેવા માનવો ને દાનવો એકઠા મળ્યા છે કે શું ? અમરાપુરીને સ્વમાન સાચવતાં પણ નહિ આવડે કે શું ? ભલે...ભલે...આપ ભલે નિષ્ક્રિય રહો. પૃથ્વીના પાટલે હજી ભૂદેવો બેઠા છે. એમના ક્રોધને પ્રજ્વલિત કરનાર રાજ્ય સિંહાસન પોતે જ પોતાનું જ ધંધન બનશે. બેટા, આજે મારું દિલ વિહ્વલ બન્યું છે.

જયસિંહ : શું થાય છે, ગુરુજી !

રઘુપતિ : એ કહેવા શબ્દો પણ શોધ્યા જડતા નથી. માતાજીનું અપમાન થયું છે. માતાજીને જ પૂછી જો ને.

જયસિંહ : અપમાન ! માતાજીનું અપમાન ! કાણે ક્યું ?

રઘુપતિ : રાજ ગોવિંદે. બીજા કાણે ?

જયસિંહ : રાજ ગોવિંદે મહાકાલીની અવગ્રા કરી છે ?

રઘુપતિ : તારી ને મારી પણ અવગ્રા ! દેશ, શાસ્ત્રો, સમય : તમામની અવગ્રા. મહાકાલી તો કાલના અનંત પ્રવાહનું નિયમન કરનારી દેવી છે. એની પણ અવગ્રા. પેલા એના ક્ષુલ્લક રાજ્યસિંહાસન પર વિરાજી પૂર્ણ ધમ્મંડભરી

બલિદાન

૧૫૩

જયસિંહ : રાજ ગોવિંદે ?

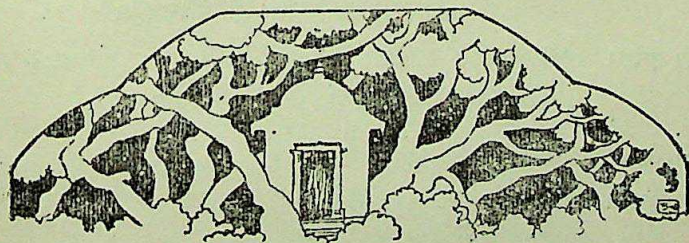
રઘુપતિ : હા. હા. રાજ ગોવિંદે-તારા હૈયાના હારે ? કૃતમી, તને ઉછેરતાં મારા પ્રેમનું પાણી ક્યું તોય રાજ ગોવિંદ આજે તારે હૈયે વસ્યો છે ?

જયસિંહ : પિતાના ઉછંગે બેસી બાલક પૂર્ણ ચન્દ્ર પ્રતિ પૌતાના હસ્ત પ્રસારે છે. તમે પિતા છો. રાજ ગોવિંદ પૂર્ણિમાનો ચન્દ્ર છે. લોકો કહે છે કે આપણા રાજાએ મંદિરમાં બલિદાન પર પ્રતિબંધ મૂક્યો છે. એ વાત સાચી છે ? આ આજાને આપણે તો અધીન થઈ શકીએ તેમ નથી.

રઘુપતિ : આજાને અનાદર કરનારને દેશનિકાલની સજા થવાની છે.

જયસિંહ : માતાની સેવા અપૂર્ણ રહે એ ભૂમિથી હિજરત કરવી શી ખોટી ? બિલકુલ નહિ. હું જીવું છું ત્યાં સુધી, માતાજીની સેવામાં જરાય ઉણપ નહિ આવે.

[તેઓ જાય છે.]

૩

[રાજમહાલયનો એક ખંડ]

[રાજરાણી ગુણવતી દાસી સાથે પ્રવેશ કરે છે]

ગુણવતી : શું કહે છે ? અલિ, મહારાણીનું બલિ મંદિરના મુખ્ય

CC-0. In Public Domain. Digitized by eGangotri Collection, Haridwar

કાળા માથાનો માનવી પાક્યો છે ખરો આ રાજ્યમાં !
કાણુ છે એ નરાધમ !

હાસી : એમનું નામ લેતાં હર લાગે છે, રાણીજી.

શુશુવતી : હું પૂછું છું, પછી હર કેવો ? મારાથી તને કાનો વધારે હર છે ?

હાસી : ક્ષમા કરો, મહારાણી.

શુશુવતી : હજી ગઈ સન્ધ્યાએ તો રાજચારણોએ મારાં કીર્તિ-ગીતો ગાયાં છે, મૂઠેવોએ આશીર્વાદો ઉચ્ચાર્યાં છે. ભૂત્યજનોએ મારી આજ્ઞાને શિરોમાન્ય કરી છે: ત્યાં આ કલિયુગમાં એવું તે શું થયું કે આખી બાજી જ પદ્મટાઈ ગઈ. મહાદેવીએ મારી પૂજા નકારી. મહારાણીની પ્રતિષ્ઠામાં પૂજો મુકાયો. ત્રિપુરા સ્વપ્નભોમ બની ગઈ? રાજપુરોહિતને પ્રણામ પાઠવો. અત્રે સત્તર પધારે, એવો પ્રતિજ્ઞા કરો
[હાસી બહાર જાય છે.]

[રાજ ગોવિંદરાય પ્રવેશ કરે છે]

શુશુવતી : સાંભળ્યું ? રાજજી, મેં પાડવેલો બલિ માતાજીના મંદિરેથી પાછો વાળ્યો.

ગોવિંદ : મને એની ખબર છે.

શુશુવતી : આપને ખબર છે ! છતાં ય આ અપમાન આપ ગણી જાઓ છો ?

ગોવિંદ : અપરાધી માટે હું ક્ષમા માગું છું.

શુશુવતી : હું જાણું છું. રાજજી, આપના દિલમાં ઘણી કરુણા ભરી છે. પરંતુ આ દયા નથી : નિર્બલતા છે. આપને દયા અંતરાયમૂલ થતી હોય તો હું દેવાનું કામ મને સોંપો.

અલિદાન

૧૫૫

ગોવિંદ : અપરાધી હું છું. મારી રાણી, તારા દિલને દુઃખવું.
એ જ મારે અપરાધ છે.

શુભવતી : તમારી વાત મને નથી સમજતી.

ગોવિંદ : આજથી મારા રાજ્યમાં અલિદાન પર પ્રતિજ્ઞા
મુકાયો છે.

શુભવતી : એ પ્રતિજ્ઞા મૂકનાર કોણ ?

ગોવિંદ : માતાજી સ્વયમ—

શુભવતી : માતાજીએ કોને આદેશ દીધો ?

ગોવિંદ : મને.

શુભવતી : તમને ? કેવી હાસ્યાસ્પદ વાતો કરો છો ? સમગ્ર સૃષ્ટિની
મહારાણી મહાકાલી ત્રિપુરાના રાજના રાજ્યભવનમાં
અરજી કરવા આવ્યા ?—

ગોવિંદ : અરજી કરવા નહિ : પોતાનો વિષાદ દાખવવા.

શુભવતી : આપની હકૂમત મંદિરની બહાર છે, આપના આદેશો
જ્યાં અવિનય લેખાય ત્યાં પાઠવશો નહિ.

ગોવિંદ : પણ એ આજ્ઞા મારી નથી : ખુદ માતાજીનો જ એ
આદેશ છે.

શુભવતી : આપનો નિર્ણય આપને સત્ય જણાયો હોય તો ભલે.
પણ, કૃપા કરી આપ મારા ધર્મની આડે ન આવશો.
મારી સમજણ પ્રમાણે મને મારી પૂજા કરવા દો.

ગોવિંદ : મંદિરનાં અલિદાન પર પ્રતિજ્ઞા મૂકવા મેં માતાજીને
વચન આપ્યું છે. એ વચન મારે પાળ્યે જ છૂટકો.

શુભવતી : મેં પણ ત્રણસો બકરાં ને સો બેંસોનો ભોગ ધરાવવાની
બાધા રાખી છે : તે પણ મારે પૂરી કરે જ છૂટકો.

ગોવિંદ : જેવી ધ્રુવજા.

[રાજા જાય છે.]

[રઘુપતિ પ્રવેશ કરે છે.]

રુણવતી : મારો અલ્પ મંદિરના મુખ્ય દ્વારથી પાછો વાળ્યો છે, ગુરુજી !

રઘુપતિ : એક ભિખારણીની વિનવણીનાં મૂલ્ય પણ આપની પ્રાર્થના કરતાં ઓછાં અંકાતાં નથી. મહારાણીજી, પરંતુ કમનસીબી એ છે કે હવે તો માતાજી પૂજામાત્રથી વંચિત બન્યાં છે. કમનસીબી તો એ છે કે રાજાઓનો ગર્વ અત્યારે કાળમુખો દૈત્ય બની રહ્યો છે, દેવીકૃપાને આંતરી રહ્યો છે. ક્રોધથી લાલચોળ બનેલી મહાકાલીની આંખ સર્વે પૂજારીને ડારી રહી છે.

રુણવતી : પણ એનું પરિણામ, ગુરુજી !

રઘુપતિ : એ તો માતાજી જાણે. એમનાં શમણાંથી આ સૃષ્ટિ સર્જાય છે. છતાં ય એક વાત નક્કી છે કે જે સિંહાસન માતાજીના મંદિર પર પોતાની છાયા પ્રસારી રહ્યું છે, તે પરપોટા પેઠે ફૂટી જશે, અનંતમાં વિલીન થશે.

રુણવતી : દયા કરો ! ઉદ્ધાર કરો !

રઘુપતિ : હા. હા. હું ઉદ્ધાર કરું ? ને તે ય તમારો...? પૃથ્વી ને સ્વર્ગ પર શાસન કરનારની હૃદયૈશ્વરીનો ? અરે, એમની આગળ તો સ્વર્ગના દેવો અને ભૂદેવો પણ ધ્રુજ રહ્યા છે. શરમ છે. આ કલિકાલમાં બ્રાહ્મણોના નિષ્ફળ શાપો બ્રાહ્મણોને પોતાને જ દંશ દઈ ઘેલા બનાવી રહ્યા છે.

શુશ્રુવતી : (અંટકાવી) હાં. હાં. દયા કરો. આવું અધટિત આચરણ ન કરો.

રઘુપતિ : તો બ્રાહ્મણોનો અધિકાર પુનઃ સ્થાપિત કરો.

શુશ્રુવતી : એ કરીશ, ગુરુજી ! જાઓ, પૂજામાં પ્રવૃત્ત થાઓ. તમારી પૂજામાં કોઈ માનવસત્તા અંતરાય નહિ નાખે

રઘુપતિ : ખરેખર ? આપની કૃપાથી હું વિહ્વલ બન્યો છું. આપની આંખના અણસાર માત્રથી જ દેવોની અપકીર્તિ અટકી ગઈ છે; બ્રાહ્મણો પુરોહિતધર્મ બળવવા શક્તિશાળી બન્યા છે. નિર્વાણ સુધી આપની કૃપાથી ધર્મસંસ્થાઓ ફૂલશે ને ફાલશે.

[જાય છે.]

[રાજા ગોવિંદરામ પ્રવેશ કરે છે.]

ગોવિંદરામ : મહારાણી, તમારી આ રોષભરી બ્રમરની ડાયા મારા હૈયાનું સંઘળું ચેતન હરી લે છે.

શુશ્રુવતી : જાઓ. આ પવિત્ર કુલ પર શાપ ન ઉતારો.

ગોવિંદ : સ્ત્રીનું સ્મિત કુલના શાપ નિવારે છે. મહિલાની માયામાં પ્રભુની દયાનાં દર્શન થાય છે.

શુશ્રુવતી : જાઓ. મારે તમારું મોં નથી જોવું.

ગોવિંદ : ભલે. જાઉં છું. પણ હું જરૂર પાછો આવીશ : માત્ર તમે યાદ કરશો ત્યારે.

શુશ્રુવતી : (રાજાનો ચરણ પકડી) ક્ષમા કરો, રાજાજી. આપ આવા નિષ્કુર કયાંથી બન્યા છો ? સમાજ સાથે આપની પત્નીને પણ આપે તિલાંજલિ આપી ? સ્ત્રીનો સ્નેહ છંડાય ત્યારે એ રોષ ધારણ કરે છે, એ જાણો છો ?

ગોવિંદ : તારામાં વિશ્વાસ ગુમાવીશ તે દિવસે તો હું મારા પ્રાણ

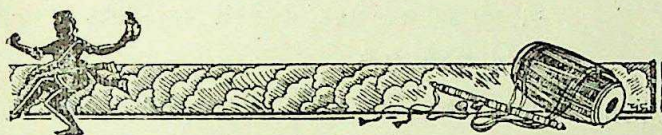
પાડીશ, એ ખચર છે ? પ્રિયે ! વાદળો તો ઘડીક આવે
ને જાય પરંતુ સૂર્ય પ્રકાશ તો સર્વદા ઝળહળે છે

યુજીવતી : હા. સ્વામીનાથ, આવેલાં વાદળો જરૂર વિખરાશે. પ્રભુનું
ચક્ર સ્વસ્થાને પાછું વળશે. યુગયુગાન્તરની પ્રણાલિકા પર
મહાકાલનો સૂર્ય પ્રકાશ વેરશે. મારા રાજ, બ્રાહ્મણોને
એમના પદ પર પુનઃ સ્થાપિત કરો. દેવીને ભોગ
ધરાવવાનો પ્રતિજ્ઞ ઉઠાવી લો. આપની રાજસત્તાને
ઐહિક વર્તુલમાં જ વાળી રાખો.

ગાવિઢ : સનાતન સત્યનો દ્રોહ કરવાનો બ્રાહ્મણોને પણ અધિકાર
નથી. પશુનું કોહી દેવાનું બલિ નથી. ધર્મ ને સત્ય
સાચવવાનો રાજ અને કિસાન બન્નેનો સરખો ધર્મ છે.

યુજીવતી : આપને ચરણે હું દાંડવત પ્રણામ કરું છું. યુગ-
યુગાન્તરથી ચાલ્યા આવતા રિવાજો પર, રાજની ટોર્ષ
હકૂમત નથી. હવાની પેઠે સર્વનો એના પર અધિકાર
છે. છતાં આપની મહારાણી, આપની પ્રજા વતી, હાથ
જોડી આપને પ્રાર્થના કરું છું. છતાં આપ આપના
ગુમાનમાં મસ્ત રહેશો ? નિરુત્તર રહી, સ્નેહીની વિનવણી-
ને શંકાસ્પદ ધર્મ બળવવા, ઠોકરે મારશો ? તો બાઓ,
મારાથી દૂર થાઓ.

[બન્ને જાય છે.]

૪

[મહાકાલીના મંદિરમાં]

[રઘુપતિ, જયસિંહ ને નયનરાય પ્રવેશ કરે છે.]

રઘુપતિ : સેનાપતિ, માતાજી પ્રત્યે આપનો ભક્તિભાવ અપાર છે.

નયન : એ તો અમારા વંશપરંપરાથી ઊતરી આવેલી વાત છે.

રઘુપતિ : એ ભક્તિભાવ તમારામાં અખુટ ધૈર્ય ભરે. એથી તમારી કૃપાણુધારા ઈન્દ્રના વજ્ર જેવી અમોઘ બનેા: સૃષ્ટિની સર્વ સત્તાઓને પદવીઓમાં તમો કેન્દ્રસ્થાને વિરાજે.

નયન : બ્રાહ્મણનાં વચન કદાપિ મિથ્યા નહિ થાય.

રઘુપતિ : જાઓ, તમારું સૈન્ય એકઠું કરો : માતાજીના શત્રુને રણમાં રોળી નાખો.

નયન : : પણ એ શત્રુ કોણ છે, એ તો કહો. ગુરુજી !

રઘુપતિ : ગોવિંદ...

નયન : ગોવિંદ ?-આપણા રાજા ! !—

રઘુપતિ : તમારી સઘળી શક્તિથી એમના પર આક્રમણ કરો.

નયન : આપની આ સલાહ વ્યાજબી નથી. ગુરુજી ! આપ મારી કસોટી તો કરી રહ્યા નથી ને ?

રઘુપતિ : હા. તમારી કસોટી તો જ આ સમય છે. તમે કોના અનુચર છો તે હવે જ જણાશે. તમારો સંકાપ દૂર કરો.

આ તો દેવીનો આદેશ છે એટલે કોઈ ઐહિક અંતરાયો તમને નડશે નહિ.

નયનરાય : મારા દિલમાં તો કશોય સંકાય નથી. મારા સ્થાને હું અડગ જ છું. માતાજીની સેવામાં સર્વદા તૈયાર છું.

શુપતિ : તમે ખરેખર વીરપુરુષ છો.

નયન : માતાજીની નજરમાં હું એટલો બધો હલકો પડી ગયો કે મને રાજદ્રોહી બનવા આજ્ઞા કરી? માનવહૃદયના વિશ્વાસ પર તો દેવી નિર્ભર છે. મારી એ શ્રદ્ધા ડગે એવું માતાજી માગે છે. આજે રાજા ધૂળમાં રગદોળાશે તો કાલે દેવીનો પથ્થુ વારો આવશે...

જયસિંહ : કેવા વીર વચન?

શુપતિ : રાજા માતાજીનો દ્રોહ કરે પછી તમારી વફાદારીનો પ્રશ્ન જ રહેતો નથી.

નયનરાય : ચર્યાના અરણ્યમાં મને ધકલશે નહિ. ગુરુજી, હું તો ફક્ત એક જ વાત જાણું છું. સત્ય ને શ્રદ્ધાનો સીધો માર્ગ. માતાજીનો આ નમ્રસેવક એ રાજમાર્ગથી કદાપિ ચલાયમાન થશે નહિ.

[જય છે]

જયસિંહ : આપણી શ્રદ્ધા પણ સેનાપતિજી જેવી અચલ નિવડો. ગુરુજી! સૈનિકાની સહાયનું શું કામ છે? માતાજીએ આપણો જો ધર્મ દાખવ્યો છે તેનું પાલન કરવા આપણામાં પૂરતી તાકાત છે. મંદિરનાં દ્વાર ખોલી નાખો, ગુરુજી, મૃદંગનાદ ગજવો. ચાલો, નાગરિકા! માતાજીની પૂજાનો સમય થયો છે. એ જ આપણા બચતસ્ત હૈયાનો બચ ટાળશે...આવો...નાનાં... મોટાં... સહ આવો.

ખલિદાન

૧૬૧

[નાગરિક પ્રવેશ કરે છે.]

પ. નાગરિક : ચાલો, બાઈઓ, ચાલો, દર્શન થયાં.

સુવે : માતાજીનો જય ! દેવી ભવાનીનો જય ! મહાકાલીનો જય.

[સૌ ગાય છે ને નૃત્ય કરે છે.]

રણુશૂભિએ નવજા માતા ભવાની નાચે,
રાતી કરાલ જહા અમિશિખા પ્રસારે;
વેણી છૂટી છવાઈ, આકાશ કેશ ચૂમે,
તારા રવિ સમૂળા જાણે ઉખાડી નાખે.
ધનશ્યામ અંગમાંથી લોહીની છોળ જાડે,
ઘેરા પ્રયોગનાદે શત્રુ સમાય ભોભે;
એના સશક્ત પાદે સારી ધરા ધ્રુજવે,
સંસાર ચક્ર કમ્પે પ્રલયાન્ધકાર જાયે.

જયસિંહ : પરિચારકો ખલિ સાથે મંદિર તરફ જતા જણાય છે.

[તેઓ જયનાદ કરે છે]

માતાજીનો જય ! મહારાણીનો જય !

રણુપતિ : જલ્દી, જયસિંહ, સત્વર પૂજની તૈયારી કર.

જયસિંહ : બધું જ તૈયાર છે, ગુરુજી !

રણુપતિ : દેશબંધુ નક્ષત્રરાયને તેડી લાવવા કોઈને મોકલ.

[જયસિંહ જાય છે : નાગરિકો ગાય છે ને નૃત્ય કરે છે]

[ગોવિંદ પ્રતિહાર સાથે પ્રવેશ કરે છે.]

ગોવિંદ : બંધ કરો. રણુપતિ, મારા આદેશનો અનાદર થાય છે.

રણુપતિ : ખરી વાત છે, મહારાજ.

ગોવિંદ : નહિ માનો તો હઠપાર થવું પડશે.

રણુપતિ : ગોવિંદ નાહો. રુમના પુણી નાખીને બાથ લેવો ત્યાં

૧૬૨

અલિહાન

મારો વાસ છે. તેની હદપાર થવાનું મને કોઈ કહી શકશે નહિ. એ કહી નહિ બને. નાગરિકો, માતાજીનો અસિ લાવો.

[નાગરિકો ઢોલ વગાડે છે.]

ગોવિંદ : (પ્રતિહારને) સેનાપતિને બોલાવો. રથુપતિ, પ્રભુના હક્કોના રક્ષણ માટે તું સૈનિકો બોલાવવાની મને ફરજ પાડે છે. ખરેખર, આ શરમની વાત છે. શસ્ત્રોની શક્તિ તો મનુષ્યની પામરતા દાખવે છે.

રથુપતિ : આ નાસ્તિક રાજા, બ્રાહ્મણો પોતાની પ્રાચીન શક્તિ ગુમાવી બેઠા છે, એમ તું માને છે : પણ એમ નથી. મારા હૈયામાંથી એ શક્તિની જવાબદારી બહાર પડી તારા સિંહાસનને ભસ્મ કરી નાખશે. નહિ તો આ શાસ્ત્રોને હું આ વેદીમાં જલાવી દઈશ. એટલે માનું બ્રાહ્મણત્વ ને આ મંદિરનો વૈભવ પણ નષ્ટ થશે.

[નયનરાય અને ચંદ્રપાલ પ્રવેશ કરે છે]

ગોવિંદ : આ મંદિરમાં પશુનું અલિહાન અટકાવવા તમારા સૈનિકો ગોઠવી દો.

નયન : ક્ષમા કરો, મહારાજ, માતાજીના મંદિરમાં સેવક સત્તા અજમાવવા નામ્હિલાજ છે.

ગોવિંદ : સેનાપતિ, મારા હુકમમાં પ્રશ્નને સ્થાન નથી. રાજાના પાલન કર્તે જ તમારો હુટકો. એનાં પરિણામનો ભાર રાજા ઉપર છે.

નયન : હું આપનો ગુલામ છું. એ વાત ખરી પણ હું એ મનુષ્ય છું. મને પણ ભગવાને બુદ્ધિ આપી છે. મારે પણ ધર્મ છે. મારો રાજા છે એમ-મારો દેવ પણ છે.

અલિદાન

૧૬૩

ગોવિંદ : એમ હોય તો તારી તલવાર ચંદ્રપાલને સ્વાધીન કર.

નયન : ચંદ્રપાલને શા માટે ? આપના વડવાઓએ આ તલવાર મારા વડવાઓને આપી હતી. આપ એ પાછી માગશો તો હું આપને જ સ્વાધીન કરીશ. વીરપુરુષોના સ્વર્ગમાં વાસ કરતા ઓ પિતૃઓ, આપ એની સાખ પૂરજો. આપની વફાદારી અને વીરતાથી પવિત્ર થયેલી આ તલવાર હું રાજાજીને પાછી સુપ્રત કરું છું.

[નય છે.]

શ્વપતિ : જોઈને બ્રાહ્મણના શાપની શરૂઆત—

[નયસિંહ પ્રવેશ કરે છે]

નયસિંહ : અલિદાન તૈયાર છે.

ગોવિંદ : અલિદાન !

નયસિંહ : રાજાજી, મારી એક વાત માનો. નાસ્તિક બની આમ અંતરાય ન નાખો.

શ્વપતિ : નયસિંહ, જાઓ થા. ત્હારો ગુરુ હું છું, તારું સ્થાન મારે ચરણે છે. રાજાજી તું ગુલામ નથી. મૂર્ખ, મારી ક્ષમા ચાચ. પ્રભુની આ સેવા માટે રાજાજીની વાટ શું જોઈ રહ્યો છે ? તારી પૂજા બંધ કર. અલિદાન રહેવા દે. જો. રાજાજી અભિમાન આપોઆપ ઓગળી જશે. ચાલ.

[બહાર નય છે.]

૫

(સુવર્ણા પ્રવેશ કરે છે.)

સુવર્ણા : જયસિંહ! ક્યાં છે! તમે અહીં નથી? જયસિંહ, અહીં તો આ પથ્થરની પ્રતિમા જ છે. તેને કશું જ ચળાયમાન કરી શકે તેમ નથી. આ દેવી! એક શબ્દ પણ ઉચ્ચાર્યા વિના તું અમારું સર્વસ્વ હરી લે છે. અમે સ્નેહ માટે ખૂરી મરીએ છીએ ને સ્નેહવિહોણા જ ચૂંચુ પામીએ છીએ, જ્યારે તને એ વણુમાગ્યો મળી રહે છે. સમાધિની શાંતિથી તું એનો સંગ્રહ કરે છે: તારી કૃપણ શિલાઓ નીચે છૂપાવી દે છે. ટળવળતા જમતથી એને દૂર રાખે છે. જયસિંહ, કહે, તને માતાજીના આશ્રયે શું સુખ સાંપડ્યું? તારી સાથે એણે શી વાતો કરી? ઓ ધવાયેલા બિગર!!—

[રઘુપતિ પ્રવેશ કરે છે.]

રઘુપતિ : કોણ છે?

સુવર્ણા : હું બિહુકકન્યા. મારે જયસિંહનું કામ છે. એ ક્યાં છે?

રઘુપતિ : લાગી જા. આ મંદિરમાં તારું કામ નથી. માતાજીમાં સ્થાપિત થયેલા જયસિંહના હૈયાને તું ચોરી જવા મથે

સુવર્ણ : માતાજીને મારો શો ડર ? બલ્કે એમનાથી હું તો ડરું છું.
[સુવર્ણ જાય છે.]

[જયસિંહ ને રાજબંધુ નક્ષત્ર પ્રવેશ કરે છે.]

નક્ષત્ર : મારું શું કામ પડ્યું ?

રઘુપતિ : બાઈ રાતે માતાજીએ મને એક શમળું આપ્યું. એક અઠવાડિયામાં આપ રાજ થશો.

નક્ષત્ર : હા ! હા ! ભારે કરી, હો !

રઘુપતિ : આ ખાલી વાત નથી. આપ રાજ થશો, એ નક્કી જ છે.

નક્ષત્ર : એ મારા માન્યામાં નથી આવતું.

રઘુપતિ : મારાં વચનમાં શંકા ?

નક્ષત્ર : શંકા તો નથી કરવી પણ એમ ન બન્યું તો ?

રઘુપતિ : બનશે જ.

નક્ષત્ર : શી રીતે ? એવો સંભવ છે ?

રઘુપતિ : માતાજી રાજજીનું અલિદાન માગે છે.

નક્ષત્ર : રાજજીનું ?

રઘુપતિ : અને આપ રાજ થાઓ તે અગાઉ આપે જ એ ચઢાવવાનું.

નક્ષત્ર : એ કેમ બને ? એની મને ખબર નથી.

રઘુપતિ : રાજ ગોવિન્દ—જયસિંહ, સ્વસ્થ થા. નક્ષત્ર ! સમજ લ્યો, તમારે રાજજીના પ્રાણ લેવાના. એમના રક્તમાં માતાજી સ્નાન કરશે. જયસિંહ ! ન સંભળાય તો તું દૂર ચાલ્યો જ.

નક્ષત્ર : આપ તો મારા ભાઈનું ખૂન કરવાનું મને કહી રહ્યા છો.
એ મને જરાય અગાધામણા નથી. હું એમને ચાહું છું.

શુભતિ : એથી તો એ બલિદાન વધારે અમૂલ્ય બને છે.

નક્ષત્ર : પણ મારે રાજ્ય નથી ભોંઈતું. મને મારી સ્થિતિથી સંતોષ છે.

શુભતિ : પણ છૂટકો જ નથી. માતાજીનો આદેશ છે. રાજકુટુંબના રક્તની એમને તૃષા જાગી છે. તમારા બાઈ નહિ તો તમારે પ્રાણપાંચ કરવું પડશે.

નક્ષત્ર : દયા કરો, ગુરુજી ! દયા કરો.

શુભતિ : માતાજીની આજ્ઞાનું પાલન કર્યા સિવાય છૂટકો જ નથી.

નક્ષત્ર : તો શું કરું ? મને માર્ગ દાખવો.

શુભતિ : બહે, યોગ્ય કાલે તમને સૂચના મળી જશે.

[નક્ષત્ર ભય છે.]

જયસિંહ : આ હું શું સાંભળું છું ? દયાળુ દેવી ! આવો તે તારો આદેશ હોય ? બંધુ બંધુનો ખાત કરે ! ગુરુજી, માતાજીનો આદેશ છે, એવું આપ શી રીતે કહી શકો છો ?

શુભતિ : એ વિના માતાજીની સેવા અશક્ય છે.

જયસિંહ : શા માટે અશક્ય છે ? એા માતાજી ! આપની કૃપાથી આપ જ ચલાવો ને. આપની ધૃત્તિ બર આજુવા આવી ચોરી અને આવાં પાપ શા માટે ?

શુભતિ : પાપનું તને શું ભાન છે ?

જયસિંહ : આપે જે ખ્યાલ આપ્યો છે એ.

શુભતિ : તારો પાઠ બરાબર તૈયાર થયો નથી. આવ, એક વાર તને પાપનો પાઠ ફરી શીખવું. સાચી રીતે પાપનો કાંઈ અર્થ જ નથી. મારવું એટલે મારવું, એમાં નથી પાપ કે નથી પુણ્ય, નથી કશું જ આ પૃથ્વીની

માટી એવા અનેકના વિનાશમાંથી જ ઉત્પન્ન થઈ છે. સૃષ્ટિના ક્ષણભંગુર જીવોની કારમી જીવન કથા કરાલ કાલ હરહંમેશ લોહીના અક્ષરે લખી રહ્યો છે. અરણ્યમાં, મનુષ્યવસવાટમાં, પંખીવિહારમાં, જંતુના જગતમાં, સિંધુની સમાધિમાં કે અંબરપટમાં હરહંમેશ પ્રત્યેક પક્ષે વિનાશ થતો જ રહે છે. એ વિનાશમાંથી જ જીવન પ્રગટે છે. કોઈ પણ કારણ વિના, કેવળ કીકાર્થે પણ, નાશ નોતરવામાં આવે છે. આ વસુંધરાના વિશાળ પટ પર અનન્ત વધક્રિયાની પરંપરા ચાલુ જ છે. પળ પળ પલટાતા મહાકાલીની અધિષ્ઠાત્રી દેવી મહાકાલી તૃષાતુર જિહ્વા બહાર કાઢી હર હંમેશાં તૈયાર જ ઉમેલી હોય છે. એનું ભિક્ષા-પાત્ર અખંડ રક્તધારાથી ભરેલું છે. દ્રાક્ષના ઝૂંડમાંથી દ્રાક્ષાસવ નીતરે એમ, માનવલોહીની અનન્ત ધારા નીતરી રહેલી દષ્ટિગોચર થાય છે.

જયસિંહ : ખસ કરો, ગુરુજી, આપ કહો છો એ સત્ય હોય તો સ્નેહ એક જુઠાણું છે, દયા એક મગ્નક છે. મહાકાલીના આરંભથી માત્ર એક જ સનાતન સત્ય છે; વિનાશ. એથી તો એનો પોતાનો જ ક્યારનો વિનાશ થઈ ગયો ન હોત! ગુરુજી, આપ મારા હૈયા સાથે રમત કરી રહ્યા છો. જુઓ, જુઓ, માતાજી મારા સામે મીટ માંડી રહ્યા છે. એમના અધરદય પર મારા પ્રત્યે તુચ્છકાર વર્ષાવતું હાસ્ય ચમકી રહ્યું છે. ઓ રક્તપિપાસુ માતા, મારું રક્ત સ્વીકારશો? મારા હૈયામાં આ ખંજર હુલાવી, તારા આ સંતાનનું લોહી તારે ચરણે ધરું? આ રક્તશિરામાં વહેલું લોહી તને ખૂબ પસંદ છે?

ખાલુ ઓ લોહી તરસી માતા... ખાલુ

આપે મોલાબો ? ગુરુજી, દર્દથી મારું હૈયું માતૃચરણે
ફાટી પડે, એ જ આપની ઇચ્છા છે, એ હું જાણું છું.
એ જ સાચું અલિદાન છે. પરંતુ રાજનું લોહી !!!-
અમારા સ્નેહ માટે મરી પડતી માતા લોહીતરસી
હોય ? ? ?

રઘુપતિ : એમ ન હોય તો મંદિરમાં અલિદાન પણ ન હોય.

જયસિંહ : હા. અલિદાન બંધ કરો. ના. ના. ગુરુજી, સત્ય કે અસત્ય
શું છે, તે આપ જાણો છો ? હૈયાના કાયદા ને શાસ્ત્રોના
નિયમો એક નથી. નેત્રો પોતાની દૃષ્ટિથી પ્રકાશ જોઈ
શકતાં નથી. પ્રકાશ તો બહારથી જ આવનાર છે.
ગુરુજી ! મારા અચાનકે દરગુજર કરો. પિતાજી, મને
સાચું કહો. માતાજી રાજજીનું લોહી અવશ્ય જાંખે છે ?

રઘુપતિ : અરે રે ! ખેટા, મારામાંથી પણ તારી શ્રદ્ધા ગિડી ગઈ ?

જયસિંહ : તમારા પર મને શ્રદ્ધા છે, એ તો મારું જીવન છે. દેવીને
રાજજીનું લોહી જોઈએ છે. લાવો, હું લાવી આપું.
એક બન્ધુ પોતાના બીજા બન્ધુનો ઘાત કરે, એ
મારાથી નહિ જોવાય.

રઘુપતિ : પરંતુ પ્રભુનો આદેશ અમલમાં મૂકવામાં પાપ હોઈ
શકે જ નહિ.

જયસિંહ : બરાબર છે. એ પુણ્યકાર્ય જ હશે ને હું જ એ પુણ્યનો
અધિકારી બનીશ.

રઘુપતિ : પરંતુ ખેટા, મેં તને છેક નાનપણથી પાળી પોષી
હોઈએ છે, એટલે તું મને સૌથી વધારે પ્રિય છે. તારા
વિયોગ મારાથી કદી સહન થાય તેમ નથી.

જયસિંહ : આપના વાતસલ્યને હું પાપથી કદી થે કલુષિત થવા નહિ દઉં. કુમાર નક્ષત્રને એમના વચનથી છૂટા કરો.

રઘુપતિ : વિચાર કરી હું કાલે નિર્ણય પર આવીશ.

[નય છે.]

જયસિંહ : વિચારણા ને શંકાના નર્ક કરતાં, ગમે તેવાં નિષ્કુર જણાતાં પણ કર્મો સારાં. તમે સાચું જ કહો છો, ગુરુજી, તમારા બોલમાં સત્ય નીતરે છે. મારતું એમાં પાપ નથી. ભાઈનો વધ કરવામાં પણ પાપ નથી. રાજતું ખૂન કરવામાં પણ પાપ નથી. બન્ધુઓ, તમારા પ્રયાણમાં મુંઝાઓ છો શા માટે ? તમે બધા નિશાપુરના મેળામાં જવા તૈયાર થયાં છો ને ? ત્યાં સુંદરીઓ નૃત્ય કરનાર છે, નહિ વારુ ? અહા. જગત સુંદર છે. નૃત્યાંગનાનાં અંગો પણ મનોહર છે. કેવા મસ્ત ઉલ્લાસમાં લોકોનાં ટોળેટોળાં રાજમાર્ગ પર આનંદકૂચ કરી રહ્યાં છે ? એમના કલ્લોલ નાદે સ્મિત ને સંગીતથી આખું વાતાવરણ ગૂંજી જઈયું છે. યાહો, હું પણ જાઉં.

[રઘુપતિ પ્રવેશ કરે છે.]

રઘુપતિ : જયસિંહ !

જયસિંહ : હું જાઉં છું. કાઈ મારી આડે આવશો નહિ. હું કાઠને ચ પીછાનતો નથી. આપને પણ પીછાનતો નથી. હું તો આ ટોળાં સાથે તણાઉં છું, મને રોકો છો શા માટે ? આપ આપને માર્ગે જાઓ.

રઘુપતિ : જયસિંહ !

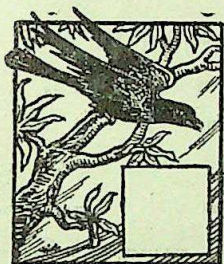
જયસિંહ : મારો માર્ગ સીધો છે હાથમાં બિક્ષાપાત્ર ને સંગમાં બિક્ષુક કન્યા. એ રીતે હવે હું અગમને માર્ગે પ્રયાણ આદરીશ. કોણ કહે છે કે સંસારના રાહ વિકટ છે ? અમે અમારા

લક્ષ્યને જરૂર પહોંચી વળીશું. ત્યાં કાંઈ પણ જાતનાં
અંધન નથી. ત્યાં જીવનના આનંદવિષાદ વિસરી જવાય
છે. ત્યાં અનન્ત વિરામ મળે છે. હવે શાસ્ત્રોત્તું શું
કામ છે? ગુરુ અને તેમની શિક્ષાની પણ જરૂર નથી.
અરે, આ હું શું બોલ્યો? ઓ ગુરુજી, ઓ પિતાજી! હું
કેવા જંગલી બોલ બોલી રહ્યો છું? કાંઈ શમણાની
દુનિયામાં તો હું વિહરતો નથી ને? પેલું બિલું મંદિર!
સત્યના જેવું જ અચલ ને કઠોર. આપની શી આચ્છા
હતી? ગુરુજી, હું તો બધું જ સાવ વિસરી ગયો છું.
(અંજર બહાર કાઢે છે.) આપના બોલને હું પાણી
ચઢાવી રહ્યો છું. આ અંજરની ધાર પેઠે, એ પણ
પાણીદાર બનવાં જોઈએ ને? આપનો બીજો કાંઈ
આદેશ છે?

રઘુપતિ : બેટા, મારા હૈયાના હાર, તારા પર મારો કેટલો અસીમ
સ્નેહ છે, એ તને શી રીતે સમજાવું?

જયસિંહ : ના. ગુરુજી! એવી વાતો મને નથી ગમતી. મારે
સ્નેહની ગાથા નથી સાંભળવી. એક માત્ર કર્તવ્યનો જ
મને વિચાર કરવા દો. જગતની લીલોતરી ને જીવનના
સંગીત પેઠે, પ્રેમ સૃષ્ટિનું આજીવન સ્વરૂપ માત્ર છે.
એક સ્વપ્ન પેઠે એ આવે છે ને સરી જાય છે. એની
બીતરમાં કર્તવ્ય ડોકિયા કરે છે, જાણે પથ્થરનાં કંકન
પડેલો : શિલાબાર કે કશું જ એને હઠાવી શકે નહિ.

[તેઓ જાય છે.]

૬

(ગોવિંદ અને ચંદ્રપાલ પ્રવેશ કરે છે.)

ચંદ્રપાલ : કૃપાનાથ, આપે સાવધ રહેવાની જરૂર છે.

ગોવિંદ : એટલે ? તું શું કરે છે ?

ચંદ્રપાલ : આપનું ખૂન કરવા કાવતું રચાયું છે.

ગોવિંદ : મારે જીવ લેવા કોણ તલસે છે ?

ચંદ્રપાલ : રખે ને એ સમાચાર જ ખંજર કરતાં વધુ કાતીલ
નિવડે : એ ભયથી આપને વાત કરતાં જ હું અચકાઉં
છું. રાજબંધુ નક્ષત્ર.....

ગોવિંદ : નક્ષત્ર ! ! !—

ચંદ્રપાલ : જી. આપનું લોહી મહાકાલીને ધરવા એમણે રઘુપતિને
વચન આપ્યું છે.

ગોવિંદ : દેવીને ધરવા ? એમાં એનો કાંઈ જ દોષ નથી. દેવોની
વાત આવે ત્યારે મનુષ્ય પોતાની માનવતા વિસરી જાય
છે. ભલે. તમે તમારા કામે લાગો. મારે એકાંતની
જરૂર છે.

[ચંદ્રપાલ ભય છે.]

(પ્રતિમાને) આ પુષ્પોનુ અર્ધ્ય સ્વીકારો. મહાદેવી !
 આપના ભક્તોને કૃપા કરી શાંતિથી જીવવા દો.
 માતાજી, આ જગતમાં જે નિર્બલ છે તે એટલા
 તો નિરાધાર છે અને જે સખલ છે એ એટલા
 તો નિષ્કુર છે કે કંઈ કહેવાની જ વાત નથી.
 લોકમાં દયા નથી. અજ્ઞાન અંધ છે. નિર્બલને પણ
 નીચે છૂંદી નાખતાં, ગર્વને જરા પણ અરે નથી.
 માતાજી, આપની તલવાર ન ઉઠાવશો. રક્તાતુર બની
 આપનાં મલોક્ષાં ન ચાટશો. બંધુને બંધુનો ઘાત કરવા
 ન પ્રેરશો. પત્નીને પતિ વિરુદ્ધ ન ઉશ્કેરશો. મારે
 સ્નેહીજન મારા પર પ્રહાર કરે, એવી આપની ઇચ્છા
 હોય તો ભલે તે ઇચ્છા બર આવે. પાપનો ઘડો પૂરે
 ભરાયે જ છૂટકો. રાજનું લોહી એના બંધુના હાથે
 જ રેડાશે, ત્યારે જ રક્તપિપાસાનું રાક્ષસી મુખ
 પ્રત્યક્ષ થશે. ત્યારે જ આપનું દેવી સ્વરૂપ અદશ્ય થશે.
 આપની એવી જ ઇચ્છા હોય તો મારે કંઈ જ
 કહેવાનું નથી.

[જયસિંહ અંદર ધસી આવે છે]

જયસિંહ : માતાજી, માતાજી, સાચું કહો, રાજજીનું લોહી જ
 આપ માગો છો ને? આપના સ્વમુખે એ ખોલ ઉઘારો :
 આપને એ મળશે જ.

અવાજ : મારે રાજનું લોહી પીવું છે.

જયસિંહ : તો રાજજી ! આપ હેલ્લી પ્રાર્થના કરી લ્યો. આપનો
 સમય ભરાઈ ચૂક્યો છે.

ગોવિંદ : એવું શા પરથી કહે છે? જયસિંહ.

જયસિંહ : આપે માતાજીની આજ્ઞા સાંભળી નહિ ?

ગોવિંદ : એ માતાજીની આજ્ઞા નહોતી. મને તો એ સ્વર આપણા ચિરપરિચિત રઘુપતિનો જ લાગ્યો.

જયસિંહ : રઘુપતિનો ? ના. ના. એક શંકામાંથી બીજી શંકામાં મને અથડાવી ન મારો. અવાજ ગુરુજીનો હોય કે માતાજીનો હોય : મારે મન તો બન્ને સરખાં જ છે. (ખંજર આન બહાર કાઢે છે : થોડા વારે તે દૂર ફેંકી દે છે.) તારાં સંતાનોનું આકન્દ સાંભળ. ઓ માતા ! તારા અલિ માટે એકલાં સુંદર ફૂલો જ બસ છે. લોહી છાંટવાની કશી જ જરૂર નથી. કુસુમો પણ લોહી સમોવડાં રાતાં ક્યાં નથી મળતાં ? આ કેસુડાનાં ફૂલ... માતા વસુંધરાનું હૈયું ચીરી એ ઝગી આવ્યાં છે. સંતાનોનાં અલિહાન દેવાતાં બોધ, એનું હૈયું ચીરાઈ ગયું છે. એમાંથી પ્રગટેલાં પુષ્પો આપે સ્તીકરવાં જ પડશે. આપના રોષની મને પરવા નથી પણ આપને હવે લોહી તો કદી યે મળનાર નથી. આપનાં ચક્ષુઓ બલે રક્તવર્ષાં બને. આપની કૃપાણુધારા બલે ચમકી રહે. આપ બલે પ્રલયાનલના અંધાર વરસાવો. હવે મને આપનો ભય નથી. રાજા, આ મંદિરનાં અધિષ્ઠાતા આ દેવી જ બલે રહે. આપ આપના મહાલયમાં પધારો.

[રાજા ગોવિંદરાય નય છે.]

જયસિંહ : અરે. રે, એક ક્ષણમાં હાથમાં આવેલું સર્વસ્વ મેં ગુમાવ્યું. ઓ ગુરુજી, ઓ મહાદેવી !—

[રઘુપતિ પ્રવેશ કરે છે.]

રઘુપતિ : મેં બધું જ સાંભળ્યું છે દગાબાજ, તારા ગુરુને તેં

૧૭૪

બલિહાન

જયસિંહ : તો એનો દંડ દો. [પતાળ]

શુપતિ : તારે દંડ જોઈએ છે ?

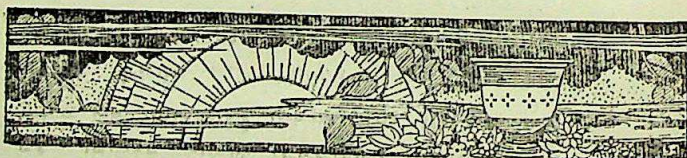
જયસિંહ : હા. હા. દેહાન્તદંડ !—

શુપતિ : ના. એ પૂરતું નથી. મહાદેવીના ચરણ સ્પર્શ કરી સોગંદ લે.

જયસિંહ : જી. ચરણસ્પર્શ કર્યા.

શુપતિ : પ્રતિજ્ઞા કર— ‘મધ્યરાત્રિ પહેલાં રાજનું રક્ત આણી તારે ચરણે ધરીશ.’

જયસિંહ : ‘મધ્યરાત્રિ પહેલાં રાજસી રક્ત માતાજીની વેદીમાં સમર્પીશ.’
[જય છે.]

૭

[રાજમહાલયનો એક ભાગ]

[શુભવતી પ્રવેશ કરે છે.]

શુભવતી : હારી. હું હારી. થોડા દિવસ હું વિમુખ બનીશ તો એ પરાજિત થશે, એવો મને મારી શક્તિમાં વિશ્વાસ હતો. માનિની બની, મેં ફિક્કો રોષ દાખવ્યો! એમનાથી અજગી રહી, પરંતુ મારા બધા જ પછાડા નિષ્ફળ ગયા. સ્ત્રીનો રોષ તો હીરાની ચમક જેવો છે. એમને પાંચ મહિના જેવું મારું સમય પડ્યું હોત

અલિદાન

૧૭૫

તો પણ ઠીક થાત. રાજમહાલય પર તો એ તૂટી પડત.
તો પણ એ નિદ્રામાંથી ઝંપકી જાગતઃ એમનાં ગર્વના
ચૂરેચૂરા થઈ જાત.

[કુમાર ધ્રુવ પ્રવેશ કરે છે.]

શુભ્રવતી : ક્યાં જાય છે ?

ધ્રુવ : રાજાના પાસે.

[જાય છે.]

શુભ્રવતી : આ રાજાના હૈયાનો હાર. એણે મારા અજાત
સંતાનોને પિતૃવાત્સલ્યથી વિમુખ કર્યાં છે. રાજાના
હૈયામાં એમનું જ પહેલું સ્થાન હોય, તે આ બાલકે
છિનવી લીધું છે. ઓ મહાકાલી ! તારી સૃષ્ટિ અનન્ત છે.
ફક્ત એક બાલક આપ. કેવળ ધૂનને ખાતર પણ મારો
ખોળો પૂરવા એક જીવ આપ, તારી જે ઈચ્છા હશે
તે હું પૂરી કરીશ.

(નક્ષત્રરાય પ્રવેશ કરે છે.)

બંધુ નક્ષત્ર ! શા માટે પાછા વળો છો ? હું તો
એક શસ્ત્રવિહોળી નિર્માલ્ય સ્ત્રી છું, હું તમને ભયજનક
લાગું છું ?

નક્ષત્રરાય : ના. ના. મને ન બોલાવશો.

શુભ્રવતી : કેમ ન બોલાવું ? શો વાંધો છે ?

નક્ષત્ર : મારે રાજા નથી થવું—

શુભ્રવતી : પણ આટલા આકળા કેમ ?

નક્ષત્ર : રાજાના ધાણું જીવો : હું રાજાનો બંધુ છું, એ જ ખસ છે.
મને પ્રાણપાપું કરવા દો.

શુભ્રવતી : બંને, એમ કરજો : તમારા માર્ગે હું ક્યાં અંતરાય

નક્ષત્ર : ત્યારે આપને મારું શું કામ પડ્યું છે ?

શુશ્રુવતી : તમારો રાજમુગટ હરી લેનાર ચોર બતાવું. પેલો ઊભો.
એને દૂર કરો. સમજ્યા ?

નક્ષત્ર : હા. પણ એ ચોર છે કાણુ ? એ જ નથી સમજાવું.

શુશ્રુવતી : પેલો કુમાર ધ્રુવ. રાજાજીના ઉછંગે એ કેવો ઉછરી
રહ્યો છે, એ નથી જોતા ? એક દિવસ એ રાજમુગટ
ધારણ કરશે.

નક્ષત્ર : ખરી વાત છે. મને ઘણી વાર એ વિચાર આવ્યો છે.
કીડામાં એ બાલકના મસ્તકે રાજમુગટ પહેરાવતાં બાઈને
પણ મેં ઘણી વાર જોયા છે.

શુશ્રુવતી : રાજમુગટની કીડા ઘણી બચકર રમત છે. એ કીડામાં
બાળ લેનારને દૂર નહિ કરો તો તમારી રમત
પૂરેપૂરી રમાઈ જશે.

નક્ષત્ર : ખરી વાત છે. મને પણ એ રુચતું તો નથી જ.

શુશ્રુવતી : માતાજીને બોગ ધરો. માતાજીને રાજસી લોહીની તૃષા
લાગી છે.

નક્ષત્ર : એ મારું કામ નહિ.

શુશ્રુવતી : મૂર્ખ, માતાજી રોષે બરાચ પછી તમારી સલામતી ક્યાં
રહી ? લોહી તો માતાજીને ધરાવવું જ પડશે. ફક્ત
તમારું બચે તો બચાવો.

નક્ષત્ર : પણ એમને તો રાજાજીનું જ લોહી પીવું છે.

શુશ્રુવતી : કાણે કહ્યું ?

નક્ષત્ર : જેને દેવી શમણાં આપે છે, એવાએ મને કહ્યું.

શુશ્રુવતી : તો એ બાલકે રાજાજીનું સ્થાન લેવું પડશે. તમારા
આગળ એ બાલકની સાથે લોહી ધરતી, એનું લોહી ધધારે

અલિદાન

૧૭૭

મૂલ્યવાન છે અને એમના જીવન કરતાં પણ અધિક
મૂલ્યવાન હોય, એવી કી'મત આપીને જ એમના પ્રાણનું
રક્ષણ કરવું ઘટે.

નક્ષત્ર : સમજ્યો.

શુભવતી : તો સમય ન ગુમાવો. એની પાછળ પડો. એ બહુ
દૂર નથી ગયો. જાઓ, મારા નામે એનું અલિદાન આપજો.
યાદ રહેશે ને ?

નક્ષત્ર : જરૂર. જરૂર.

શુભવતી : મહાદેવીના દ્વારથી મહારાણીનો અલિ પાછો વળ્યો હતો:
માતાજી મને ક્ષમા કરે. તમે પણ એવી પ્રાર્થના કરજો.
(તેઓ જાય છે.)

૮

[જયસિંહ પ્રવેશ કરે છે.]

જયસિંહ : માતાજી, આપના ખંડિયેરમાં એક વસ્તુ બાકી રહેવા પામી
છે ? દૂર દૂરના સંધ્યાતારકમાં પ્રકાશતી તારી સમુજ્જવલ
જ્યોતિર્માની એક આછેરો તણખો પણ મોજુદ હોય તો
મારા પાકારનો ચિત્તર હેંડો બને આપનો હાર અનિવાર્ય

CC-0. In Public Domain. Digitized by eGangotri

હોય. બોલો, 'બેટા. હું આ રહી.' ના. ના. એ છે જ નહિ. માતાજી જેવું કોઈ જ નથી. ઓ મહામાયા, આ જયસિંહ પર દયા કર. એના ખાતર તારા સત્ય સ્વરૂપે પ્રગટ થા, તારું સ્વરૂપ એવું તે નરાતાર અસત્ય છે કે મારો સ્નેહ તારી ગેરહાજરીમાં જરા પણ એતનચિનગારી પ્રગટાવી શકતો નથી! ઓ મૂખ, આજ સુધી તેં કોને માટે આ મનુષ્યજીવન વેડરી માયું? જીવનખ્યાલીનું અંતિમ પ્રાણબિંદુ તેં કોને માટે ખલાસ કર્યું? આ અનુતર નિર્જનતા ખાતર...આ અસત્ય નિર્દય માતૃહૃદયવિહોણી.....

[સુવર્ણા પ્રવેશ કરે છે.]

પુસ્કાન્ય

ગુરુકુલ ન. ગહી

સુવર્ણા, લોકા તને આ મંદિરમાંથી હાંકી કાઢે છે. છતાં તું વળી વળીને અહીં જ પાછી આવે છે. કારણ તું સત્ય છે ને સત્યને કદી દેશવટો દેવાતો નથી. અનુપમ ભક્તિભાવે અમે હૃદયમંદિરમાં અસત્ય સંધરી રાખીએ છીએ. છતાં ય અમારું હૃદયમંદિર તો ખાલી જ છે. સુવર્ણા, હવે તું મારો ત્યાગ ન કરીશ. આવ, મારી પડખે બેસ. આટલી બધી ખિન્ન કેમ જણાય છે? આપણી આ નાનકડી સૃષ્ટિમાં પ્રભુની જરૂર છે ખરી? આપણે નિર્ભયદિલે પ્રભુવિહોણા બની જઈએ અને પરસ્પર વધુ સમીપ આવીએ. આ દેવીને આપણું લોહી જોઈએ છે. એટલા માટે તો સ્વર્ગનો વૈભવ છોડી, એ ધરતીની માટી ભેળા થવા અહીં ઊતરી આવ્યાં છે. એમના સ્વર્ગમાં એ મનુષ્યો ક્યાંથી લાવે? દહીં વેડી લે એવા જીવો સ્વર્ગમાં ક્યાંથી મળે? ના. પ્રિયે, ખરું પૂછે તો

અલિદાન

૧૭૬

સુવર્ણા : તો આ મંદિર છોડી દો. ચાલો, આપણે જતાં રહીએ . . દૂર . . દૂર . . સુદૂર . . . જ્યાં કોઈ પણ અંતરાય ન હોય ત્યાં.

જયસિંહ : આ મંદિર છોડી દઉં ? હા. જરૂર. હું મંદિર છોડીશ જ. અરે રે, સુવર્ણા, મારે મંદિર છોડવું જ પડશે. પરંતુ મારું અંતિમ ઋણ ચૂકવ્યા વિના, હું શી રીતે મંદિર છોડું ! પણ જવા દે એ વાત, આવ, મારી સ્નેહરાસી, જરા વધારે નજીક આવ. કાંઈ એવું બોલ કે આ જીવન મધુરપથી જીવકાઈ જાય.

સુવર્ણા : હૈયું બહુ બહુ હોય ત્યારે વાચા સ્ફુરતી જ નથી.

જયસિંહ : તો જરા મારા આ આળા હૈયા પર તારું મસ્તક નાખી દે. મૃત્યુ ને જીવનની એ અંતિમ કક્ષાઓની શાંતિ ભલે પરસ્પર સ્પર્શી જાય . . અરે, હવે તો મારે જવું જ જોઈએ

સુવર્ણા : જયસિંહ, કઠોર ન થા. મારા દર્દનો તને ખ્યાલ પણ નથી આવતો ?

જયસિંહ : હું કઠોર ? તારો આ છેલ્લો બોલ ! દેવી કહી જેની હું પૂજા કરતો એ પથ્થરની પ્રતિમા જેવો જ હું નિષ્કુર ? સુવર્ણા, મારી પ્રિય સખી, તું દેવી હોત તો તને સમજત કે મારા હૈયામાં કેવો અગ્નિ ભભૂકી રહ્યો છે. પરંતુ તું તો મારા હૃદયની દેવી છે, ખચર છે તને ? હું શી રીતે એ વાત માની ગયો ?

સુવર્ણા : કહો. કહો.

જયસિંહ : માતા સંતાનને ભોગ ધરાવે તેમ તું પણ પ્રત્યેક ક્ષણે મને બોલ ચઢાવે છે. પ્રભુ એટલે સર્વ અલિદાનનું

૧૮૦

બલિદાન

અંતિમ સ્વરૂપ. સર્જન માત્રમાં પણ પળ પોતાનું જીવન
ભરી રહે તે પરમાત્મા.

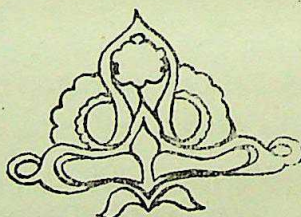
સુવર્ણ : જયસિંહ, ચાલો, આ મંદિર છોડી આપણે દૂર દૂર ..
ક્યાંકે ભાગી જઈએ.

જયસિંહ : મને ખ્યાલ, સુવર્ણ, દયા કર. મને એકલો જ રહેવા
દે. મારા જીવનમાં બસ એક જ બ્યેય છે. એનું
સ્થાન તું ન લે.

(ભાગી જાય છે.)

સુવર્ણ : ફરી આવી આ વેદના !!!—હવે તો મારું જોશ
ઓસરી ગયું છે. મારું હૃદય બેદાર્થ જાય છે.

[જાય છે.]

૯

[મંદિરનો એક ભાગ.]

[રઘુપતિ અને કુમાર પ્રવેશ કરે છે.]

રઘુપતિ : પેલા બાલકને ક્યાં રાખ્યો છે, નક્ષત્રરાય !—

નક્ષત્રરાય : પૂજનાં વાસણો પડ્યા છે એ ખંડમાં. બિચારો આકન્ઠ

કરતો કરતો નિદ્રાવશ થયો છે. એ ફરીથી જાગત તશે
તો એનું આકંદ મારાથી નહિ સહેવાય.

રઘુપતિ : જ્યસિંહ મારી પાસે આવ્યો. ત્યારે એ પણ એ જ
વયનો હતો. માતાજીને ચરણે નિદ્રાધીન થતાં સુધી એ
કેવું આકંદ કરતો, એ મને ખરાબર યાદ છે. એના
આંસુવેર્યા બાલવદન પર મંદિરદીપક કુમારભર્યો
ટમકી રહેતો. એ સંખ્યા પણ આજના જેવી જ
તૂફાનભરી હતી.

નક્ષત્ર : ગુરુજી, હવે વિલંબ ન કરો. એ નિદ્રાધીન છે એ
ગાળામાં જ, મારે બધું પતાવી દેવું છે. એના આકંદથી
મારા હૈયામાં ખંજરના ધા પડે છે.

રઘુપતિ : એ જાગશે તો આપણે ઔષધ આપી એથુદ્ધ કરીશું.

નક્ષત્ર : પણ રાજાજીને ખબર પડ્યા વિના નહિ રહે. તમારે
જલ્દી આટોપ્યે જ છૂટકો છે. દર સંખ્યા સમયે એ
રાજપાટની ઉપાધિ વિસારી આ બાલક સાથે ખેલવા
આવે છે.

રઘુપતિ : મહાદેવીમાં શ્રદ્ધા રાખ. એનો બલિ એને અર્પણ થઈ
ચૂક્યો છે. એ કદી છટકી શકશે નહિ.

નક્ષત્ર : પરંતુ ચન્દ્રપાલ ચક્રોર છે.

રઘુપતિ : માતાજી આગળ એની તે શી મિસાલ?—

નક્ષત્ર : કોઈ પડછાયો . . .]

રઘુપતિ : તારા ભયનો જ.

નક્ષત્ર : કોઈનું આકંદ . . . ?

રઘુપતિ : તારા હૈયાનું. નિરાશા દૂર કરો. નક્ષત્રરાય માતાજીને
ધરાવેલી આ મઘપ્રસાદી સ્વીકારો. જ્યાં સુધી મગજમાં

વિચારો ભર્યા છે ત્યાં સુધી દિલ બારે રહે છે. ભયને મેદાન જડે છે. પ્રવૃત્તિમાં પડતાં જ દિલમાં છૂપાતો ભય નહિવત યની જાય છે. એનાં જલખિન્દુ બંધાય છે. નાનકડાં ને ચમકભર્યાં . . કુમાર, એ વાતમાં કાંઈ માલ નથી. એમાં એક ક્ષણથી વધારે સમય નથી લાગતો. દીપકને ફુંક મારીએ એટલી જ વાર. એક જ સપાટે એ જીવનદીપક ખુઝાઈ જવાતો. અષાઢના ગોરંભાયલા મેઘમાં વિદ્યુદ્દેખા સમાઈ જાય તેમ. ને રાજના ગુમાન પર એથી એવો તો વજ્રપાત થવાનો કે એનો ધા રૂઝાવાનો જ નહિ. કેમ શાન્ત છો ? કુમાર.

નક્ષત્ર : આપણે ઉતાવળા તો નથી થતા ને ? આ કાર્ય કાલ પર રાખીએ તો ?

રઘુપતિ : આજની રાત કે કાલની રાત ! એમાં શો ફરક પડવાનો છે ? આજની રાત કદાચ વધારે અનુકૂળ નિવડશે.

નક્ષત્ર : કોઈ તો પગરવ— ?

રઘુપતિ : મને તો કશું જ નથી સંભળાતું.

નક્ષત્ર : જુઓ, જુઓ, દીપક . ! પ્રકાશ ! .

રઘુપતિ : રાજ આવે છે કે શું ? અરે રે ! બહુ જ અસુરુ થઈ ગયું. . .

[રાજ ગોવિંદરાય સૈનિકો સહિત પ્રવેશ કરે છે]

ગોવિંદ : કેદ કરો બન્નેને. (રઘુપતિને) કાંઈ કહેવું છે ?

રઘુપતિ : કાંઈ જ નહિ.

ગોવિંદ : શુનો કબૂલ છે ?

રઘુપતિ : શુનો ! હા. હા. માતાજીની આજ્ઞાનો અમલ કરવામાં મારી નિર્બલતાથી મેં વિલંબ કર્યો એ મારો અપરાધ ખરો જ ને ? પછી દેવી દંડ દે જ. તું તો એનું નિમિત્ત માત્ર—

ગોવિંદ : મારા રાજ્યના ધારા અનુસાર મારા સેવકો તને હદપાર કરી દેશે. રઘુપતિ, આઠ વર્ષ દેશનિકાલ.

રઘુપતિ : રાજા, જીવનભર હું કોઈ માનવીને નમ્યો નથી. હું બ્રાહ્મણ છું. તારા કરતાં ઉચ્ચ વર્ણનો છું. છતાં આજ હું તને વિનમ્રતાથી વિનવું છું: મને ફક્ત એક જ દિવસની મહેતલ આપ.

ગોવિંદ : ભલે

રઘુપતિ : (માર્મિકતાથી) વાહ રાજધિરાજ ! વાહ. શી વાત કરું આપની ને આપના મહાનુભાવની ?—હું તો એક ક્ષુદ્ર જીવ છું. માટીનો બનેલો ને માટીમાં બળી જનાર.

(બચ છે.)

ગોવિંદ : નક્ષત્ર, યુનો કબૂલ કર.

નક્ષત્ર : હું ગુન્હેગાર છું. આપની ક્ષમાને પણ પાત્ર નથી.

ગોવિંદ : બંધુ, તારું કોમળ હૈયું હું પિછાનું છું. કહે, આવો અવજો રાહ કાણે દેખાડ્યો ?

નક્ષત્ર : હું કોઈનું એ નામ નહિ લઉં. રાજાજી, મારા પાપનો જવાબદાર હું જ છું. આપે આપના મૂર્ખા બંધુને અનેક વાર ક્ષમા આપી છે. આજે ફરી એક વાર એ આપની ક્ષમા યાચે છે.

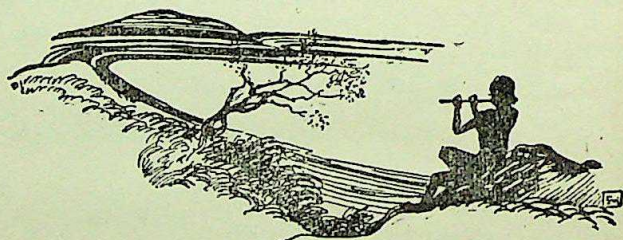
[ચરણે પડે છે.]

ગોવિંદ : નક્ષત્ર, જાઓ યા, ચરણે પડવાની જરૂર નથી. કેદી કરતાં ન્યાયાધીશ કાયદાની સુગંધમાં વધુ ભીડાયેલો હોય છે.

મારજન નક્ષત્રરોએ આપની ક્ષમા છે. એમને ક્ષમા કરો.

ઓવિંદ : હું રાજા છું એટલું જ મને યાદ રહે તો બસ. નક્ષત્રે આઠ વર્ષ દેશવટો ભોગવવો જ પડશે. સરિતાતીરે આધેલા એકદંડિયા મહેલમાં ત્રિપુરાની હદ બહાર આજીવી એણે વસવાટ કરવાનો છે (નક્ષત્રનો હાથ પકડી) આ સજ્જ તને એકલાને નથી. ભાઈ, એ મને પણ સજ્જ જ છે. દૈહિક દંડભાગીઓ હું નથી બની શકતો, એથી તો મને ઉલટું વધુ સાલશે. રાજમહાલયમાં તારી ગેરહાજરી મારું હૈયું ડારી ખાશે. સહસ્ર શ્વ ભોક્તાં હોય એવું મને દર્દ થશે. મારાથી દૂર રહે ત્યાં સુધી પ્રભુ તારું રખેવાળું કરશે.

(સર્વે જાય છે.)

90

[મંદિરમાં મહાકાલીની મૂર્તિ આગળ]

[રધુપતિ ચીને જ્યાસિંહ પ્રવેશ કરે છે.]

શ્રુપતિ : મારું ગુમાન ધવાયું છે. છતાં મારું પ્રાક્ષણત્વ મેં જાળવ્યું છે. તારો ગુરુ થવા હું લાયક રહ્યો નથી. ગઈ કાલે તને આદેશ દેવાની મારામાં તાકાત હતી. આજે તો મારે તારી પશુ કૃપા જ માગવાની રહી છે. રાજની સત્તાની સામે થવા મને તાકાત અર્પનાર જ્યોત ઝુઝાઈ ગઈ

પરંતુ નભોમંડળમાંથી જે તારક ખરે, એ ફરી નહિ જ ચમકવાનો. હું પણ એવા ખરેલા તારક સમોવડો છું. જીવન ક્ષણભંગુર છે; પ્રભુજીની આંછેરી કૃપારેખા છે. એવા એક દિવસ માટે મારે રાજીજીને ઘૂંટણીએ પડી યાચના કરવી પડી. એ એક દિવસ વૃથા જવા દેવાનો નથી. એની કાતીલ ભ્રમરો સંકાચાર્ધ જાય તે પહેલાં, એને રાજીજીના લોહીથી લાલ રંગાર્ધ જવા દો. કેમ કંઈ ખોલતો નથી? ખેટા! તારા ગુરુના રતેહથી વિમુખ તો નથી થયો ને? હું ખસી જઈ છું. છતાં તારા પિતા તરીકે તને આગ્રા કરવાનો આધિકાર તો મેં ગુમાવ્યો નથી ને? તું અનાથ બાળક હતો ત્યારથી, એક પિતા કરતાં મેં તારું વધારે જતન કર્યું છે. જે મનુષ્યને પ્રેમ માટે યાચના કરવી પડે, એ સર્વ યાચકોમાં તુચ્છ છે. હજીયે તું ખોલતો નથી? ખેટા, લે તને પણ હું ઘૂંટણીએ પડું. મારી પાસે આવ્યો ત્યારે તો તું ખાલક હતો, પણ આજે-

જયસિંહ : બસ કરો, પિતાજી, ધવાયલા જિગરમાં મીઠું ન પૂરશે. મહાદેવીને રાજસી લોહીની જ તૃષા લાગી હશે, તો હું સાંજ પહેલાં એ જરૂર લાવી આપીશ. મારું ઝણુ હું ચૂકવીશ : જરૂર ચૂકવીશ. પાઈ એ પાઈ. હું પાછો આવું એટલી જ વાર. બહુ વાર નહિ લાગે.

[જાય છે.]

[બહાર તોફાન શરૂ થાય છે.]

રઘુપતિ : અન્તે જાગી, રુદ્રસ્વરૂપા માતા, મા અંમે ભવાની જાગી. એના શાપ નગરભરને કંપાવી રહ્યા છે. ક્ષુધાતુર તુફાન સંસારવૃક્ષની ડાળીએ ડાળી હચમચાવી રહ્યું છે. તારલાઓ પણ આકાશપટલથી જાણે તૂટી પડશે. વાહ

માતાજી, વાહ. અત્યાર સુધી તારા સેવકોને આમ શા માટે શંકાશીલ બનાવ્યા? કેમ અવમાનિત થવા દીધા. આ સેવકને તલવાર ઉપાડવી પડે, એવો પ્રસંગ જ ન આણુશો. માતાજી, તમારી પોતાની શક્તિથી જ બધું પાર પાડજો...કોઈ આવતું જણાય છે.

[સુવર્ણા પ્રવેશ કરે છે.]

સુવર્ણા : જયસિંહ ક્યાં છે?

રઘુપતિ : દૂર થા, ઓ અમંગલ નારી—અત્યારે તો મંગલ ધડી આવી જીભી છે.

[સુવર્ણા વિદાય થાય છે.]

પરંતુ જયસિંહ પાછો ન વળ્યો તો? ના. ના. એ જરૂર આવશે. એ અવશ્ય પોતાનું વચન પાળશે. જય મહાકાલી, વિજયવાહિની દેવીનો જય. જયસિંહને કોઈ અંતરાય નડશે તો? ચોક્કસાતોના પંઝામાં સપડાઈ, એ જીવ ગુમાવશે તો? ઓ સર્વેશ દેવી, તારો જય હો. તારો પત ન જાય, સંભાળજે. નહિ તો તારા શત્રુઓ હસશે. તારાં આલોકો માતાજીમાંથી શ્રદ્ધા ખોઈ ખેસશે, તો તારું ગૌરવ હણાશે, ક્રાંતિકારો આગળ મસ્તક નમાવવા તારાં આલોકોને ફરજ પડશે. પછી આ અનાથ વિશ્વમાં તારો ધ્વજ કોણ ફરકાવશે? કોઈ આવે છે! આટલી વારમાં જયસિંહ ક્યાંથી આવે? એ નિષ્ફલ તો નહિ. ગયો હોય ને? ના. ના. એવું બને જ નહિ. અમત્કાર સમયની વાટ જોતો નથી. મનુષ્યમસ્તકની માલાથી શોભતી ઓ રુદ્રસ્વરૂપા ભવાની, ઓ મહાકાલી—

રધુપતિ : જયસિંહ, લાગ્યો ? રાજસી લોહી આપ્યું !

જયસિંહ : હ્યો. આ રહ્યું. છાડી દો મારો હાથ. હું જાતે જ મહાદેવીને રાજરક્ત ધરાવીશ. (પ્રતિમા પાસે જઈ) ઓ મહામાયા, ઓ મહાકાલી ! તને રાજસી રક્તની તૃષા લાગી છે ને ? સૃષ્ટિ માત્રમાં સ્તનપાનથી એતન પૂરનાર ઓ માતા ! સાંભળ, મારું લોહી પણ રાજકુટુંબનું જ છે હું પણ ક્ષત્રિય છું. મારા વડવાઓએ પણ સિંહાસનો શોભાવ્યા છે. મારાં મોસાળિયાં પણ માનવો પર રાજ્ય ચલાવે છે. મારી શિરાએ શિરાઓમાં રાજસી લોહી વહે છે. લે, મારું આ રાજરક્ત ને તારી તૃષા હંમેશ માટે છિપાવ.

[જયસિંહ પોતાની જ છાતીમાં ખંજર હુલાવી ઢળી પડે છે.]

રધુપતિ : જયસિંહ, જયસિંહ ! તેં આ શું કર્યું ? ઓ નિષ્કુર આત્મા ! તેં મહા પાપ કર્યું. તેં તારા પિતાનો વધ કર્યો. જયસિંહ, ક્ષમા કર, મારા હૃદયાધાર, આ તેં શું કર્યું ? બેટા, પાછો આવ. મારા હૃદયભંડાર, તારે સ્થાને જીવ આપવા હું તૈયાર છું.

[સુવર્ણા પ્રવેશ કરે છે.]

સુવર્ણા : હું જરૂર ગાંડી બની જઈશ. જયસિંહ ! જયસિંહ તું ક્યાં છે ?

રધુપતિ : આવ, સુવર્ણા, આવ, બેટા. તારા સ્નેહાવેગથી જયસિંહને પોકાર. એને સજીવન કર. મારાથી દૂર...દૂર. એને તારી સાથે લઈ જા. માત્ર એનામાં પ્રાણસંચાર કર એટલી જ મારી તને વિનવણી છે.

[જયસિંહના મૃતદેહ પ્રતિ નજર પડતાં]

જ, સુવર્ણા મૂર્છાવશ યાય છે.]

[રઘુપતિ મંદિરની ફરસખંધી પર કપાળ કુદે છે.]

લાવો, લાવો, મારો જ્યસિંહ ક્યાં છે? મારો જ્યસિંહ મને પાછો આપો. (ઊભો ગર્ભ, પ્રતિમાને) જીઓ, આ કેવી ઊભી છે? ઓ નિષ્કુર પ્રતિમા! અધીર, મૂક, અંધ, સમગ્ર શોકાતુર સૃષ્ટિ એને આંગણે આક્રંદ કરી રહી છે. એના પથ્થરના ચરણારવિંદમાં ઉન્નત હૈયાનું અલિદાન દેવાય છે. મારા જ્યસિંહને પાછો લાવ. આહ! સર્વ વૃથા છે. ગમે તેવાં છાતીફાટ રુદનેા પણ અરણ્યરુદન સમોવડાં જ છે. જગત ખાલી છે. એ ખાલી જગા પૂરવા શિલાની આવી માયાવી મૂર્તિઓ ઊભી કરી, મનુષ્યો મિથ્યા મથામણ કરે છે. હવે એની હદ આવી ગર્ભ. આપણાં નિર્માદ્ય શમણાં અહીં પથ્થરની પ્રતિમાઓ બની બેસી ગયાં છે, દુનિયાને ભારે મારે છે, એને દૂર કચે જ છૂટકો.

[મહાકાલીની મૂર્તિને દૂર ફેંકી દે છે.]

[ગુણવતી પ્રવેશ કરે છે.]

ગુણવતી : જય મહાદેવી, મહાકાલીનો જય—(મૂર્તિને ન ભેતાં)
અરે, પણ મહાદેવી ક્યાં?

રઘુપતિ : સૃષ્ટિમાં મહાદેવી જેવું કાંઈ છે જ નહિ.

ગુણવતી : મહાદેવી ક્યાં? પિતાજી, દેવીને પાછાં લાવો. મારો બલિ તૈયાર છે. મારા હૈયાનું રક્ત સીંચી એમને ક્રોધ શમાવવા હું આજે અહીં આવી છું. બોલેલો બોલ રાણી પાળે છે, એ વાત એમને વિદિત કરો. દયા કરો. દેવીની પુનઃ પ્રતિષ્ઠા કરો. આજની રાત. કહો. કહો. દેવી ક્યાં છે?

રઘુપતિ : પણ દેવી છે જ નહિ : આ જગતમાં એનું અસ્તિત્વ જ નથી.

અલિદાન

૧૮૬

શુશ્રુવતી : ગુરુજી, દેવી તો આ મંદિરમાં જ હતાં ને ?

રઘુપતિ : દેવી, આ જગતમાં સાચી દેવી હોત તો એના નામને
આમ ભુલ્યા હોત ?

શુશ્રુવતી : મને ત્રાસ ન દો. કહો, કહો, દેવી ક્યાંય નથી ?

રઘુપતિ : ના. ક્યાંય નથી.

શુશ્રુવતી : ત્યારે અહીં કાંણુ હતું ?

રઘુપતિ : કોઈ નહિ—અહીં કશું જ નહોતું.

[સુવર્ણામાં ચેતન આવે છે.]

સુવર્ણા : પિતાજી !—

રઘુપતિ : આવ, બેટા ! ‘પિતાજી’ કહી તં પોકાર્યો ? એ
શબ્દોએ તારે આજે મને ઉથલાવી દીધો છે ! મારા પુત્રનો
મેં ઘાત કર્યો છે. એણે મારી વિદાય લીધી છે. પરંતુ એ
મોઢો પુકાર તારા મંજુલ સ્વરમાં પડ્યા પાડતો જણાય છે.

સુવર્ણા : પિતાજી, આ મંદિર છોડી દો. ચાલો, દૂર...દૂર...

[રાજા પ્રવેશ કરે છે]

બોવિંદ : મહાદેવી ક્યાં ?

રઘુપતિ : દેવી છે જ નહિ

બોવિંદ : ને આ લોહી— ?

રઘુપતિ : રાજા, જયસિંહનો તમારા પર અપાર પ્રેમ હતો :
એણે પોતાનું અલિદાન દીધું—

રાજા : અલિદાન ! શા માટે ?

રઘુપતિ : અસત્યના વિનાશ માટે, માનવોનું લોહી પીનાર

૧૬૦

બલિહાન

ગોવિંદ : જયસિંહ મહાન છે. મૃત્યુ પર એણે જ સાચો વિજય મેળવ્યો છે. મારો આ પ્રુષ્પાંબલિ—

શુશ્રુવતી : રાજાજી.

ગોવિંદ : રાણી.

શુશ્રુવતી : મહાદેવી ક્યાં ?

ગોવિંદ : પથ્થરનું પિંજર તોડી એ મહિલાના હૈયામાં વસી છે.

સુવર્ણા : ચાલો, પિતાજી

રઘુપતિ : ચાલ, બેટા, ચાલ. માતા ! આજે મેં તને સાચી પીછાની છે. જયસિંહનું અંતિમ સ્મરણ તું જ છે.

[પડદો પડે છે.]

આ જ લેખકનાં પુસ્તકો

નાટક

નાગાનંદ

પ્રતિજ્ઞા

રાજની રાણી

નવલિકા

પ્રેમપાંખલ

ધૂમ્રશિખા

અંગાર

લડકા

મુક્તિદાર

નવલકથા

લક્ષ્મીના અંધન

અગમ્ય નાદ

ગુ-હેગાર ?

કલ્યાણને માર્ગ

સુવર્ણ

કલ્યાણી

જ્યોતિરક્ષા

જીવન ઇતિહાસ

જંઘીસખાન

કમાલ

ખાલ સાહિત્ય

ગુલછડી

કાયદો

કાપડ નિયમન

કાવ્યગ્રંથ

પરિમલ

પ્રાપ્તિસ્થાન

ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય

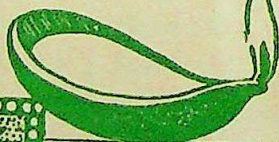
सुंदर साहित्य

धूमकेतु		नयनिष्पत्तु	
पडछाया	१-४	नवांमई सा. १-२	३-०
वनराज	१-०	हिमते मर्दा	१-८
तलुआ १ थी ४	१३-०	गर्भ गुजरी	१-८
क. भा. सुनरी		मेढा भणवे	२-०
पृथिवीवस्त्रस	२-८	विक्रमादित्य हेमू	५-०
नय सोमनाथ	५-०	पुरातन पुत्र	
सगवान परशुराम	५-८	आपल्या गांधीजी	१-०
अवेरचंड मेघाणी		" सरदार	१-०
रसधार १ थी ५	१३-०	" नवाडर	१-०
सोरठी अडारवठिया १ थी ३	७-८	हामुभाई शुक्ल	
अशियातुं कलंक	२-८	यार मोरयानी केणवणी	१-४
हंगेरीनो तारणुडार	१-८	डुवारा न सारां (नाटक)	२-०
सत्यनी शोधमां	३-०	टागोर	
भनुभाई मेघाणी		धरे आडिरे	४-०
कुमारोनी प्रवासकथा	१-८	लक्ष्मीनी परीक्षा	२-०
सोरठी नवाडर	३-०	शरदप्राप्ति	
शार्बर्नां तेज	२-८	श्रीकान्त १ थी ४	११-८
सोरठी विभूतिओ	२-४	देवदास	२-०
जनपद १ थी ३	३-१२	कशीनाथ	२-८
		स्वामी	२-४
		विद्यार्थी बायनभाणा	
		(२०० अवनयनिते)	
		१ थी १० अ्रेणी	४०-०

तमाम जतनां पुस्तकानुं प्राप्तिस्थान
गूज २ ग्रंथ रे तन कार्यालय

पञ्चाङ्गम्
विश्वं न लकुलम्

पुस्तकालय
गुरुकुल कांगड़ी

ભ જ વી શ કા ય તે વાં

નાટકો

કાકાની યશી	૧-૮
ડોક્ટર મધુરિકા	૧-૪
પ્રજ્ઞાચર્યાશ્રમ	૧-૪
પૌરાણિક નાટકો	૩-૮
છીએ તે જ ઠીક	૨-૮
ઠંડી ફરતા ને બીજાં નાટકો	૧-૮
સંભાવિત સુંદરલાલ	૧-૪
રક્ષાબંધન	૧-૦
પૃથ્વીનાં આંસુ	૧-૮
શ્રી હરજી	૨-૦
રાણી પ્રતાપ	૨-૮
રાજા-રાણી	૨-૦
રમા (શરદબાબુ)	૨-૦
લક્ષ્મીની પરીક્ષા ને બીજાં નાટકો	૨-૦
રાજાની રાણી	૦-૮
પ્રતિજ્ઞા	૦-૮
દીંગલી	૦-૧૨
કુંવારાં જ સારાં	૨-૦
જે છું હું હોત તો	૩-૦
શિખરિણી	૧-૮
ધરા ચૂર્જરી	૨-૦
આહુતિ	૧-૪
જાડા અધારથી	૨-૮
કાલિદાસનાં નાટકો	૪-૮

ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન

પ્રકાશક ત્ર

ગાંધીસ્તા:૨

ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય

ગાંધી સ્તા : : અમદાવાદ

